

PRACE GEOGRAFICZNE 278

2022

Michał Konopski

Rola podziału administracyjnego
w kształtowaniu tożsamości
terytorialnej społeczności Podlasia

277. Goliszek S., 2022, *Znaczenie komponentów dostępności transportowej w Szczecinie w latach 2009-2018*
276. Rosik P., 2021, *Świat dostępności – metody i komponenty. Przykłady analiz empirycznych przestrzeni Polski*
275. Kiszka K., 2021, *Ruchy osuwiskowe w świetle badań dendrogeomorfologicznych na podstawie analizy Osuwiska Sawickiego w Beskidzie Niskim*
274. Wiśniewski R., Mazur M., Śleszyński P., Szejgiec-Kolenda B., 2020, *Wpływ zmian demograficznych w Polsce na rozwój lokalny*
273. Sudra P., 2020, *Rozpraszanie i koncentracja zabudowy na przykładzie aglomeracji warszawskiej po 1989 r.*
272. Rosik P., Komornicki T., Goliszek S., Szejgiec-Kolenda B., Duma P., 2020, *Monitoring uwarunkowań rozkładu ruchu w transporcie ciężarowym w Polsce (2005-2015)*
271. Bochenek W., 2020, *Prawidłowości obiegu wody na obszarze beskidzko-pogórskim Karpat Zachodnich na przykładzie zlewni Bystrzanki w świetle zmian klimatu i działalności człowieka*
270. Rosik P., Komornicki T., Goliszek S., Duma P., 2020, *Dostępność potencjałowa regionów w Europie – zasięg przestrzenny, długość podróży i efekt granicy (EU-ROAD-ACC)*
269. Bański J., 2019, *Waloryzacja zasobów lokalnych i ich zróżnicowanie przestrzenne w regionach Polski Wschodniej*
268. Gierszewski P., 2018, *Hydrologiczne uwarunkowania funkcjonowania geoekosystemu Zbiornika Włocławskiego*
267. Rosik P., Komornicki T., Goliszek S., Śleszyński P., Szarata A., Szejgiec-Kolenda B., Pomianowski W., Kowalczyk K., 2018, *Kompleksowe modelowanie osobowego ruchu drogowego w Polsce. Uwarunkowania na poziomie gminnym*
266. Kistowski M., Myga-Piątek U., Solon J. (red.), 2018, *Studia nad regionalizacją fizyczno-geograficzną Polski*
265. Kaczmarek H., 2018, *Ewolucja strefy brzegowej nizinnych zaporowych zbiorników wodnych w warunkach dużych wahań poziomu wody na przykładzie Zbiornika Jeziorsko na Warcie*
264. Chmielewski T.J., Śleszyński P., Chmielewski Sz., Kułak A., 2018, *Ekologiczne i fizjonomiczne koszty bezładu przestrzennego*
263. Kuchcik M., 2017, *Warunki termiczne w Polsce na przełomie XX i XXI wieku i ich wpływ na umieralność*
262. Degórska B., 2017, *Urbanizacja przestrzenna terenów wiejskich na obszarze metropolitalnym Warszawy. Kontekst ekologiczno-krajobrazowy*
261. Stępiak M., Wiśniewski R., Goliszek S., Marcińczak S., 2017, *Dostępność przestrzenna do usług publicznych w Polsce*
260. Śleszyński P., Bański J., Degórski M., Komornicki T., 2017, *Delimitacja Obszarów Strategicznej Interwencji państwa: obszarów wzrostu i obszarów problemowych*
259. Matuszkiewicz J.M., Solon J., Kowalska A., Wolski J., Affek A., Degórski M., Grabińska B., Kozłowska A., Plit J., Pawlicki R.W., 2017, *Historyczne zmiany pokrywy leśnej na pograniczu mazursko-kurpiowskim w aspekcie rozwoju zrównoważonego krajobrazu*

Rola podziału administracyjnego
w kształtowaniu tożsamości
terytorialnej społeczności Podlasia

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego
Polska Akademia Nauk

PRACE GEOGRAFICZNE

Nr 278

Michał Konopski

Rola podziału administracyjnego
w kształtowaniu tożsamości
terytorialnej społeczności Podlasia

The role of administrative division
in determining territorial identity
of Podlasie's communities

Komitet Redakcyjny:

Redaktor naczelny:

Piotr Rosik

Sekretarz redakcji:

Tomasz Paczuski

Członkowie:

Anna Mikielska

Tomasz Ryger

Rada Redakcyjna:

Andrzej Affek

Dariusz Brykała

Tomasz Komornicki

Bolesław Domański

Sylwia Dołzbłasz

Radosław Dobrowolski

Mariusz Kistowski

Daniel Michniak

Tadeusz Stryjakiewicz

Recenzja:

Marek Barwiński

Jan A. Wendt

Zdjęcie na okładce: most kolejowy na rzece Bug, Fronołów, gmina Sarnaki, województwo mazowieckie, dawne podlaskie (autor: M. Konopski)

Opracowanie redakcyjne:

Ewa Jankowska

Opracowanie graficzne:

Tomasz Ryger

Adres Redakcji

IGiPZ PAN

ul. Twarda 51/55, 00-818 Warszawa

e-mail: prace.geograficzne@twarda.pan.pl

www.igipz.pan.pl/prace-geograficzne.html

© Copyright by Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania
im. Stanisława Leszczyckiego, Polska Akademia Nauk, Warszawa 2022

PL ISSN 0373-6547

ISBN 978-83-61590-95-8

Druk i oprawa: Partner Poligrafia Andrzej Kardasz

ul. Szosa Baranowicka 77, 15-523 Białystok

Spis treści

1. Wstęp	9
1.1. Ogólny zarys problematyki	9
1.2. Cele i hipotezy	16
1.3. Zakres czasowy i zasięg przestrzenny pracy	18
1.4. Postępowanie badawcze, źródła danych i metody badań	21
2. Podstawowe zagadnienia badawcze	29
2.1. Tożsamość terytorialna w ujęciu teoretycznym	29
2.2. Granica i pogranicze, region, podział administracyjny	38
2.3. Percepcja i więzi z przestrzenią w naukach geograficznych	50
2.4. Toponimia, semantyka i tożsamość terytorialna ziem Polski	56
3. Krajobraz kulturowy, postrzeganie i zmiany terytorialne Podlasia	69
3.1. Pochodzenie nazwy <i>Podlasie</i> i jej semantyka	69
3.2. Historia osadnictwa i przemian społeczno-kulturowych na Podlasiu	72
3.3. Województwo podlaskie na tle podziałów administracyjnych	80
3.4. Analiza przestrzennego rozmieszczenia podlaskich firm i instytucji	92
3.5. Postrzeganie Podlasia w piśmiennictwie	98
3.6. Krajobraz kulturowy pogranicza na przykładzie Podlasia	113
4. Tożsamość terytorialna Podlasia. Badania społeczne	125
4.1. Procedura badań kwestionariuszowych	126
4.1.1. Struktura kwestionariusza ankiety	126
4.1.2. Selekcja poboru próby badawczej	127
4.1.3. Przebieg badań społecznych	129
4.1.4. Struktura wielkościowa badań	130
4.2. Wyniki badań kwestionariuszowych	134
4.2.1. Charakterystyka respondentów	134
4.2.2. Hierarchia identyfikacji społeczności z terytorium	140
4.2.3. Tożsamość terytorialna Podlasia wobec podziałów administracyjnych	147
4.2.4. Tożsamość terytorialna Podlasia – ocena efektu granicy	164
4.2.5. Antycypacja związków z regionem zamieszkania	169
4.2.6. Więzy i aktywność społeczna	172
4.2.7. Cechy dystynktywne regionu zamieszkania	175
4.2.8. Percepcja przestrzenna Podlasia	185
5. Wnioski	195
5.1. Weryfikacja hipotez badawczych	195
5.2. Podsumowanie	199
The role of administrative division in determining territorial identity of Podlasie's communities	205
Załączniki	207
Literatura	211

Contents

1. Introduction	9
1.1. General outline of subject matter	9
1.2. Objectives and hypotheses	16
1.3. Time and spatial scope of research	18
1.4. Research procedure, data sources and methods	21
2. Fundamental research issues	29
2.1. Theoretical aspects of territorial identity	29
2.2. Border and borderland, region, administrative division	38
2.3. Perception and attachment to space in geographical sciences	50
2.4. Toponymy, semantics and territorial identity of Poland	56
3. Cultural landscape, perception and territorial evolution of Podlasie	69
3.1. Etymology of the term <i>Podlasie</i> and its semantics	69
3.2. History of settlement and socio-cultural transformations in Podlasie	72
3.3. Podlaskie Voivodship in the context of administrative divisions	80
3.4. Analysis of spatial distribution among Podlasie's companies and institutions	92
3.5. Perception of Podlasie in literature	98
3.6. Cultural landscape of borderland based on the example of Podlasie	113
4. Territorial identity of Podlasie. Social survey	125
4.1. Questionnaire survey procedure	126
4.1.1. Questionnaire survey structure	126
4.1.2. Selection of the research sample	127
4.1.3. Social survey workflow	129
4.1.4. Size structure of the survey	130
4.2. Questionnaire survey results	134
4.2.1. Characteristics of respondents	134
4.2.2. Hierarchy of community identification with territory	140
4.2.3. Territorial identity of Podlasie with respect to administrative divisions	147
4.2.4. Territorial identity of Podlasie – assessment of the border effect	164
4.2.5. Anticipation of future relations with the region of residence	169
4.2.6. Ties and social activity	172
4.2.7. Distinctive qualities of the region of residence	175
4.2.8. Spatial perception of Podlasie	185
5. Conclusions	195
5.1. Verification of research hypotheses	195
5.2. Final reflections	199
The role of administrative division in determining territorial identity of Podlasie's communities – summary	205
Appendices	207
References	211

1. WSTĘP

1.1. Ogólny zarys problematyki

Fascynacja przestrzenią jest nieodłączną cechą ludzkości. Matematycy, fizycy i filozofowie od starożytności zgłębiają jej istotę. Zjawiska i procesy zachodzące na powłoce ziemskiej w różnych skalach i aspektach problemowych stanowią przedmiot zainteresowania przedstawicieli nauk ścisłych, przyrodniczych oraz społecznych. Współcześnie, uczeni dysponują więc bogatym spektrum metod i podejść badawczych (Lewicka, 2011). Pojęcie przestrzeni pełni szczególną rolę w naukach geograficznych. Może ona stanowić przedmiot poznania (np. obszar, region, system terytorialny), narzędzie pomiaru relacji (rozmieszczeń i oddziaływań badanych zjawisk) oraz zasób oddziałujący na działania społeczne (Lisowski, 2003). Związki człowieka z przestrzenią geograficzną zaowocowały powstaniem subdyscyplin geografii społecznej, określanej także jako geografia człowieka, m.in. geografii osadnictwa czy geografii kultury.

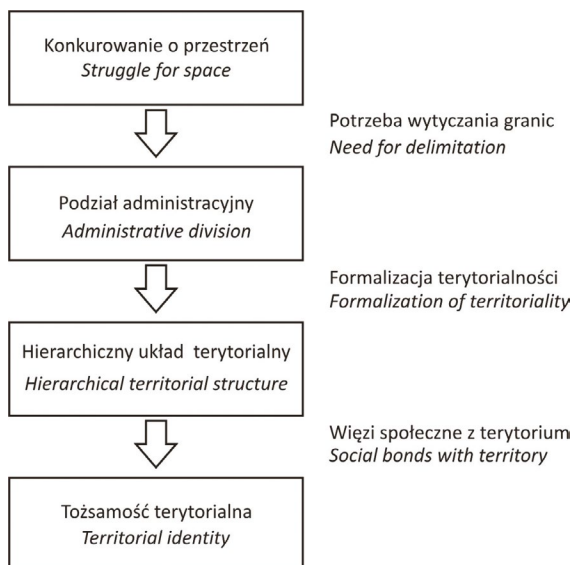
Człowiek, wraz z rozwojem cywilizacyjnym, dążył do coraz silniejszego uporządkowania i „oswojenia” przestrzeni, by czerpać z niej korzyści materialne. Poznana, spersonalizowana i fizycznie oznakowana część powierzchni Ziemi, stała się obszarem bronionym (Sommer, 1969; Elias, 2000; Bańka, 2002). Do dziś, ludzie określają swoją tożsamość przez pryzmat zajmowanej przestrzeni. Tak kształtująca się terytorialność jest jednym z podstawowych procesów społecznych (Blacksell, 2008; Kowalski, 2013). Rozwój rolnictwa i upowszechnienie osiadłego trybu życia stanowiły fundamenty do wytworzenia się więzi emocjonalnych z zamieszkanym wycinkiem przestrzeni (terytorium). Oswojona przestrzeń stała się z biegiem czasu *miejscem*, będącym wytworem przywiązania jednostki lub zbiorowości (Tuan, 1974). Proces ten odbywa się nadal, poprzez nadanie przestrzeni znaczenia. Więzy z miejscem dają poczucie zakorzenienia i bezpieczeństwa (Bartnicka 1989). Miejsce pełni więc rolę przestrzeni znaczącej, wynikającej z potrzeby funkcjonowania człowieka w bliskim mu, własnym lub współdzielonym otoczeniu (Tuan, 1974; Libura, 1990; Awramiuk, 2009).

Konsekwencją przejścia do osiadłego trybu życia była konkurencja o przestrzeń. Narodziła się potrzeba wytyczania granic, które określały mniej lub bardziej zamknięte przez nie obszary. Z biegiem czasu wykształciły się z nich regiony.

Terytorialność została sformalizowana wraz z wdrożeniem podziału polityczno-administracyjnego. Rozwój państwowości, struktur administracyjnych czy kościelnych wiązał się z dzieleniem przestrzeni na mniejsze jednostki terytorialne, które w zamierzeniu miały pełnić określone funkcje. Wytworzył się hierarchiczny układ terytorialny zbudowany z jednostek różnych rzędów, zamkniętych w przypisanych im skalach przestrzennych (ryc. 1.1)¹. Społeczeństwo, funkcjonujące na co dzień w tak skonstruowanej przestrzeni, wykształciło poczucie przywiązania odnoszące się do wartości materialnych i symbolicznych występujących wewnątrz określonych granic. Z. Rykiel (1999) wyróżnia pięć szczebli hierarchicznych tożsamości terytorialnej: elementarny (dom, rodzina), lokalny (sąsiedztwo, dzielnica), regionalny (region, zbiorowość regionalna), narodowy (kraj, naród) i ponadnarodowy (np. Europa, Unia Europejska). Można zatem mówić o tożsamości narodowej, regionalnej, lokalnej, miejskiej, itd. (Rykiel, 2016).

Zjawisko zmian w przebiegach granic państwowych i administracyjnych w różnych skalach przestrzennych zachodzi od czasów ustanowienia podziałów terytorialnych. Powszechnie towarzyszyły im również przekształcenia nazw powstałych jednostek przestrzennych lub zastępowanie ich przez nowe toponimy. Tak działo się również na ziemiach polskich, zwłaszcza od czasów zaborów i później, wskutek XX-wiecznych reform podziału administracyjnego. Od rozbiorów I Rzeczypospolitej granice państwowe i wewnętrzne podziały administracyjne mocarstw zaborczych zmieniały się wielokrotnie. Po II wojnie światowej reforma

Ryc. 1.1. Schemat kształtowania się tożsamości terytorialnej społeczności regionu administracyjnego

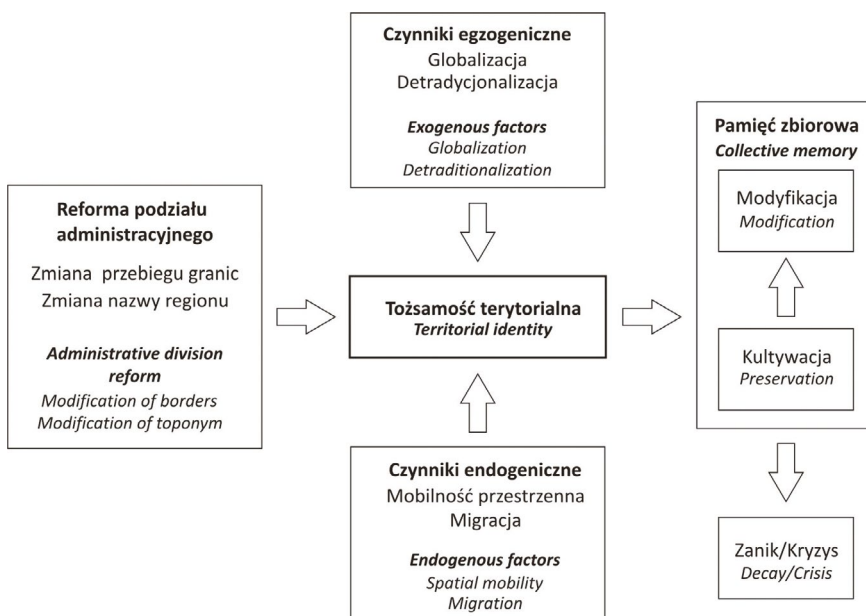
Fig. 1.1. Simplified scheme showing formation of community's territorial identity within administrative region

¹ O ile nie wskazano inaczej, wszystkie ryciny są opracowaniami własnymi autora.

administracyjna w Polsce była przeprowadzana co około 25 lat². Obecnie w kraju żyje kilka pokoleń pamiętających podziały administracyjne Polski na: 16 (od 1999 r.), 49 (w latach 1975–1998) i 17 województw (1950–1975) oraz wcześniejsze.

Częste zmiany w podziale administracyjnym zaburzają przywiązanie do danego regionu i jego postrzeganie (Vainikka, 2013). Społeczność zamieszkująca terytorium może zatracić dotychczasowe przywiązanie do zamieszkiwanego fragmentu przestrzeni. Ugruntowana w świadomości identyfikacja z obszarem o określonej nazwie (*toponimie*) i granicach zostaje z biegiem czasu zdominowana przez więzi odnoszące się do nowej jednostki przestrzennej o często bardzo odmiennych cechach. Rozpatrywany w pracy podział administracyjny może wywierać wpływ na tożsamość terytorialną, przyczyniając się do wykształcenia identyfikacji danej społeczności z nowo powstałym bytem. Co nie oznacza przecież zaniku więzi emocjonalnych odnoszących się do dawnych jednostek terytorialnych (Paasi, 1986) (ryc. 1.2).

Przywiązanie do historycznych jednostek terytorialnych i granic reliktowych w Polsce jest przez długi czas przekazywane w pamięci zbiorowej (Malicki, 2010). Należy jednak podkreślić specyfikę Polski. Tożsamość regionalna Polaków w przypadku większości zamieszkanego terytorium jest zjawiskiem niejednoznacznym, rozmytym i nieostrym zarówno pod względem swojego charakteru, jak i natężenia w przestrzeni. Przywiązanie do regionów administracyjnych obowiązujących

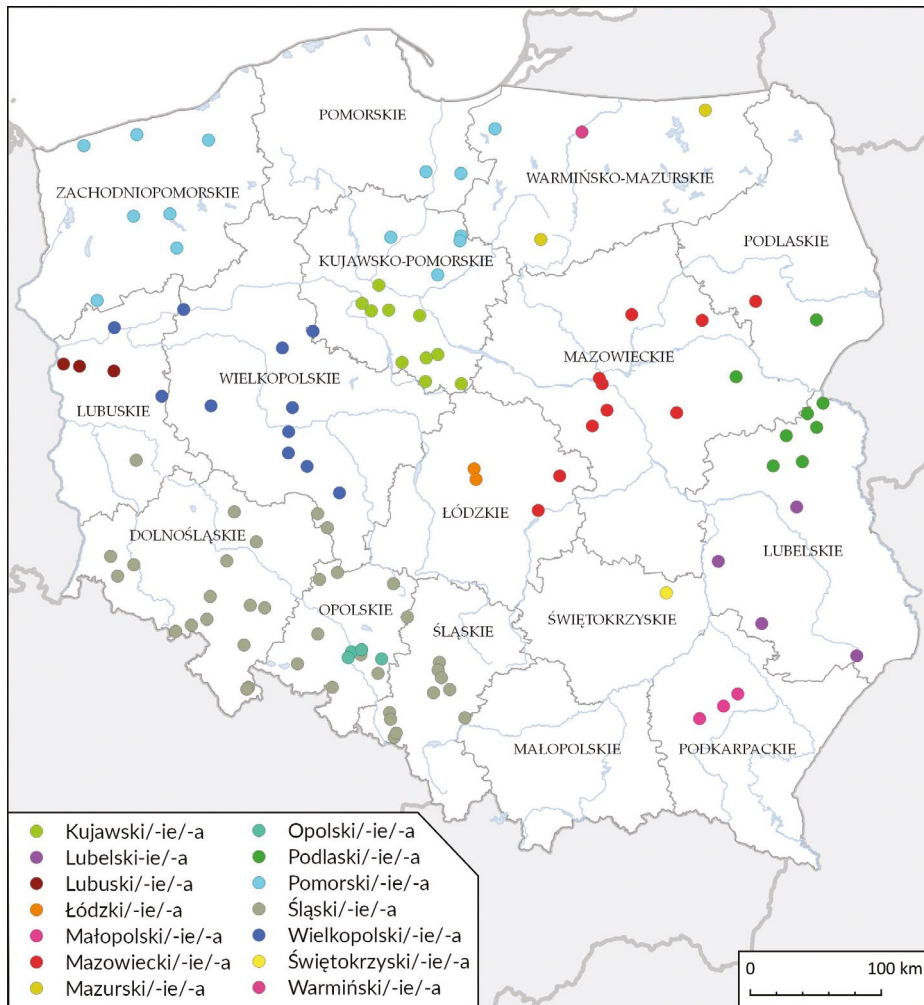
Ryc. 1.2. Czynniki destabilizujące tożsamość terytorialną i możliwe następstwa

Fig. 1.2. Factors destabilizing territorial identity and potential consequences

² Wskutek reform, granice oraz nazewnictwo regionów administracyjnych w Polsce cechuje nieporównywalnie niższa trwałość czasowa w porównaniu do regionów Hiszpanii, Włoch czy Niemiec (Jałowicki, 1996a; Piskozub, 2008; Noviello, 2018).

w różnych okresach jest współdzielone przez identyfikowanie się z regionem kulturowym o granicach reliktowych. Istotną rolę odgrywają także więzi z nieoficjalnymi strukturami przestrzennymi, tworzącymi jednak realnie istniejące byty społeczne na danym obszarze. Terytorium niesformalizowane można zdelimitować na podstawie indywidualnych kryteriów (Rykiel, 2010; Matykowski, 2017), jak strefa oddziaływania dużego miasta lub okręgu przemysłowego (np. Zagłębie Dąbrowskie) (Chojnicki, 1988, 1996).

Istota podejmowanego problemu badawczego wynika z niespójności między nazwami nadawanymi województwom wskutek kolejnych reform administracyjnych Polski a toponimami regionów historycznych. Granice nowych jednostek

Ryc. 1.3. Miejscowości posiadające obok rdzenia nazwy przymiotnik określający ich położenie regionalne

Fig. 1.3. Localities bearing an adjective beside the stem of the name denoting their regional affiliation

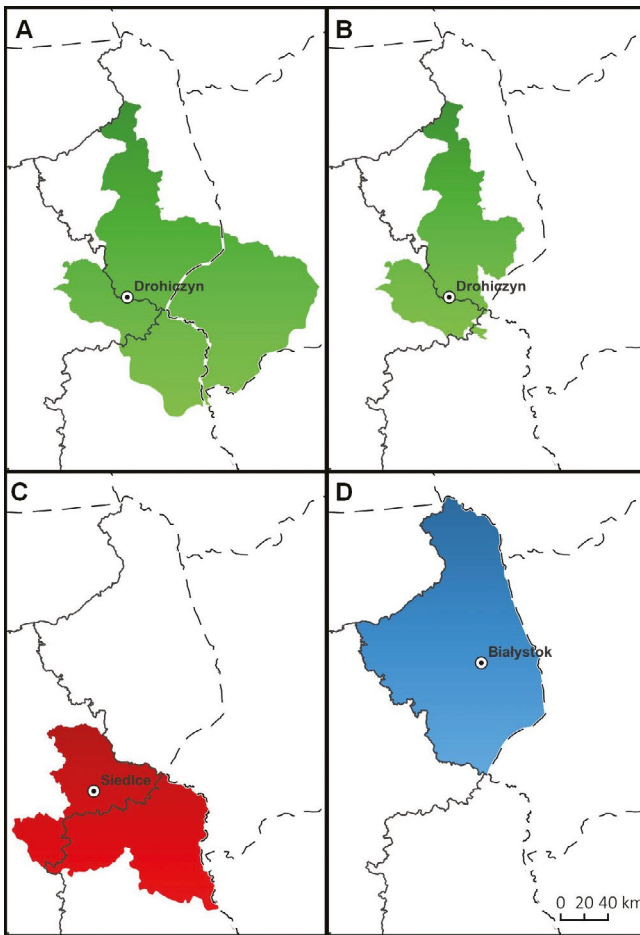
terytorialnych charakteryzują się znacznym brakiem zgodności z zasięgiem przestrzennym krain historycznych (Piskozub, 1987; Miszczuk, 2003; Zaborowski, 2013; Ciechorska-Kulesza, 2016). Dawne układy wojewódzkie i przynależność regionalna są zachowane w wielu nazwach geograficznych, m.in. miejscowości (ryc. 1.3). Pomimo zaistnienia tej zależności, toponimy nowo utworzonych województw odnoszą się w większości do średniowiecznych dzielnic piastowskich. Z drugiej strony, granice reliktowe, będące następstwem dawnych podziałów politycznych i kościelnych, nadal odgrywają znaczącą rolę w świadomości społecznej. Reliktowe formy terytorialne odnaleźć można w szeroko pojmowanym krajobrazie kulturowym np. zróżnicowaniu preferencji wyborczych (Kowalski, 2000; Bański i in., 2012), regionalizmach języka polskiego (Sagan-Bielawa, 2014), tradycjach i obrzędach (Brencz, 1996) oraz w strukturze osadniczej (Plit, 2006; Ferenc, 2016), sytuacji demograficznej (Mazur, 2016a), użytkowaniu gruntów (Poławski, 2009), itp.

Niniejsza praca dotyczy wpływu podziałów administracyjnych na modyfikację tożsamości terytorialnej na przykładzie Podlasia. Uwzględniono zmiany przebiegu granic regionów administracyjnych obszaru północno-wschodniej Polski od I Rzeczypospolitej po czasy obecne. Główny nacisk położono na czynnik reformy administracyjnej z 1999 r. oraz związane z nim zmiany podziału terytorialnego na poziomie regionalnym.

Wśród regionów powstałych w 1999 r. znalazło się województwo podlaskie, ze stolicą w Białymstoku (ryc. 1.4.D). Wydzielając tę jednostkę administracyjną uwzględniono jedynie północny fragment historycznego województwa podlaskiego (ryc. 1.4.A i B). Pozostałe jego części – położone na południe od Bugu – znalazły się w województwie mazowieckim i lubelskim. Nowe województwo podlaskie obejmuje natomiast obszary, które w przeszłości nie były administracyjnie czy kulturowo związane z Podlasiem – Suwalszczyznę wraz z ciągnącym się od niej południkowo pasem po Hajnówkę – w czasach I RP należące do województwa trockiego (około 40% powierzchni regionu) oraz ziemię łomżyńską, dziejowo związaną z Mazowszem (około 20%). Biorąc pod uwagę toponimię, współczesne województwo podlaskie należy do najbardziej niespójnych jednostek przestrzennych z granicami regionów reliktowych. Dla przykładu, Bielsk Podlaski jest jedyną miejscowością posiadającą obok rdzenia nazwy przymiotnik zgodny z nazwą województwa. Pozostałe „podlaskie” miejscowości (np. Biała Podlaska, Leśna Podlaska) położone są głównie w województwie lubelskim (ryc. 1.3). Pod tym względem, obecny podział administracyjny jest więc dyskusyjny i stał się obiektem krytyki ze strony środowiska naukowego (Miszczuk, 2003; Zaborowski, 2013; Sokołowski, 2014).

W świetle tak zarysowanej problematyki, można domniemywać, że instytucjonalizacja województwa podlaskiego przyczyniła się do modyfikacji tożsamości terytorialnej mieszkańców północno-wschodniej Polski. Nowy obraz Podlasia, utożsamiany z obecnym regionem administracyjnym jest utrwalany w świadomości społecznej od 1999 r. Podlasie stało się synonimem województwa podlaskiego zarówno w języku mediów jak i nauki. Władze województwa podlaskiego oficjalnie

stosują oba terminy równorzędnie, a jego portal informacyjny nosi nazwę „Wrota Podlasia” (wrotapodlasia.pl). Powstaje zatem pytanie o zasięg przestrzenny terytorium, z którym mieszkańcy Podlasia i województwa podlaskiego się utożsamiają, gdyż wcześniejsze jednostki administracyjne kojarzone z Podlasiem miały inny zasięg przestrzenny. Obecny układ i nazewnictwo województw oraz stosowanie omówionych synonimów mogą natomiast przyczyniać się do budowania tożsamości terytorialnej niewynikającej z uwarunkowań historycznych i kulturowych.

Ryc. 1.4. Ewolucja terytorialna województwa podlaskiego w okresie 1513-1999 wobec współczesnych granic administracyjnych. A – Województwo podlaskie w latach 1513-1566; B – województwo podlaskie w latach 1566-1795; C – województwo podlaskie w latach 1816-1837, gubernia podlaska w latach 1837-1844 i diecezja podlaska 1818-1867 oraz 1918-1992; D – województwo podlaskie od 1 stycznia 1999 r.

Fig. 1.4. Territorial evolution of Podlaskie Voivodship in the years 1513-1999 in respect to contemporary administrative borders. A – Podlaskie Voivodship in 1513-1566; B – Podlaskie Voivodship in 1566-1795; C – Podlaskie Voivodship in 1816-1837, Podlasie Governorate in 1837-1844, Podlasie Diocese in 1818-1867 and 1918-1992; D – Podlaskie voivodship since January 1, 1999

Podjęcie omawianej problematyki wynika z czterech zaobserwowanych **potrzeb badawczych**.

- Po pierwsze, wpływ reformy administracyjnej w Polsce na tożsamość terytorialną w różnych skalach przestrzennych pozostaje niewystarczająco zbadany³. Współczesne województwa istnieją od ponad dwudziestu lat. W tym czasie dorosło kilkumilionowe pokolenie nie pamiętające poprzedni podział terytorialny. Jest to zatem optymalny czas na przeprowadzenie badań społecznych mających na celu określenie roli nowych województw w kształtowaniu więzi społeczności z zamieszkiwanym terytorium.
- Po drugie, jak dotąd nie powstało opracowanie naukowe poświęcone tożsamości terytorialnej Podlasia na poziomie ponad-wojewódzkim, które uwzględnia współczesne i historyczne granice administracyjne. Obecne zróżnicowanie krajobrazu kulturowego północno-wschodniej Polski wobec podziałów przestrzennych jest znane jedynie częściowo (np. odsetek ludności, dla której gwary pograniczne są językiem ojczystym – na podstawie NSP, 2011). Przeprowadzenie badań społecznych dotyczących tożsamości terytorialnej Podlasia na obszarze kilku regionów administracyjnych będzie stanowić zatem istotną wartość poznawczą.
- Po trzecie, przeprowadzone badania dotyczące tego regionu (m.in. Barwiński, 2004; Awramiuk, 2009; Awramiuk-Godun, 2013; Barszczewska i in., 2016) nie uwzględniły wpływu reformy administracyjnej na modyfikację tożsamości terytorialnej społeczności lokalnej czy regionalnej. Wpływ granicy nowego województwa na tożsamość terytorialną społeczności pozostaje więc niezbadany.
- Czwarty powód podjęcia pracy naukowej nad tym zagadnieniem wynika z unikalnego charakteru obszaru badań. Przeszłość historyczna Podlasia przyczyniła się do jego zróżnicowania narodowościowego, religijnego, językowego – i w efekcie – kulturowego (Awramiuk, 2009). Obecnie jest to najbogatszy pod tym względem region Polski. Mamy bowiem do czynienia z wyjątkowym w skali kraju pograniczem strefowym – polsko-białoruskim, polsko-ukraińskim, katolicko-prawosławnym, łacińsko-bizantyjskim, w którym dochodzi do zacierania ostrości podziału (Sadowski, 1995; Kowalski, 2000; Barwiński, 2004, 2014; Plit, 2017). Delimitacja Podlasia, podobnie jak wszelkich obszarów pogranicznych, wykazujących szereg cech przejściowości jest więc trudna (Plit, 2008). Zbadanie wpływu reformy administracyjnej na modyfikację tożsamości terytorialnej Podlasia pozwoli określić do jakiego stopnia nowo powstały region stanowi wspólne terytorium dla wewnętrznie zróżnicowanej społeczności. Jednocześnie, zidentyfikowany zostanie wpływ dawnych podziałów administracyjnych i ich toponimów na więzi mieszkańców północno-wschodniej Polski z zamieszkaną przestrzenią.

W niniejszej monografii dokonano charakterystyki przemian społeczno-kulturowych i administracyjnych północno-wschodniej Polski. Przedstawiono

³ Zagadnienie to nie leży w głównym nurcie badań geograficznych w Polsce. Wpływ ostatniej reformy administracyjnej na tożsamość terytorialną badano m.in. na Podkarpaciu (Rykiel, 2009), pograniczu małopolsko-śląskim (Nowak, 2018) czy dawnym województwie elbląskim (Ciechorska-Kulesza, 2016).

historię osadnictwa wraz z kluczowymi wydarzeniami i procesami mającymi wpływ na dzisiejsze zróżnicowanie etniczne i religijne tej części kraju (rozdz. 3). Bliższa analiza podziałów terytorialnych obszaru badań w ujęciu historycznym pozwoliła zrozumieć współczesne zależności przestrzenne kształtujące relacje pomiędzy mieszkańcami i ich terytorium (rozdz. 4 i 5). Przeprowadzenie badań pozwoliło stwierdzić na ile nowy region administracyjny stanowi terytorium integrujące różnorodnych kulturowo mieszkańców. Czy obecnie, ten nie do końca zdefiniowany obszar pogranicza jest w świadomości społecznej regionem kulturowym, historycznym a może wyłącznie administracyjnym?

1.2. Cele i hipotezy

Niniejsza praca wpisuje się w podejście badawcze geografii behawioralnej, której przedmiot stanowią wyobrażenia i zachowania człowieka oraz interpretacja zjawisk i procesów społecznych zachodzących w przestrzeni (Walmsley i Lewis, 1997). Studia nad tożsamością terytorialną Podlasia przeprowadzono z zamiarem poznania relacji społeczności do zamieszkiwanego terytorium w różnych skalach przestrzennych. Poniższe cele i hipotezy pracy sformułowano na podstawie przesłanek teoretycznych wynikających z przeglądu literatury przedmiotu oraz obserwacji własnych autora dotyczących granic i toponimii współczesnych i historycznych regionów administracyjnych oraz ich percepcji przestrzennej.

Celem nadrzędnym badań jest określenie wpływu podziału administracyjnego na modyfikację społecznej tożsamości terytorialnej i postrzeganie regionu pogranicza kulturowego północno-wschodniej Polski na przykładzie Podlasia.

Pogłębione studia empiryczne nakierowane zostały na określenie wpływu ostatniej reformy administracyjnej (1999 r.) na tożsamość terytorialną społeczności obszaru badań. Szczególną uwagę zwrócono na identyfikację mieszkańców z tadanego erytorium oraz postrzeganie jego zasięgu przestrzennego. Dodatkowym zadaniem badawczym było określenie efektu granic – współczesnych i historycznych – na utożsamianie się z Podlasiem.

Cele szczegółowe pracy obejmują:

- **określenie hierarchii przywiązania ludności do terytorium** w różnych skalach przestrzennych północno-wschodniej Polski;
- **identyfikację czynników przestrzennych i społeczno-demograficznych kształtujących współczesną tożsamość terytorialną** ludności zamieszkującej badany obszar;
- **zdefiniowanie dominującej postaci Podlasia**. Badania mają na celu identyfikację potencjalnych typów regionu istniejących w świadomości społecznej. Określone zostanie czy dla zbiorowości utożsamiającej się z *Podlasiem* jest to region kulturowy czy może wyłącznie administracyjny.

Na podstawie przeglądu literatury przedmiotu i obserwacji własnych autora, sformułowano cztery **hipotezy badawcze**:

H1. *Podlasie jest utożsamiane ze współczesnym województwem podlaskim, powstałym wskutek reformy administracyjnej w 1999 r. Instytucjonalizacja regionu w obecnych granicach przyczynia się do kształtowania nowej tożsamości terytorialnej. Podlasie jest postrzegane głównie jako region administracyjny.*

Ostatnia reforma administracyjna może potencjalnie przyczynić się do zmiany tożsamości regionalnej wschodnich powiatów województwa mazowieckiego oraz północnych powiatów województwa lubelskiego (niegdyś składowych pierwszego województwa podlaskiego), przy jednoczesnym kształtowaniu się nowej tożsamości „podlaskiej” na obszarach, które historycznie i kulturowo nie były związane z Podlasiem, ale znalazły się w województwie podlaskim (np. Suwalszczyzna, ziemia łomżyńska). Jest to więc tożsamość nabyta, a nie dziedziczona, pozbawiona kontekstu kulturowego czy historycznego, wynikająca z ostatniej reformy administracyjnej.

H2. *Wiek mieszkańców jest głównym czynnikiem modyfikującym stopień identyfikacji z regionem.*

Wiek mieszkańców wskazuje na stopień zakorzenienia w określonym podziale administracyjnym. Jest to czynnik nadrzędny wobec takich zmiennych społeczno-demograficznych jak płeć, wykształcenie, wykonywany zawód, wyznanie czy deklarowana narodowość. Im wyższy wiek ludności, tym silniejsze przywiązanie do poprzednich podziałów administracyjnych. Wśród starszej części społeczeństwa dominuje postrzeganie Podlasia jako regionu kulturowego. Z kolei wśród młodszych grup wiekowych bardziej powszechne jest wyobrażenie o regionie w kontekście obecnego województwa. Zależność ta zachodzi najsilniej na obszarze badań znajdującym się poza granicami województwa podlaskiego powstałego w 1999 r. Młodszy respondenci wykształcili więzi z nowym regionem administracyjnym, które są na ogół silniejsze od przywiązania do dawnego województwa czy regionu historycznego. Istotną rolę w budowaniu tożsamości regionalnej w obecnym podziale terytorialnym odgrywa powszechność stosowania nazw historycznych i współczesnych jednostek administracyjnych jako synonimów (np. województwo mazowieckie i *Mazowsze*, województwo podlaskie i *Podlasie*, itd.)

H3. *Tożsamość terytorialna mieszkańców badanego obszaru jest niejednorodna. Ludność charakteryzuje się silnym zróżnicowaniem więzi z regionem zamieszkania oraz odmiennymi wyobrażeniami o jego zasięgu przestrzennym i cechach wyróżniających (dystynktywnych).*

Specyfika kulturowa i endogenne czynniki dystynktywne budujące tożsamość podlaską – niegdyś wyraźniej odróżniające ten region od innych – obecnie, wskutek detradycjonalizacji, globalizacji i migracji są trudne do zidentyfikowania. Cechy odmienności kulturowej na obszarze badań ograniczają się do subregionu, gdzie dominuje wyznanie prawosławne. Podlasie funkcjonujące w świadomości mieszkańców północno-wschodniej Polski jest regionem o rozmytych granicach. Będąc obszarem pogranicza kulturowego, posiada wiele cech występujących w sąsiednich regionach. Trudno natomiast zidentyfikować elementy krajobrazu kulturowego typowe dla Podlasia i występujące

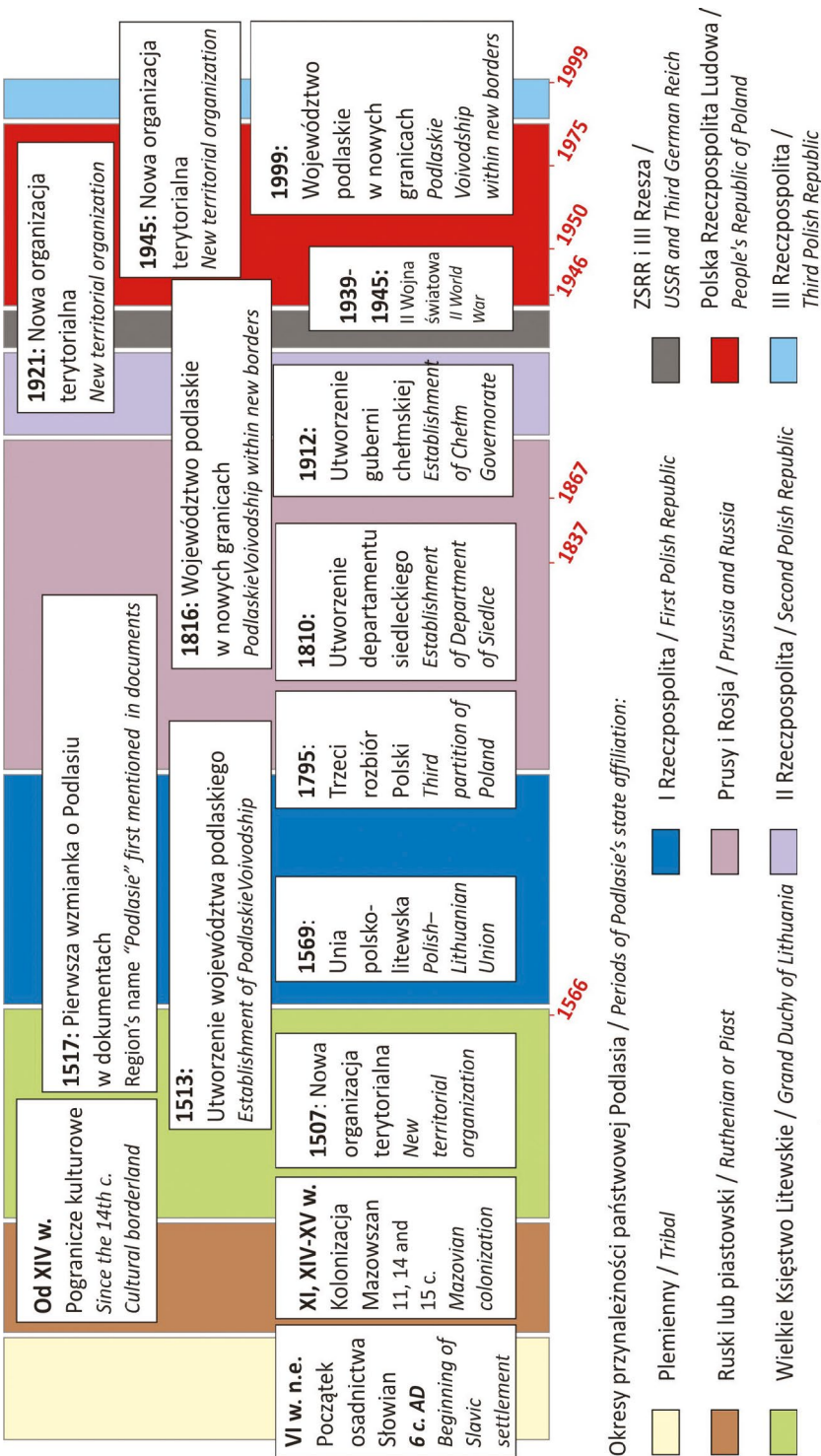
tylko w nim. W rezultacie, społeczności lokalne, egzystujące w znacznym od siebie oddaleniu przestrzennym mogą uważać się za mieszkańców Podlasia (tzw. *Podlasiaków*), ale ich wyobrażenie o regionie (w tym jego granicach) wraz z kontekstem historyczno-kulturowym jest odmienne. Wspólne dla tych społeczności jest w głównej mierze stosowanie *nazwy* Podlasie, która w wymiarze przestrzennym odnosi się do obszaru obecnego województwa podlaskiego, dawnego regionu administracyjnego lub nieformalnych, subregionalnych i lokalnych jednostek terytorialnych. Toponim jest zatem kluczowym symbolem integrującym różniące się pod względem kulturowym społeczności.

H4. *Największe różnice w charakterystyce tożsamości terytorialnej na obszarze badań występują po obu stronach granicy administracyjnej cechującej się najwyższą stabilnością.*

Granice reliktowe nadal w istotnym stopniu różnicują krajobraz kulturowy Polski (Sobczyński, 1993; Kosmala, 2003; Pietras, 2006; Plit, 2006). Podziały administracyjne na obszarze badań cechują się bardzo zróżnicowaną trwałością czasową. Najwyższą stabilnością cechuje się odcinek granicy polsko-pruskiej oraz granica zaborowa na Bugu. Te linie podziału, długotrwale izolując sąsiadujące ze sobą społeczności, ugruntowały odmienne tożsamości terytorialne. Granice powstałe wskutek reformy administracyjnej w 1999 r. najsilniej różnicują przywiązanie społeczności do regionu i postrzeganie jego zasięgu przestrzennego wśród młodszych grup wiekowych.

1.3. Zakres czasowy i zasięg przestrzenny pracy

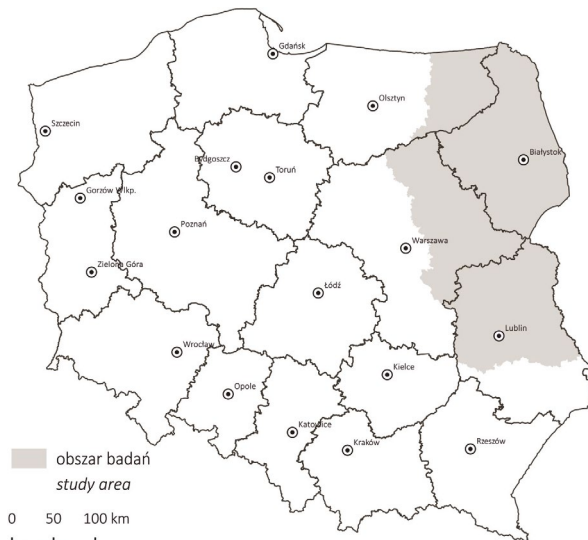
Zakres czasowy pracy obejmuje lata po 1999 r., czyli od wprowadzenia reformy administracyjnej kraju. Górną cezurę czasową można uściślić do 2018 r., w którym przeprowadzono badania ankietowe na analizowanym obszarze. Natomiast tłem do zasadniczych rozważań, aczkolwiek w tym przypadku niezwykle istotnym, są przemiany administracyjne, terytorialne i kulturowe, które miały miejsce przed 1999 r. Sięgnięto aż do początku osadnictwa Słowian w północno-wschodniej Polsce. Obszar Podlasia wielokrotnie doświadczał zmian przynależności państwowej i administracyjnej, które determinowały przekształcenia polityczno-ustrojowe, społeczno-kulturowe, gospodarcze, narodowościowe i wyznaniowe. Ponadto państwa ościenne niejednokrotnie dzieliły między sobą jego terytorium, wprowadzając własne struktury administracyjne i powodując zerwanie powstałych powiązań kulturowych (ryc. 1.5). Pokróćce scharakteryzowano najbardziej odległe historycznie czasy, szczegółowo natomiast opisano proces kształtowania się województwa podlaskiego w XVI w. Wiele uwagi poświęcono czasom zaborów, do dziś odciskającym piętno w układzie administracyjnym i zróżnicowaniu społeczno-kulturowym Polski oraz XX-wiecznym podziałom terytorialnym. Analizę postrzegania Podlasia przeprowadzono na podstawie prac opublikowanych w XIX-XXI w. Badania społeczne przeprowadzono w latach 2017-2018.

Ryc. 1.5. Zakres czasowy pracy. Kluczowe wydarzenia historyczne
Fig. 1.5. Time scope of the study. Key historical events

Zasięg przestrzenny pracy określono na podstawie następujących kryteriów. Przede wszystkim uwzględniono granice historycznych i współczesnych regionów administracyjnych, których nazwa odnosi się do Podlasia. Należą do nich: województwo podlaskie (z lat 1566-1795), województwo podlaskie (1816-1837), gubernia podlaska (1837-1844) oraz województwo podlaskie utworzone w 1999 r. Wzięto także pod uwagę zasięgi przestrzenne innych jednostek terytorialnych powstałych w ich miejscu. Są to: gubernia siedlecka (1867-1912) oraz województwa według podziału administracyjnego z lat 1975-1998: białkopodlaskie, białostockie, łomżyńskie, siedleckie i suwalskie. Obszar badań dotyczy więc szeroko pojętej północno-wschodniej Polski, której społeczność cechuje się potencjalnym przywiązaniem do wymienionych regionów.

W celu określenia roli granicy w modyfikowaniu tożsamości terytorialnej uwzględniono także obszary historycznie i administracyjnie nie związane z Podlasiem, o położeniu ościennym. Należą do nich następujące województwa (według podziału administracyjnego z lat 1975-1998): chełmskie, lubelskie i ostrołęckie oraz fragment obecnego województwa warmińsko-mazurskiego. Zakres przestrzenny badań nie wykracza poza współczesne terytorium Polski (ryc. 1.6). Liczba gmin objętych badaniami społecznymi wynosi 71, natomiast sumarycznie obszar badań określony na podstawie klasyfikacji analizowanego terytorium składa się z 396 gmin⁴. Obszar województwa podlaskiego z czasów I Rzeczypospolitej jest w niniejszej monografii zamiennie określane jako *historyczne Podlasie*. Podejście to jest powszechne wśród badaczy regionu (por. Barwiński, 2004, 2014; Żółtowska, 2011; Dobroński, 2013; Michaluk, 2013) oraz naukowców zajmujących się geografiami historyczną Polski (Gloger, 1903; Natanson-Leski, 1964;

Ryc. 1.6. Obszar badań
Fig. 1.6. Study area

⁴ Kryteria klasyfikacji obszaru badań omówiono w podrozdziale 1.4. Postępowanie badawcze, źródła danych i metody badań. Proces wyboru lokalizacji badań kwestionariuszowych przedstawiono w podrozdziale 4.1.2. Selekcja poboru próby badawczej.

Piskozub, 1987; Ślusarczyk, 1993, 1996) czy etnografią (Reinfuss, 1952; Gajek, 1962). W niniejszej pracy termin ten odnosi się do województwa podlaskiego z lat 1566-1795. Z kolei określenie *południowe Podlasie* dotyczy obszaru na południe od Bugu wyznaczonego przez wspólne granice administracyjne i kościelne z okresu 1810-1992. Składały się nań: departament siedlecki (1810-1815), województwo podlaskie (1816-1837), gubernia podlaska (1837-1844), gubernia siedlecka (1867-1912); diecezja podlaska (1818-1867) i diecezja siedlecka (1918-1992).

1.4. Postępowanie badawcze, źródła danych i metody badań

Strukturę postępowania badawczego skonstruowano zgodnie z podejściem hipotetyczno-dedukcyjnym (Bocheński, 1992). Wnioski monografii (rozdz. 5.) zostały wyciągnięte na podstawie przeprowadzonych badań, ich analizy oraz interpretacji. Zaobserwowana niespójność między nazwami i zasięgiem przestrzennym obecnych województw i regionów historycznych, stała się przyczynkiem do podjęcia niniejszej pracy. Jej wynikiem są natomiast konkluzje dotyczące wpływu instytucjonalizacji regionu na tożsamość terytorialną społeczności na przykładzie Podlasia wobec historycznego i współczesnego podziału administracyjnego.

Postępowanie badawcze składało się z trzech zasadniczych części – teoretycznej, empirycznej i analitycznej. Pierwsza z nich, rozpoczęła się od konkretyzacji wcześniej omówionych obserwacji autora, czego zwieńczeniem było **postawienie problemu badawczego**. Kolejnym etapem prac był **przegląd literatury przedmiotu**, dzięki któremu możliwe było zgłębienie istoty podjętej tematyki i zrealizowanie założeń pracy. W tym celu przeanalizowano szereg pozycji naukowych, popularno-naukowych, reportaży i stron internetowych.

Analizowano prace z zakresu geografii regionalnej, politycznej, historycznej oraz historii, etnografii, socjologii i językoznawstwa północno-wschodniej Polski. Przystudowano pozycje naukowe o Podlasiu w ujęciu geograficznym, historycznym, etnograficznym i społecznym. Komplementarnym filarem tego etapu prac było przyjrzenie się zjawisku tożsamości terytorialnej w Polsce oraz ewolucji podziałów administracyjnych kraju. Zbadano także dane pochodzące z Narodowych Spisów Powszechnych z lat: 1931, 2002 oraz 2011, stanowiące cenne źródło wiedzy w odpowiedniej dla podjętego zagadnienia skali przestrzennej.

Biorąc pod uwagę uniwersalność problemu badawczego, równolegle analizowano międzynarodowy dorobek naukowy. Uwzględniono prace reprezentujące geografie społeczną – w tym jej subdyscyplin jak geografia ludności, geografia osadnictwa czy geografia kultury posiadające istotną wartość teoretyczną i metodyczną. W przeglądzie literatury skoncentrowano się na zagadnieniu percepcji przestrzeni, zróżnicowanym podejściu badawczym do pojęcia regionu oraz roli współczesnych i historycznych podziałów administracyjnych i nazw geograficznych w kształtowaniu się relacji pomiędzy człowiekiem (lub/i społecznością) a zamieszkanym terytorium. Ze względu na interdyscyplinarność podjętej tematyki i specyfikę

pojęcia tożsamości, niezbędne okazało się również zapoznanie się z podstawami psychologii społecznej i środowiskowej, socjologii i kulturoznawstwa. Tak holistyczne podejście pozwoliło na zgłębienie podjętego problemu oraz **sformułowanie celów i hipotez badawczych**.

Kolejną, empiryczną część pracy rozpoczęto **opracowaniem danych zastanych**. Był to istotny etap, który wraz z **kłasyfikacją obszaru badań i doбором próby badawczej** pozwolił na rzetelne przeprowadzenie **badania społecznego** (rozdz. 4). Do opracowania danych zastanych wykorzystano następujące **metody badawcze**:

- 1. Analiza materiałów kartograficznych.** Niezbędnym elementem prac kameratealnych było szczegółowe rozpoznanie zasięgów przestrzennych procesów osadniczych i przynależności państwowej na obszarze badań, wskutek których wykształciło się współczesne pogranicze kulturowe. Istotnym źródłem danych w tym zakresie były standardowe opracowania kartograficzne (m.in. *Narodowy Atlas Polski, 1973-1978*) oraz atlasy tematyczne: *Atlas gwar wschodniostowiańskich* Białostoczczyzny (1980) i *Atlas historyczny Polski* (1985). Szczególną uwagę poświęcono analizie ewolucji przestrzennej województwa podlaskiego oraz regionów administracyjnych, powstałych na jego obszarze w okresie od XVI w. do ostatniej reformy administracyjnej w 1999 r. W tym celu wykorzystano przedruki map historycznych z okresu I Rzeczypospolitej i XIX-wiecznych podziałów administracyjnych państw zaborczych. Pomocne w tym zakresie okazało się opracowanie *Lithuania on the map* (2011) oraz pozycja S. Alexandrowicza (2012). Z uwagi na założenia pracy przewidujące pomiar tożsamości terytorialnej wobec dawnych i obecnych granic administracyjnych, zaszła także konieczność wykorzystania współczesnych opracowań kartograficznych. Takie mapy stanowią reinterpretację materiałów historycznych, które na ogół nie spełniały wymogu kartometryczności i cechowały się znaczącym zróżnicowaniem zasięgów przestrzennych analizowanych regionów. Granice tzw. *historycznego Podlasia*, czyli województwa podlaskiego z okresu 1566-1795 zostały opracowane na podstawie współczesnych opracowań kartograficznych: *Atlas historyczny Polski* (1985), *Historyczny Atlas Polski* (2009), *Wielki Atlas historyczny Białorusi* (2009) oraz przedruku *Mappa szczegulna woiewództwa podlaskiego* (2013 – przedruk) sporządzonej przez Karola Perthées'a i *Mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku* (Jakubowski, 1928).
- 2. Metoda analizy treści.** Przeprowadzono szczegółowe badanie jakościowe postrzegania Podlasia w aspekcie przestrzennym i semantycznym w literaturze naukowej (geografia, historia, ekonomia, socjologia i in.), popularnonaukowej (krajoznawstwo, przewodniki turystyczne), podręcznikach szkolnych, a także beletryście i reportażach. W tym celu przeanalizowano treść pozycji opublikowanych w latach 1887-2020. Materiał badawczy został wybrany na podstawie zawartości merytorycznej opracowania sugerującej tematykę podlaską. Zastosowanie tej metody badawczej polegało na szczegółowej analizie opisów terytorium Podlasia, jak również jego wyróżników przyrodniczych i kulturowych w relacji do obowiązujących w czasie publikacji podziałów administracyjnych. Zwrócono uwagę na kontekst stosowania nazwy *Podlasie* w aspekcie synonimicznego postrzegania

jego terytorium i danego województwa (lub ich grupy). W okresie publikacji analizowanych prac, na obszarze badań podziały terytorialne na poziomie regionalnym zmieniano kilkukrotnie – w 1912 r. (wydzielając gubernię chełmską), w 1946 r. (tworząc duże województwa w nowych granicach PRL), w 1975 r. (zasadniczo zwiększając liczbę województw) oraz w 1999 r. (powracając do koncepcji dużych regionów i przywracając województwo podlaskie), stąd szeroki przedział czasowy analizy.

3. Kwerenda danych teleadresowych została przeprowadzona w celu zidentyfikowania przejawów podlaskiej tożsamości regionalnej na obszarze badań w latach 1983 i 1993 – przed ostatnią reformą administracyjną oraz w latach 2003 i 2013 – w obecnym podziale terytorialnym. Przeprowadzono analizę przestrzennego rozmieszczenia firm i instytucji, których nazwy mogą być uznane za symptomy utożsamiania się z Podlasiem i nie wynikają z uwarunkowań administracyjnych. Zastosowanie tej metody polegało na analizie zawartości książek telefonicznych województw: białkopodlaskiego, białostockiego, chełmskiego, lubelskiego, łomżyńskiego, ostrołęckiego, siedleckiego i suwalskiego (dla lat 1983 i 1993) jak również mazowieckiego, podlaskiego i warmińsko-mazurskiego (dla 2003 r.). Dane dotyczące przestrzennego rozmieszczenia firm i instytucji, których nazwy odnoszą się do Podlasia dla 2013 r. pozyskano z internetowej bazy *Panorama Firm* (panoramafirm.com)⁵.

Kompleksowe opracowanie danych zastanych było kluczowym etapem dla rozpoznania uwarunkowań tożsamości terytorialnej Podlasia wobec historycznych i współczesnych podziałów administracyjnych. Na podstawie analizy materiałów kartograficznych dokonano **klasyfikacji obszaru badań**. Jej celem było usystematyzowanie występujących zależności przestrzennych pod względem przynależności do historycznych i współczesnych jednostek administracyjnych (tab. 1.1). Na podstawie przeglądu literatury oraz kwerendy danych teleadresowych założono, że społeczności obszaru badań cechują się zróżnicowanym poziomem tożsamości podlaskiej w zależności od lokalizacji. Głównym kryterium przestrzennym było położenie w:

- województwie podlaskim z czasów I Rzeczypospolitej (1569–1795), na tzw. *historycznym Podlasiu*;
- tzw. *Południowym Podlasiu*, wewnątrz wspólnych granic departamentu siedleckiego (1810-1815), województwa podlaskiego (1816-1837), guberni podlaskiej (1837-1844), guberni siedleckiej (1867-1912); diecezji podlaskiej (1818-1867) i diecezji siedleckiej (1918-1992);
- województwach północno-wschodniej Polski według poprzedniego podziału administracyjnego (1975–1998) – białkopodlaskiego, białostockiego i siedleckiego, które potencjalnie cechuje najwyższa podlaska tożsamość regionalna;
- granicach współczesnego województwa podlaskiego, utworzonego w 1999 r.

⁵ Przeprowadzenie badań w zakładanych dziesięcioletnich interwałach czasowych powiodło się poza nielicznymi wyjątkami. Spisy telefoniczne dla niektórych województw nie ukazały się w latach 1983 i 1993 oraz 2003 lub były niedostępne w archiwach. Wówczas dane pozyskiwano z najbliższych czasowo spisów telefonicznych dla województw.

Wydzielono 21 możliwych kombinacji przynależności do regionów administracyjnych z których po uwzględnieniu powyższych kryteriów przestrzennych, wyznaczono 11 podobszarów badawczych (A – K; tab. 1.1) oraz podobszar „nie-podlaski” (NP), powstały z fragmentów regionów ościennych. Klasyfikację zastosowano podczas selekcji lokalizacji prób badawczych. Służyła także interpretacji wyników badań kwestionariuszowych, w których gmina stanowiła podstawowy obszar odniesienia. Próba badawcza pobrana została w siedzibie gminy, do której napływały kwestionariusze (na zasadzie obszaru zlewni). Z tego względu, klasyfikacja obszaru badań opiera się ostatecznie na współczesnych granicach gmin, które w wielu przypadkach odbiegają od granic historycznych. Podział na podobszary badawcze uzasadniony był lokalizacją siedziby gminy względem granic wyżej wymienionych regionów administracyjnych (ryc. 1.7). Kwestionariusze ankiety skierowano do siedzib gmin we wszystkich podobszarach badawczych. Przynależność obszaru współczesnej gminy do dawnego województwa, została rozstrzygnięta lokalizacją jej siedziby w stosunku do granic danej jednostki terytorialnej⁶.

Na podstawie klasyfikacji obszaru badań, dokonano **doboru próby badawczej**. Wyselekcjonowano gminy przynależące do omówionych regionów administracyjnych, w których następnie przeprowadzono **badania społeczne**⁷. Analiza treści literatury oraz kwerendy danych teleadresowych (1983-2013) z pewnością przyczynią się do poszerzenia wiedzy na temat relacji pomiędzy obowiązującym układem województw a zasięgiem postrzegania przestrzennego Podlasia. W celu jednoznacznego określenia wpływu ostatniej reformy podziału administracyjnego w Polsce na utożsamianie się z omawianym regionem i percepcją jego terytorium należało przeprowadzić kompleksowe badania społeczne. Dzięki nim możliwa była identyfikacja więzi zbiorowości północno-wschodniej Polski z zamieszkaną przestrzenią oraz określenie efektu granic – współczesnych i historycznych – na utożsamianie się z Podlasiem.

W tym celu wykorzystano technikę **badania ankietowych**, w których posłużono się **kwestionariuszem ankiety** (ankieta rozdawana, anonimowa). W badaniu wykorzystano pytania zamknięte, półotwarte, otwarte oraz filtrujące. Zastosowano skale pomiarowe: porządkową, interwałową oraz Likerta⁸ (patrz: Załączniki). W rezultacie badania społeczne pozwoliły uzyskać trzy rodzaje danych:

1. Dane o charakterze jakościowym. Celem **podejścia jakościowego** było rozpoznanie świadomości dziedzictwa kulturowego regionu oraz znajomości dziejów historycznych, tradycji lokalnych i regionalnych, jak również określenie stopnia aktywności badanej społeczności w życiu lokalnym i regionalnym. Pytania

⁶ Dla przykładu, gmina Czarna Białostocka nie została uwzględniona jako przynależąca do historycznego województwa podlaskiego (1566-1795), pomimo przebiegającej przez jej obszar granicy tej jednostki przestrzennej, ponieważ miasto będące jej siedzibą położone jest po zewnętrznej stronie granicy niniejszego regionu relikowego. Podobnie, gmina Nurzec-Stacja nie została zaklasyfikowana jako należąca do podobszaru A, gdyż jej siedziba nie leży w granicach historycznego Podlasia znajduje się w terytorium B (ryc. 1.7).

⁷ Uwarunkowania lokalizacji badań kwestionariuszowych omówiono w podrozdziale 4.1.2. Selekcja poboru próby badawczej.

⁸ Więcej na ten temat w podrozdziale 4.1.1. Struktura kwestionariusza ankiety.

Tabela 1.1. Podział obszaru badań według przynależności do historycznych i współczesnych regionów administracyjnych. Kryteria klasyfikacji obszaru badań

Typ regionu				Podobszar badawczy
Regiony historyczne		Województwo wg podziału 1975-1998	Województwo wg podziału po 1999 r.	
Woj. podlaskie (1566-1795)	Południowe Podlasie* (1810-1992)			
+	-	białostockie	podlaskie	A
-	-	białostockie	podlaskie	B
+	-	łomżyńskie	podlaskie	C
+	-	suwalskie	podlaskie	
-	-	łomżyńskie	podlaskie	D
-	-	suwalskie	podlaskie	
+	+	białskopodlaskie	mazowieckie	E
+	+	białskopodlaskie	lubelskie	
-	+	białskopodlaskie	lubelskie	F
-	-	białskopodlaskie	lubelskie	G
-	+	siedleckie	lubelskie	H
-	+	siedleckie	mazowieckie	
+	+	siedleckie	mazowieckie	I
-	-	siedleckie	mazowieckie	J
-	+	lubelskie	lubelskie	K
-	+	chełmskie	lubelskie	
-	-	chełmskie	lubelskie	NP (niepodlaski)
-	-	lubelskie	lubelskie	
-	-	suwalskie	warmińsko-mazurskie	
-	-	łomżyńskie	mazowieckie	
-	-	ostrołęckie	mazowieckie	
-	-			

* Regiony administracyjne i kościelne XIX-XX w. Wspólne granice departamentu siedleckiego (1810-1815), województwa podlaskiego (1816-1837), guberni podlaskiej (1837-1844), guberni siedleckiej (1867-1912); diecezji podlaskiej (1818-1867) i diecezji siedleckiej (1918-1992).

„+” oznacza przynależność, „-” jej brak.

Kolorami zaznaczono regiony, na podstawie których wyznaczono podobszary badawcze.

o charakterze jakościowym zawarte w kwestionariuszu umożliwiły identyfikację cech dystynktywnych: historyczno-kulturowych, osobniczych i przyrodniczo-krajobrazowych potencjalnie tworzących region kulturowy Podlasia.

2. Dane o charakterze ilościowym. Celem **podejścia ilościowego** było określenie hierarchicznego układu tożsamości terytorialnej, stopnia utożsamiania się

z badanymi regionami administracyjnymi oraz zidentyfikowanie efektu granicy danej jednostki przestrzennej na charakterystykę więzi z terytorium.

3. Dane o cechach jakościowych i ilościowych. **Podejście łączone** służyło analizie postrzegania zasięgu przestrzennego regionu. Informacją jakościową jest identyfikacja zależności pomiędzy toponimią miejscowości referencyjnych a percepcją terytorium. Nazwy niektórych miast (np. Biała Podlaska, Sokołów Podlaski) mogą sugerować afiliację regionalną⁹. Z kolei dane o charakterze ilościowym określiły zasięg przestrzenny Podlasia wobec historycznych i współczesnych granic administracyjnych. W rezultacie możliwe było kartograficzne opracowanie **mapy mentalnej (wyobrażeniowej) Podlasia** w świadomości społecznej mieszkańców północno-wschodniej Polski.

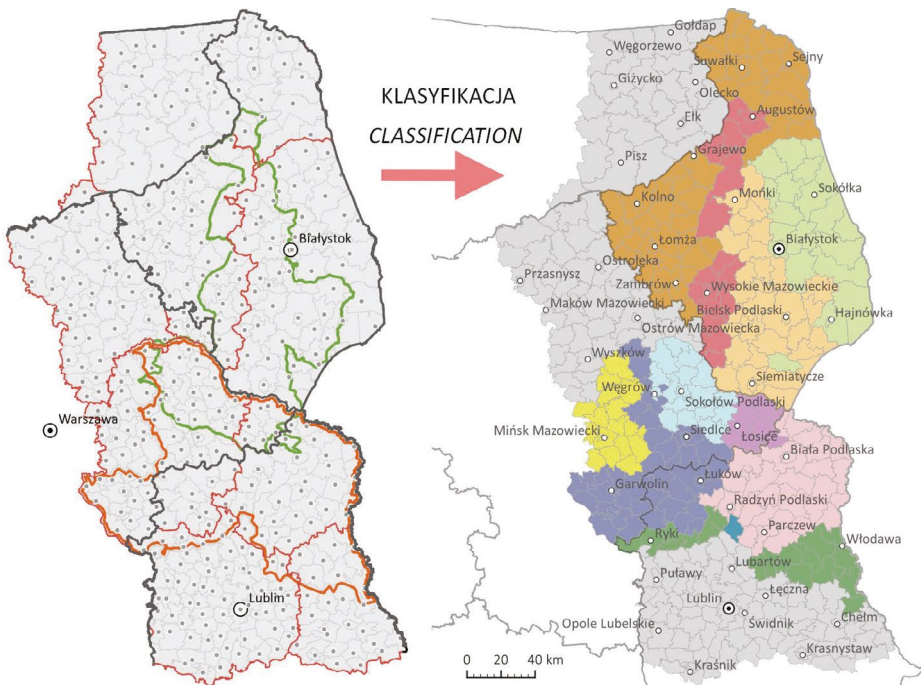
Pierwszym etapem analitycznej części postępowania badawczego była **analiza i interpretacja** pozyskanych danych (podrozdz. 4.2), która składała się z dwóch zasadniczych części:

1. **Syntezy pozyskanej informacji jakościowej** pochodzącej z etapu opracowania danych zastanych oraz przeprowadzonych badań społecznych. Syntetyczne ujęcie wyników tych prac pozwoliło na dokonanie diagnozy tożsamości terytorialnej i postrzegania Podlasia wobec podziałów administracyjnych.
2. **Analizy pozyskanej informacji ilościowej** składającej się z dwóch etapów. W celu poznania struktury przestrzennej wyników badań ankietowych zastosowano **kartograficzną metodę badań i prezentacji**. Z uwagi na fakt, że kwestionariusze skierowano do celowo wybranych punktów, dodaną wartością poznawczą obrazu kartograficznego jest transformacja danych ilościowych do postaci modelu przestrzennego o charakterze ciągłym. Wykonano serię map izopletowych, które poprzez interpolację i ekstrapolację eksponują kierunki i dynamikę zmian wartości w badanej przestrzeni geograficznej. Metoda ta pozwala ująć zmienność przestrzenną zjawiska na obszarze badań. Z drugiej strony, dokładne wartości wyników są zachowywane tylko w punktach pomiarowych – określonych przez współrzędne geograficzne szkół, do których przesłano kwestionariusze ankiety.
3. W drugiej części analizy informacji ilościowej zastosowano **metody statystyczne: korelacji i regresji**. W celu identyfikacji czynników przestrzennych i społeczno-demograficznych kształtujących współczesną tożsamość terytorialną, uzyskane wyniki zostały zweryfikowane pod względem istotności statystycznej za pomocą testów U Manna-Whitneya, T-Studenta, Kruskala-Wallisa (podrozdz. 4.2.1).

Wpływ danej granicy administracyjnej na utożsamianie się z Podlasiem (podrozdz. 4.2.4) oceniono na podstawie istotności statystycznej różnicy uśrednionych wartości wskaźników podlaskiej tożsamości terytorialnej dla zbioru gmin przylegających do jej wewnętrznej i zewnętrznej strony.

Zwieńczeniem części analitycznej była **weryfikacja hipotez badawczych** oraz formułowanie podsumowujących **wniosków końcowych** (rozdz. 5).

⁹ Patrz: Załączniki – kwestionariusz ankiety, pytanie nr 14.

 obszar badań <i>Study area</i> województwo podlaskie (1566-1795) <i>Podlaskie Voivodship</i> departament siedlecki (1810-1815) <i>Department of Siedlce</i> województwo podlaskie (1816-1837) <i>Podlaskie Voivodship</i> gubernia podlaska (1837-1844) <i>Podlasie Governorate</i> gubernia siedlecka (1867-1912) <i>Siedlce Governorate</i> granice województw (1975-1998) <i>Voivodship border in 1975-1998</i> granice województw od 1999 r. <i>Voivodship border since 1999</i> granica gminy <i>Commune border</i>	 stolica województwa <i>Voivodship capital</i> inne miasto <i>Other city</i> siedziba gminy <i>Seat of the commune</i>	Podobszar <i>Subarea</i> A B C D E F G H I J K NP

Ryc. 1.7. Klasyfikacja obszaru badań. Podobszary badawcze (A-NP)

Fig. 1.7. Classification of study area. Research sub-areas (A-NP)

2. PODSTAWOWE ZAGADNIENIA BADAWCZE

Omówione zależności pomiędzy człowiekiem a przestrzenią (podrozdz. 1.1) dotyczą utożsamiania się jednostki i zbiorowości z terytorium. Kolejny analizowany element wiąże się z wpływem granicy na tworzenie się więzi z zamieszkanym regionem w kontekście zmieniającego się podziału administracyjnego i toponimii. Przystudiuwano szereg opracowań na temat relacji zbiorowości z terytorium, przeprowadzonych w Polsce i za granicą. Szczególną uwagę zwrócono na zróżnicowanie podejść wobec problemu więzi terytorialnych i zmieniających się granic administracyjnych oraz nazw regionów.

2.1. Tożsamość terytorialna w ujęciu teoretycznym

Pochodzenie terminu *tożsamość* w języku polskim wyraża związek składniowy *to samo, co*. W tym znaczeniu *tożsamość* to *taka samość* czyli *taka sama* jakość (Palczyński, 2008). Angielskie słowo *identity* wywodzi się od łacińskiego *idem* – ten sam (*tożsamy*). Stąd przymiotnik *identyczny*, czyli *ten sam*. Znaczenia określeń *tożsamość* i *identyfikacja* pokrywają się, można więc używać tych terminów zamiennie (Mach, 2008). Tożsamość wskazuje na podobieństwo dwu lub więcej podmiotów. Może jednak odnosić się do różnicy między nimi – jeśli *ten sam* – to *nie inny*. W takim podejściu należałoby zatem rozpatrywać dwa aspekty tożsamości: podobieństwo i różnicę (Waszczyńska, 2014). W swojej istocie tożsamość jest odpowiedzią na pytanie o to, *kim (ja) jestem?* (tożsamość osobnicza, indywidualna) lub *kim (my) jesteśmy?* (tożsamość grupowa, zbiorowa, społeczna) (Mach, 2008). Jednocześnie, odpowiada na pytanie *kim (ja) jestem wobec innych ludzi?* oraz *kim (my) jesteśmy wobec innych grup?* W tym aspekcie tożsamość tworzy *ja* i pomaga je odróżnić od *inny*, buduje wspólną grupową *my*, która odmienna jest od *inni*. Relacyjność i interakcyjność tych podmiotów jest warunkiem powstania tożsamości (Barth, 1993; Waszczyńska, 2014).

Tożsamość można najogólniej rozumieć jako syntezę relacji człowiek – świat, nakreśloną przez społeczny i kulturowy (grupowy) kontekst. Jest to stan jedności

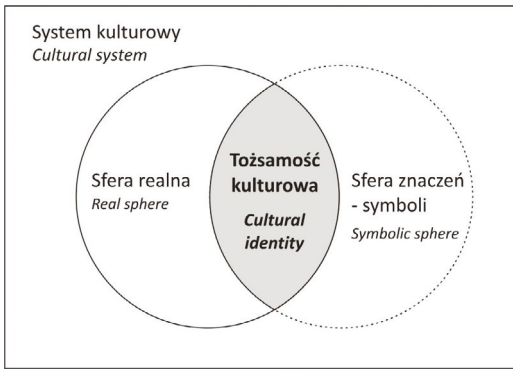
– proces¹⁰ świadomego przystosowania się człowieka do otaczającej go – zmiennej rzeczywistości. Jednocześnie, tożsamość jest wyrazem dopasowania jednostki do środowiska przyrodniczego i społecznego. Obejmuje indywidualne cechy psychiczne oraz te dziedziczne jak wygląd, płeć, rasa czy etniczność. Tożsamość formuje osobowość i biografię społeczną ludzi, umożliwiając poruszanie się w świecie różnych (*innych*) kultur: religii, języków, systemów normatywnych, obyczajów, narodów czy cywilizacji. Jednocześnie pozwala jednostce czy zbiorowości na samo-określenie (*ja*) i przynależność kulturową (*my*). Tożsamość umożliwia zatem funkcjonowanie w złożonym układzie zależności społecznych (Paleczny, 2008).

Tożsamość jest terminem często stosowanym w literaturze naukowej wymienianej ze świadomością. Przyjmuje się, że ten pierwszy jest utwaloną, a więc względnie stabilną formą świadomości (Rykiel, 2010). Świadomość jednostki stanowi zatem warunek poczucia własnej tożsamości. Bogata literatura naukowa dotycząca tożsamości (m.in. Erikson, 1968; Mead, 1978; Giddens, 2001; Sztompka, 2002; Paleczny, 2008), najczęściej ujmuje ją w trzech wymiarach: substancjonalnym, psychicznym oraz społecznym (kulturowym). Pierwszy wymiar tożsamości to powiązanie człowieka z kosmosem, siłą wyższą, z *logosem*, absolutem, Bogiem. To wewnętrzna, osobnicza strefa *sacrum*. Większość religii pojmuje tożsamość człowieka jako dar pochodzący od Boga, równoznaczny z duszą, bytem autonomicznym wobec ciała, należącym do świata transcendentnego. W filozofii chrześcijańskiej zwierzęta nie mają duszy, są zatem pozbawione tożsamości i nie mogą osiągnąć zbawienia. Psychiczny wymiar tożsamości związany jest z rozumem, racjonalnym poznaniem oraz intelektem. Tworzą go także zmysły, emocje i uczucia. Charakterologiczne cechy osobowości, temperament, zdolności i predyspozycje stanowią jednostkową, unikalną właściwość każdego człowieka. Społeczny, kulturowy wymiar tożsamości odnosi się natomiast do zjawisk kształtowanych w zbiorowości i zachodzących pomiędzy nią a jednostką. Tożsamość społeczna wiąże więc człowieka ze światem zjawisk grupowych oraz strukturą związków międzyludzkich ukształtowanych np. w rodzinie, miejscu pracy czy wspólnocie wyznaniowej.

W rozwiniętej tożsamości kulturowej dochodzi do łączenia elementów tworzących wszystkie trzy omówione wymiary. Kultura wyznacza kontekst i postać tożsamości stanowiąc kompozycję elementów substancjonalnych, psychicznych i społecznych. Tożsamość kulturowa jest spoiwem tych składników nadając im ład i znaczenie. Narzuca człowiekowi miejsce w świecie znanym (*moim, naszym*) i pozwala odnieść się do tego co *inne*. Ten społeczny konstrukt „porządkuje” świat, jednocześnie godząc człowieka z nim samym i otoczeniem. Tworzenie „ładu” relacji wewnętrznych i międzyludzkich jest podstawową funkcją tożsamości (Paleczny, 2008). Tożsamość kulturowa składa się z powiązanych ze sobą – występujących obiektywnie – zjawisk oraz funkcjonującym w świadomości zbiorowej, subiektywnym, przywiązaniem do nich. Nachodzą więc na siebie dwie płaszczyzny systemu kulturowego (ryc. 2.1) – sfery realnej i strefy znaczeń-symboli (Damrosz, 1988; Brencz, 1996).

¹⁰ Polimorficzne pojmowanie tożsamości obrazuje wielość określeń stosowanych w traktującej o niej literaturze przedmiotu, takich jak: zjawisko (Babiński, 1997, 1998; Mach, 1998), fenomen (Nikitorowicz, 1995) konstrukt (Warمیńska, 1999) czy proces (Raffestin, 2003).

Ryc. 2.1. Elementy systemu kulturowego tworzące tożsamość kulturową

Fig. 2.1. Components of the cultural system comprising cultural identity

W środowisku wielokulturowym (również pogranicza kulturowego w Polsce), jednostka przyjmuje pewne wzorce zachowań, wartości, symbole i elementy dziedzictwa od członków innych kultur. Podział na *my* i *oni* jest nieostry i uznaniowy. Tożsamość kulturowa zbiorowości regionalnej jest bardziej rozmyta, pluralistyczna i relatywna (Paleczny, 2008). Na określenie tego typu tożsamości w literaturze naukowej stosuje się termin *tożsamość hybrydowa* (*hybrid identity*) (Terlouw, 2009; Zimmerbauer, 2013; Ciechorska-Kulesza, 2016) czy tożsamość człowieka pogranicza (Sadowski, 1991).

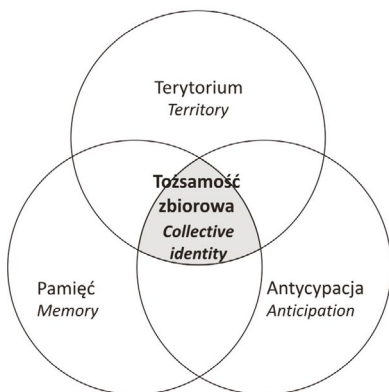
Konstruowanie tożsamości społecznej wiąże się z tworzeniem *granic*, obecnych nie tylko w aspekcie przestrzennym. Te, w sensie kulturowym, odróżniają i separują jednostki i zbiorowości, nadając znaczenie relacjom w interakcjach społecznych. Granice kulturowe zbudowane są z symboli, tworzonych przez wartości, postawy, obyczaje, przekonania, znaki (np. symbole religijne) czy języki i dialekty. Dobór atrybutów użytych do budowy „granic”, podyktowany jest daną sytuacją społeczną i stopniem odmienności kulturowych pomiędzy jednostkami czy grupami. Te symboliczne „granicę” są równie istotne dla uświadomienia swojej tożsamości przez społeczność, jak cechy kulturowe obecne „wewnątrz” nich. Grupa, w sposób mniej lub bardziej świadomy, wybiera pewne symbole i podkreśla ich znaczenie w celu wyrażenia różnic dzielących ją od innych zbiorowości (Barth, 1969; Mach, 2008). Utworzenie granic symbolicznych dało początek dzisiejszym podziałom terytorialnym dzielącym przestrzeń pod względem przynależności państwowej czy administracyjnej.

Tożsamość kształtuje się w dzieciństwie i młodości na gruncie indywidualnych cech fizycznych i psychicznych, takich jak płeć, predyspozycje intelektualne, temperament czy rasa. Ten osobniczy konstrukt ewoluuje na podstawie samoświadomości fizycznego i psychicznego potencjału, określając zdolność człowieka do rozwoju i przystosowania do otaczającego go świata. Taki proces jest silnie uwarunkowany pochodzeniem społecznym, pozycją danej grupy – której częścią jest jednostka – w relacji do innych zbiorowości. Wraz z wiekiem i rosnącą liczbą pełnionych ról społecznych, tożsamość jednostki staje się coraz bardziej złożona. Współczesne tożsamości są powszechnie oderwane od pierwotnego środowiska. Społeczeństwo jest mobilne przestrzennie, wskutek czego więzi z rodzimą

przestrzenią (*miejscem*) i kulturą ulegają osłabieniu (Erikson, 1959, 1997; Giddens, 2001; Sztompka, 2002; Paleczny, 2008).

Tożsamość jako *wynik* relacji z innymi ludźmi, kształtowany w zmieniającej się rzeczywistości podlega więc nieustannym przemianom, zależnie od kontekstu. Z drugiej strony, jest to relatywnie trwały konstrukt, określający stabilność osoby lub zbiorowości. Stanowi subiektywne poczucie ciągłości istnienia i spójną pamięć (Erikson, 1968; Mach, 2008). Każdy człowiek wykształcił liczne *twarze* własnej osobowości, z których każda stanowi jedną z płaszczyzn zintegrowanej jedności, jaką jest tożsamość. Stosownie do sytuacji, w jednostce dominuje najbardziej adekwatny aspekt tożsamości, poprzez który adaptuje się do środowiska społecznego. Człowiek stanowi zatem element składowy konkretnego narodu, regionu, miasta, grupy religijnej czy zawodowej, w każdym przypadku tworząc swój wizerunek w stosunku do innych. Jednostka pozostaje zarazem sobą, gdyż posiada unikatową, wewnętrzną kombinację elementów budujących jej własną tożsamość (Paleczny, 2008; Waszczyńska, 2014).

Tożsamość rozpatrywać można w aspekcie psychologicznym, przez pryzmat pojedynczego człowieka lub socjologicznym, gdzie punktem odniesienia jest grupa, do której należy jednostka. Pojęcie *tożsamości* do nauk społecznych wprowadzone zostało przez psychologa E. Eriksona w pracy *Identity and Life Cycle* stawiając jej za cel integrację nabytych ról społecznych, które współtworzą całościową identyfikację człowieka (Erikson, 1959). Dalszego podziału na tożsamość społeczną i osobistą (indywidualną) dokonał H. Tajfel (1971). Istotą tożsamości społecznej jest potrzeba jednostki do przynależności grupowej zachodzącej w sferze społecznej. Bycie częścią społeczności ma dla człowieka znaczenie emocjonalne i wartościujące. Przynależenie do grupy wyraża się w dążeniu do przyjmowania istniejących norm i wartości (Tajfel i in., 1971). Tożsamość społeczna to zbiorowa, zwielokrotniona tożsamość indywidualna, ukształtowana w oparciu o wspólny system aksjo-normatywny – funkcjonalnie powiązany zbiór norm i wartości dotyczących przejawów życia społecznego, charakterystycznych dla konkretnej kultury, regulujących życie jednostki i społeczeństwa (Boksański, 2005). Tożsamość zbiorową budują nakładające się na siebie: pamięć historyczna, antycypacja i terytorium (ryc. 2.2). Pamięć

Ryc. 2.2. Elementy składowe tożsamości zbiorowej
Fig. 2.2. Components comprising collective identity

odpowiedzialna jest za doświadczenie ciągłości czasowej, stanowi tworzywo historii uprzytomnionej. Jednocześnie, poza świadomością przeszłości, równie istotne jest ukierunkowanie w przyszłość – antycypacja. Zbiorowość wykształca potrzebę przekazywania wartości wspólnych, w celu ich zachowania. Immanentnym elementem jest także terytorium, środowisko wzajemnych relacji członków wspólnoty, posiadające fizyczne artefakty. Obszar funkcjonowania społeczności nacechowany jest także symbolami i legendami, zakorzeniającymi wspólnotę w przeszłości i miejscu zamieszkania (Kołakowski, 1996; Dziekanowska, 2015).

Jedną z postaci tożsamości społecznej jest *tożsamość kulturowa*, która charakteryzuje się identyfikacją grupy społecznej z konkretnym układem kulturowym – ideami, poglądami, zwyczajami czy wartościami (Dziekanowska, 2015). Wyróżnia się dwa wymiary tożsamości kulturowej – przypisaną lub dziedziczną, ukształtowaną w pewnym kontekście środowiskowym oraz wybieraną świadomie, nabytą (Nikitorowicz, 2005). W ramach tożsamości kulturowej wyróżnia się tożsamość etniczną i narodową, wyrażającą przynależność do określonej grupy etnicznej i narodu (Mazurek, 2010). Różnica pomiędzy tymi pojęciami jest nieostra, jednak mechanizmy budujące przywiązanie do nich są podobne. Podstawą tożsamości etnicznej (i narodowej) jest system kulturowy formujący swoisty sposób życia zbiorowości, zespalający członków grupy i pomagający odróżnić naród czy grupę etniczną od innych. Taka tożsamość zaspokaja dwie zasadnicze potrzeby. Pierwszą jest osobiste i społeczne bezpieczeństwo. Drugą jest przynależność i pamięć o własnych korzeniach i związanych z nimi tradycjami, wyznaniem religijnym, wydarzeniami historycznymi i symbolami. Warunkiem do kształtowania się tożsamości etnicznej (i narodowej) jest pamięć historyczna (Bokszański, 1995; Warمیńska, 1999). Istotnym jej wymiarem jest poczucie zakorzenia odnoszące się do uwarunkowań kulturowych, ale także do zamieszkałego terytorium. Znana i oswojona przestrzeń jest najstabilniejszym i relatywnie niezmiennym elementem konstruującym tożsamość kulturową jednostki i zbiorowości. Przestrzeń dostarcza miejsc i symboli funkcjonujących w świadomości i posiadających określone znaczenie – semantykę (Waszczyńska, 2014).

Przywiązanie jednostki do terytorium kształtuje się równolegle w kilku skalach przestrzennych i z biegiem czasu rozszerza swój zasięg. *Dom rodzinny* stanowi elementarny poziom więzi, w którym tworzy się „mikroświat” relacji międzyludzkich. Na obszarach wiejskich funkcjonuje pojęcie *ojcowizny*, doskonale opisujące relacje jednostki z przestrzenią w kontekście dziedziczenia własności (z ojca na syna). W następnej kolejności istotną rolę odgrywa szeroko rozumiane sąsiedztwo (kwartał domów, ulica, osiedle, dzielnica, parafia, itp.) tworzące małą społeczność lokalną. Jednostki ją tworzące na ogół znają się i są w bliskich relacjach, łączy ich dbałość o współdzielone terytorium. Kolejną, mikroregionalną skalą przestrzenną jest tzw. *mała ojczyzna* (niem. *Heimat*). Związek z terytorium w tym wymiarze opisuje stosowane od dawna wyrażenie *ziemia* (np. mielnicka). Zespół małych ojczyzn zazwyczaj tworzy region. Poczucie odrębności mieszkańców regionu wykracza poza horyzont przestrzeni „swojskiej”, opartej na osobistym doświadczeniu jednostki. Więzy z większym terytorium budowane są w dużym stopniu na zbiorowych

wyobrażeniach i określonym postrzeganiu własnej zbiorowości, również w stosunku do innych (Jałowiecki, 1996a; Posern-Zieliński, 2005; Bokszański, 2005).

Tożsamość kulturowa budowana jest zatem na identyfikacji jednostki z grupą oraz z terytorium. Jej integralną część stanowi *tożsamość terytorialna* (prze-strzenna), której relacyjnie rozumiane terytorium jest głównym elementem odniesienia. Sama *relacyjność* pomiędzy jednostką lub zbiorowością a danym fragmentem przestrzeni jest składową systemu kultury. Tożsamość terytorialna to część tożsamości społecznej, która odnosi się do poczucia odrębności własnego terytorium i grupy społeczno-terytorialnej (Rykiel, 1999, 2010). Innymi słowy, jest to identyfikowanie się człowieka z pewną przestrzenią, obszarem, czy *miejscem*, które jest on skłonny traktować jako część własnego *ja* (Szczepański, 2003).

Wyznacznikiem tożsamości przestrzennej jest istnienie więzi emocjonalnej z danym terytorium, ale również ludźmi je zamieszkującymi (grupą terytorialną, społecznością), wytworami kultury materialnej i duchowej, a także symbolami mu przynależnymi (Szul, 1991). Tożsamość terytorialna kształtuje się, gdy członkowie zbiorowości posługują się specyficznymi dla jednostek przestrzennych atrybutami. Należą do nich symboliczne środki komunikacji, podtrzymujące ciągłość kulturową zbiorowości – język (lub gwara) oraz wyznaczenie religijne. Kolejną cechą są przeważające, także stereotypowe postawy członków społeczności wobec własnej grupy oraz innych zbiorowości. Istotne są także odrębności społeczne, zawodowe, etniczne i kulturowe danej grupy wobec innych społeczności (Starosta, 1999). Tak skonstruowana tożsamość terytorialna zapewnia jednostce poczucie bliskości, wspólnotowości i przynależności do grupy i danego wycinka przestrzeni. W wymiarze zwielokrotnionym, identyfikacja zbiorowa cechuje się współwystępowaniem trzech typów podziału tożsamości terytorialnej (Bassand, 1991):

- *tożsamość historyczna (dziedziczona)*, związana z kluczowymi dla społeczności wydarzeniami historycznymi, dziedzictwem społecznym, kulturowym, ekonomicznym czy przyrodniczym;
- *tożsamość prospektywna*, kształtowana na podstawie koncepcji przyszłości zamieszkanego terytorium, nie uwzględniając czynników historycznych;
- *tożsamość przeżywalna*, wynikająca ze sposobu życia i codzienności zbiorowości terytorialnej, która uwzględnia zarówno podstawy historyczne i kulturowe, jak i przewidywania i wyobrażenia, może więc łączyć się z pozostałymi formami tożsamości.

Pierwszy typ tożsamości przestrzennej odnosi się do przekazywania dziedzictwa kulturowego danego terytorium. Może się ona wykształcić przy względnej trwałości granic delimitujących daną jednostkę i niezmienności jej nazwy geograficznej. Z kolei, w przypadku tożsamości prospektywnej, zakorzenienie w przeszłości jest zdominowane przez wizję zamieszkiwania terytorium w przyszłości, chęci tworzenia w nim wspólnoty społecznej, stworzenia rodziny czy utworzenia przedsiębiorstwa. Tożsamość przeżywalna odnosi się do *tu* i *teraz*, gdzie działania jednostki czy zbiorowości nakierowane są na teraźniejszość, a najistotniejsze więzi z terytorium budowane są w codziennym rytmie. Każdy region cechuje się unikalnym położeniem geograficznym i uwarunkowaniami historycznymi, dlatego

proporcje, w jakich mogą ukształtować się powyższe typy tożsamości, są względne (Bassand, 1991).

Ponadto identyfikacja zbiorowości z terytorium uzależniona jest od licznych uwarunkowań kulturowych. Postawa grupy społecznej wobec zamieszkałego terytorium jest w dużej mierze dziedziczona. Nie można jednak pominąć czynników zewnętrznych, głównie politycznych i historycznych, kształtujących losy danego obszaru. Istotną rolę odgrywa w tym aspekcie trwałość podziałów administracyjnych czy granic państwowych, mających wpływ na zasięg przestrzenny, a często także nazwę zamieszkałego terytorium (Paasi, 2002; Miszczuk, 2003). Z uwagi na tematykę niniejszej pracy szczególna uwaga skierowana została na poziom regionalny.

Pomimo zróżnicowanych podejść w pojmowaniu pojęcia regionu, tożsamość regionalna stanowi jeden z trzech najważniejszych (obok tożsamości narodowej i lokalnej) i najczęściej badanych typów identyfikacji społeczno-kulturowej. Tożsamość w skali elementarnej, lokalnej i regionalnej to najbardziej rozpowszechnione i pierwotne formy przynależności społecznej i terytorialnej (Castells, 2009). Tożsamość regionalna jest rodzajem tożsamości przestrzennej w skali określanej jako poziom *mezo*, odnoszącej się do regionu. Skala służy odróżnianiu przywiązania do tego szczebla przestrzennego w stosunku do np. tożsamości miejsca (*place identity*). W niektórych przypadkach tożsamość miejsca jest stosowana jako ogólny termin dla różnych skali przestrzennych, zazwyczaj jest jednak kojarzona z bezpośrednio postrzeganą przestrzenią (Pohl, 2001). Tożsamość regionalna, będąc częścią tożsamości społecznej i kulturowej, odnosi się nie tylko do określonego terytorium – regionu, ale również jego cech społecznych, kulturowych czy gospodarczych (Paasi, 1986). Zbiorowość regionalna wykształciła zestaw cech (symboli) dystynktywnych, wyróżniających daną społeczność regionalną od innych. Warunkiem zaistnienia tożsamości regionalnej jest zakorzenienie we fragmencie przestrzeni (regionie), do której odnoszą się powiązane z nią symbole – język (gwara), wyznaczenie religijne, etniczność, miejsca ważne dla zbiorowości – i ich znaczenie w budowaniu więzi z terytorium (Bukowski, 2006; Waszczyńska, 2014).

Studia nad przywiązaniem do regionu stanowią większe wyzwanie dla badaczy niż relacje z innymi jednostkami przestrzennymi. Wynika to w dużej mierze z niejednoznaczności pojęcia regionu, jego granic i symboliki (Lewicka, 2011). Yi-Fu Tuan (1987) tłumaczy wyjątkowość relacji jednostki z regionem uwarunkowaniami wynikającymi z rozwoju percepcji przestrzeni człowieka:

Geograficzny horyzont dziecka rozszerza się w miarę jak ono rośnie, ale niekoniecznie stopniowo, ku coraz większej skali. Zainteresowania i wiedza dziecka skupiają się początkowo na małym, najbliższym miejscu, potem na mieście, przeskakując sąsiedztwo; od miasta jego zainteresowanie może podążyć od razu ku krajowi i zagranicy, pomijając zainteresowanie regionem (s. 47).

Z tego opisu wynika jednak, że poziom regionu nie jest jedynym, który przysparza trudności w tworzeniu stabilnych relacji. Zarówno sąsiedztwo, jak i region często cechują się niejednoznacznie nakreślonymi granicami. Budowanie więzi z wycinkiem przestrzeni o nieostrych zasięgu jest problematyczne, gdyż trudniej

uświadomić sobie jego skalę i znaczenie. Z tego powodu umiejscowienie sąsiedztwa i regionu w hierarchicznym układzie terytorialnym powstałym w świadomości jest bardziej subiektywne w porównaniu do innych poziomów przestrzennych. Względnie łatwo jest określić granice regionu, jeśli cechują go wyraźne odrębności pod względem kulturowym, etnicznym czy gospodarczym. Delimitacja jest bardziej jednoznaczna, gdy te uwarunkowania towarzyszą przejawom identyfikacji z regionem i zachowaniem prospołecznym. Odrębności te mogą, lecz nie muszą być odzwierciedlone w granicach administracyjnych, które bywają wtórne do podziałów zastanych i utrwalonych w świadomości społecznej (Dziewanowska, 2015).

Przejawy identyfikacji społeczności z zamieszkanym wycinkiem przestrzeni, w tym poszukiwanie własnej tożsamości regionalnej można określić jako *regionalizm* (Gorzela, 1993). Termin ten wprowadził francuski historyk L. de Berluc-Pérussis w drugiej połowie XIX w. (Damrosz, 1987). Nastąpiło to znacznie wcześniej niż zaadaptowanie zjawiska tożsamości w naukach społecznych i geograficznych. Dowodzi to istotności regionu jako względnie obiektywnie istniejącego bytu społecznego i uzasadnia zainteresowanie badaczy. Regionalizm jest utożsamiany z oddolnym ruchem społecznym, mającym na celu ochronę, zachowanie oraz przekazywanie cennych wartości kultury lokalnej i regionalnej (Kwaśniewski, 1986). Może być także pojmowany w wymiarze świadomości społecznej funkcjonującej wśród mieszkańców danego terytorium. Przejawem regionalizmu jest w tym wypadku identyfikacja z miejscem zamieszkania, określanie danego wycinka przestrzeni jako własnego, dostrzeganie jego specyfiki oraz różnic wobec innych terytoriów i zamieszkujących je zbiorowości. Regionalizm objawia się także w respektowaniu typowych dla obszaru zamieszkania (regionu) wartości kultury, norm i wzorców zachowania. Przejawia się również podejmowaniem działań społecznych, kulturowych, politycznych czy gospodarczych na rzecz regionu i zamieszkującej go ludności (Chojnicki i Czyż 1992; Praweńska-Skrzypek i Matykowski, 2003). Niekiedy regionalizm sprowadza się głównie do sztuki ludowej, przyczyniając się do aktywizacji działalności artystycznej danej wspólnoty, na ogół wiejskiej. Często dochodzi wtedy do świadomej lub bezwiednej mitologizacji wybranych tradycji, które w regionie wcześniej nie występowały lub zostały silnie zmodyfikowane. Społeczność zaadoptowała je jako własne z powodu braku świadomości historycznej lub ich atrakcyjności jako element tworzący tożsamość regionalną. Mitologizacja i przejmowanie tradycji może wynikać także z pobudek marketingowych i ekonomicznych (Rybicka, 2011). Regionalizm może przyczyniać się do podejmowania działań na rzecz autonomii terytorialnej (w Polsce przykład takiej postawy stanowi Ruch Autonomii Śląska). W skrajnych przypadkach zakres znaczeniowy regionalizmu sprowadza się głównie do dążeń na rzecz niepodległości (np. Kraj Basków). Regionalizm funkcjonuje jedynie w powiązaniu z konkretnym terytorium. Społeczne ideologie regionalne nie powstają „same z siebie”, bez nawiązania do specyfiki pewnego fragmentu przestrzeni (Brenz, 1996).

Atrybutem w istotnym stopniu budującym tożsamość przestrzenną przypisaną danemu terytorium jest jego nazwa geograficzna. Wpływ języka na sposób myślenia i widzenia świata został dostrzeżony już przez filozofów starożytnych. Pogląd,

że język nie służy jedynie do biernego przekazywania myśli narodził się w dobie oświecenia. Relatywizm językowy powstały w pierwszej połowie XX w. przypisuje mu znaczną rolę jako głównemu środkowi ekspresji w kulturze. Według tej koncepcji język narzuca określoną kategoryzację danych zmysłowych. Społeczna świadomość językowa jest budowana podstawie wyobrażeń przestrzennych, symboli, stereotypów czy wyrażeń synonimicznych. Powstały obraz, zakres i treść nazwy własnej, np. regionu niekiedy pozostaje w konflikcie wobec toponimów historycznych (Sagan-Bielawa, 2014). Powszechność wyrażeń synonimicznych we współczesnej polszczyźnie, na zasadzie: *Podlasie = województwo podlaskie*; *Mazowsze = województwo mazowieckie* ($\approx$ *Królestwo Kongresowe*); *Małopolska = województwo małopolskie* ($\approx$ *Galicja*), w istotny sposób podtrzymuje nieprawdziwy obraz przestrzeni naszego kraju.

Słowo może więc wywoływać szereg konotacji. Tworzenie nazwy przypisanej do terytorium odzwierciedla postrzeganie miejsca zamieszkania przez społeczność, mówi o jego dziejach, topografii czy pochodzeniu ludności. Nazewnictwo geograficzne stanowi zatem „ilustrację” wzajemnych relacji między językiem, światem pojęć i przestrzenią (Czerny, 2011). Nazwa buduje obraz terytorium, pozwalając zaistnieć w świadomości społecznej jako zintegrowana całość o określonych cechach, odróżniając go od innych jednostek przestrzennych. Toponim posiada w sobie dziedziczony kontekst kulturowy konsolidujący społeczność, stanowiąc integralną część danego terytorium (Weigend, 1950; Whebell, 1973; Matykowski, 1996). Nazewnictwo wiąże wycinek przestrzeni z ośrodkiem władzy, a nawet samym władcą. Toponimy obszarów basenu Morza Śródziemnego z okresu starożytności często pochodziły od imion panujących (nazwy patronimiczne), np. Juliusza Cezara (Zierhofferowie, 2016). Nazwy rodowe wsi, pochodzące od rodziny szlacheckiej zakładającej osadę są powszechne na Mazowszu i Podlasiu (Rzetelska-Feleszko, 1998). Nazwa terytorium stanowi narzędzie legitymizacji władzy i kształtowania tożsamości terytorialnej – narodowej, regionalnej czy lokalnej (Paasi, 1996; Giddens, 2001; Sztompka, 2002). Zmiana nazwy terytorium, wobec którego społeczność wykształciła więzi i uważa za swoje, skutkuje zatraceniem „starej” i powstaniem „nowej” identyfikacji. W przypadku aneksji terytorialnej jednego państwa przez drugie, zmiany przebiegu granic i nazwy terytorium, podbite społeczeństwo nie może w pełni rozwijać własnej tożsamości kulturowej. Zaborca wymusza asymilację czy wręcz niszczy kulturę państwa podbitego (Paleczny, 2008). Taka sytuacja zaistniała na terytorium Polski, głównie w zaborze rosyjskim i pruskim. Przywiązanie do pierwotnej nazwy i związanego z nim kontekstu kulturowego może być jednak długo przechowywane w pamięci zbiorowej, pomimo zmiany granic i nazw geograficznych (Weigend, 1950; Matykowski, 2017).

Pamięć zbiorowa może więc stanowić istotny czynnik wspierający, czy też podtrzymujący tożsamość, również w aspekcie przestrzennym. Świadomość wspólnego terytorium jest niematerialnym konstruktem przekazywanym z pokolenia na pokolenie, wzmacnianym przez codzienne doświadczenie (Matykowski, 1996). Miejsca fizyczne nabierają znaczenia dzięki wspomnieniom osobistym i grupowym, symbolom religijnym i narodowym, a także uczuciom wielozmysłowym doświadczanym

podczas przebywania w nich (Patterson i Williams, 2005). Miejsca przyczyniają się tym samym do uświadamiania sobie wspólnej przeszłości. Pamięć zbiorowa odpowiada za doświadczenie ciągłości czasowej, przekazywanie wartości kulturowych, w tym języka, przełomowych wydarzeń, obyczajów itp. (Malicki, 2010). Tożsamość zbudowana na pamięci zbiorowej jest silnie zakorzeniona w przeszłości i ma większą zdolność do przetrwania zmian terytorialnych, takich jak tworzenie nowych granic państwowych czy administracyjnych (Schmidt, 1997; Białasiewicz, 2002, 2003; Semian, 2012; Semian i Nováček, 2017).

Z drugiej strony, w nowoczesnym społeczeństwie, zakorzenienie w przeszłości odgrywa coraz mniejsze znaczenie w kształtowaniu obrazu własnej i grupowej tożsamości. Obecność przeszłości w kulturze jest istotna jedynie wtedy, gdy nadal jest teraźniejszością i może stać się przyszłością (Sapir, 1978; Wysocka, 1997). W dobie globalizacji, detradycjonalizacji i zwiększonej mobilności przestrzennej, powszechne staje się odchodzenie od obyczajów i wartości kulturowych przez przodków. Powstają nowe tożsamości „substytucyjne”, które zastępują formy kształtowane przez tradycję. Obecne czasy są emancypacją ludzkości z „ograniczeń” nałożonych przez przeszłość (Giddens, 2000). Atrybuty definiujące tożsamość społeczną, w tym terytorialną, występujące często jedynie w konkretnym wycinku przestrzeni, stały się drugorzędne. Więź społeczna, zbudowana na dziedzictwie krwi i pamięci zbiorowej, należy w dużej mierze do minionej tradycji kulturowej. Masowe migracje, mieszanie się grup etnicznych, rasowych, czy wyznaniowych przyczyniło się do ogólnego zerwania więzi z przeszłością i kulturą własnej grupy czy terytorium (Giddens, 2001; Sztompka, 2002; Paleczny, 2008). Tożsamość terytorialna współczesnego człowieka jest przypisana do różnych skal przestrzennych – od lokalnej, przez regionalną, narodową, czy ponadnarodową (Rykiel, 1999). W erze Internetu, terytorium straciło na znaczeniu jako podstawowej przestrzeni interakcji jednostek czy zbiorowości, które coraz powszechniej zachodzą w rzeczywistości rozszerzonej (ang. *augmented reality*).

2.2. Granica i pogranicze, region, podział administracyjny

Przestrzeń stanowi najbardziej ogólny termin na opisanie rzeczywistości otaczającej człowieka. Z uwagi na powszechność tego pojęcia w nauce, wykształciły się zróżnicowane podejścia w jego pojmowaniu. Matematyka traktuje przestrzeń w sposób abstrakcyjny, a fizyka w materialny. Geografowie także różnie odnoszą się do tego pojęcia, wyróżniając przestrzeń geograficzną, geodezyjną, ekonomiczną czy społeczną (Leszczycki, 1972). Otaczająca człowieka przestrzeń materialna (geograficzna, przyrodnicza) została wykształcona w toku ewolucji naturalnej. Przestrzeń jest także tworem antropogenicznym, kulturowym, a więc uformowanym przez jednostki i zbiorowości ludzkie (Jałowicki, 2010).

Granica i pogranicze

Wskutek konkurowania – czy wprost – walki o przestrzeń, powstała potrzeba oddzielenia obszarów zasiedlonych przez różniące się pod pewnym względem społeczności¹¹. Rolę tę pełnią granice, które separują jedne obszary od innych, jednocześnie stanowiąc ich strefę styku (Więckowski, 2010). Granice polityczne, wyznaczające zasięg terytorialnego władztwa, pierwotnie posiadały postać strefową, przybierając formę pasma, wzdłuż którego przebiegały szlaki komunikacyjne. Z biegiem czasu, zmniejszające się strefy przekształciły się w powszechną obecnie postać liniową (linearną). Podziały polityczne opierają się na liniowych granicach formalnych, wewnątrz których obowiązują określone systemy prawne. Z kolei granice nieformalne, oddzielając obszary spełniające pozaprawne kryteria różnicujące, często przybierają formę strefową. Granice między terytoriami i narodami (społecznościami) mogą być naturalne (rzeki, grzbiety górskie czy linie brzegowe) lub sztuczne, wydzielone na podstawie cech pozaprzyrodniczych, mające przebieg niezgodny z warunkami fizjograficznymi, np. szlaki komunikacyjne (drogi, torowiska czy ulice miasta oddzielające dzielnice) (Barbag, 1987; Bański, 2010).

Obszar położony blisko granicy oddzielającej terytoria różniące się pod pewnymi względami to *pogranicze* (*Słownik języka polskiego PWN*, 1989). Charakteryzuje się przemieszaniem pewnych cech typowych dla stykających się obszarów. Może to być także zjawisko społeczne, w ramach którego społeczności wchodzi z sobą w kontakt. W tym podejściu, granica jako formalna linia wytyczona na mapie jest warunkiem koniecznym dla wykształcenia się pogranicza. Na obszarach tego typu wytworzyła się kultura synkretyczna, w której dochodzi do połączenia elementów wywodzących się z różnych genetycznie i historycznie odrębnych kultur (Kula, 2018). Fenomen pogranicza spowodował, że było ono przedmiotem badań z zakresu geografii, historii czy socjologii (np. Sadowski, 1995; Uliasz, 1997; Koter, 1995, 1997, Koter i Kulesza 2001; Barwiński, 2004, 2011). Wyróżnia się pogranicza stykowe, inaczej linearne i strefowe (Chlebowczyk, 1975, 1983). Pierwszy z typów określa zależność pomiędzy społecznościami o wyraźnej odrębności, np. Węgrami i Słowakami. Z kolei pogranicze strefowe odnosi się do społeczności pokrewnych, np. słowiańskich. Zwłaszcza w przypadku tego ostatniego dochodzi do budowania tożsamości „człowieka pogranicza”, kształtowanego przez co najmniej dwie kultury, wykazującego przynależność do kilku tradycji (Sadowski, 1991). W takich okolicznościach dochodzi do wykształcenia tożsamości „hybrydowej” (Ciechorska-Kulesza, 2016).

Wyznaczenie linii podziału w określonym wycinku przestrzeni nie oznacza jej niezmienności w czasie. Stabilność granicy wiąże się z utrzymaniem jej przebiegu w historycznie znacząco długim okresie. W przypadku ustania pełnienia przez granicę roli bariery politycznej i dalszego, wyraźnego zróżnicowania pograniczy czy znajdujących się wcześniej po obu stronach, mówimy o jej trwałości. Cecha

¹¹ Obszar jest fragmentem przestrzeni, który nie jest wyznaczany na podstawie ściśle określonych kryteriów (Dziewoński, 1961). Według A. Wróbla (1965) definiowany jest tylko przez swoje położenie geograficzne. Strefa, jest natomiast wydzielana z większego obszaru ze względu na charakterystyczne cechy (Runge, 2006).

ta może utrzymywać się przez wiele lat po zniesieniu linii podziału, przejawiając się w strukturze użytkowania ziemi czy fizjonomii zabudowy oraz w świadomości mieszkańców i ich obyczajach, wynikających z przynależności danych obszarów do określonej jurysdykcji politycznej (Sobczyński, 1993; Barwiński, 2020). Ten typ granicy jest także określany jako *granica relikтовая*, widoczna w środowisku społecznym, kulturowym czy gospodarczym, ale formalnie nieposiadająca funkcji granicy politycznej (Kosmala, 2003). W Polsce można odnaleźć wiele odcinków granicznych o znacznej trwałości, np. pomiędzy Podhalem a Orawą (ponad 800 lat) czy granica polsko-pruska (ponad 300 lat) (Ślusarczyk, 1996).

Ze względu na pełnioną w przestrzeni rolę wyróżnia się ponadto granicę dzielącą (barierę) oraz łączącą (Sanguin, 1983). Z tego punktu widzenia granica może służyć dwóm celom: integracji (łączenia) oraz dyferencjacji (oddzielania) (Bańka, 2002; Pietras, 2006). Granice stanowią zatem zarówno stymulanty, jak i destymulanty rozwojowe, wywierając wpływ na przestrzeń po obu swych stronach. Stanowią bariery przestrzenne o różnym stopniu przenikalności. Dla przykładu, wewnętrzne granice państw Unii Europejskiej, znajdujących się w strefie Schengen zgodnie z koncepcją globalizacji i deterytorializacji są w pełni przenikalne. Z kolei granice Korei Północnej to silnie strzeżone strefy zamknięte. Umowne podziały terytorialne oddziałują na gospodarkę – handel przygraniczny, międzynarodową wymianę handlową (Komornicki, 2010; Powęska, 2011) i społeczeństwo, np. poprzez stymulowanie lub ograniczanie ruchów migracyjnych (Palmowski, 2007; Pászto i in., 2019). Granice wpływają również na aspekt niematerialny, przejawiający się w kształtowaniu na danym terytorium poczucia wspólnoty i przywiązania do wyznaczonego przez nie fragmentu przestrzeni.

Pojawienie się lub zniknięcie granic administracyjnych modyfikuje siłę przywiązania do różnych poziomów przestrzennych, w tym regionalnego (Weigend, 1950; Erikson, 1974; Huntington, 1998; Rykiel, 2010; Scott, 2018). Pierwotne więzi z zamkniętym granicami i posiadającym określoną nazwę geograficzną terytorium mogą ulec znacznemu przekształceniu lub zanikowi. Ustanowienie nowych granic niesie ze sobą odmienną percepcję delimitowanej przestrzeni, wartości i symbolikę. Efekt ten wzmacniają dodatkowo zmiany toponimu (Weigend, 1950; Paasi, 1986; Semian, 2012). Ewolucja granic państwowych i regionalnych jest zjawiskiem naturalnym. Podobnie, świadomość istnienia wspólnego terytorium związanego z danym obszarem nie jest dana raz na zawsze. Z drugiej jednak strony, granice reliktowe, utraciwszy swoje pierwotne znaczenie polityczne, funkcjonują w krajobrazie kulturowym (Rykiel, 1985; Sobczyński, 1993; Kosmala, 2003).

W przypadku sformalizowania podziałów terytorialnych na obszarach rubieży dwóch lub więcej struktur osadniczych powstaje granica typu antecedentnego (Barbag, 1987). Przykładem wytworzenia tego rodzaju granicy są m.in. średniowieczne podziały pomiędzy państwowością piastowską i ruską na obszarze późniejszego Podlasia. Granice ustalano także wtórnie do zagospodarowania przestrzennego danego obszaru – tzw. granice subsekwentne (Hartshorne, 1936). Granice tego typu dzielą spójne dotąd systemy gospodarcze, jak również wcześniej rozwinięte lokalne, regionalne czy państwowe wspólnoty kulturowe o wykształconej

tożsamości terytorialnej. Przykładami granic subsekwentnych na obszarze Polski są granice wytyczone przez państwa zaborcze w dobie rozbiorów. Ustanowiona w 1795 r., a istniejąca do dziś granica na rzece Bug, doprowadziła do dezintegracji terytorialnej województwa podlaskiego z czasów I Rzeczypospolitej.

W obecnym podziale terytorialnym Polski dominują granice naturalne, wyznaczone przebiegiem cieków wodnych, grzbietów górskich i linii brzegowych. Rzeka pierwotnie była jednak raczej stymulantem rozwoju regionalnego. Świadczyć mogą o tym podobieństwa w ewolucji struktur osadniczych ogniskujących się w dolinach. Dziś rzeka postrzegana jest raczej jako oczywista forma separująca. Podział terytorialny Polski na sześć podstawowych dzielnic – regionów, został jednak określony obiektywnymi uwarunkowaniami hydrograficznymi w nieco odmienny sposób. Plemiennic jednostki terytorialne pierwszych Piastów oddzielone były bowiem od siebie szerokimi granicami strefowymi, przebiegającymi na wododziałach, a nie po linii głównych rzek (Lencewicz, 1937; Kielczewska, 1946; Janiszewski, 1959; Piskozub, 1987). Wewnątrz tych pierwotnych granic rozwijały się struktury przestrzenne, które z czasem przekształciły się w regiony.

Region

Region, jako jeden z podstawowych terminów w naukach geograficznych, jest jednocześnie pojęciem niejednoznacznym, wieloznacznie definiowanym, zarówno w aspekcie semantycznym, koncepcyjnym, jak i terytorialnym (Paasi, 2002, 2011). Dlatego więc, dla części naukowców nie stanowi stabilnego bytu w sensie ontologicznym (Antonsich, 2010). Istnieje wiele definicji regionu, a ich liczba wraz z rozwojem nauki, już w latach 60. XX w. zbliżała się do stu (Bartkowski, 2003). W środowisku geografów od dawna toczy się dyskusja dotycząca regionów. Według niektórych stanowią one obszary obiektywnie istniejące w przestrzeni, dla innych są kreowane przez badaczy (Whittlesey, 1954; Wróbel, 1965; Dziewoński, 1967; Rychłowski, 1967; Paasi, 1986, 1991, 2011). Mogą być pojmowane jako realnie istniejąca „całość”, zajmująca wycinek przestrzeni lub forma służąca do grupowania określonych cech w niej występujących. Region może być narzędziem badania, działaniem lub przedmiotem poznania (Dziewoński, 1967). Pierwsze podejście bazuje na analizie zróżnicowania danych cech w jednostkach podziału administracyjnego. Na tej podstawie realizowany jest cel poznawczy w badaniach przestrzennych. Z kolei, aplikacyjne podejście do regionalizacji wynika z traktowania regionu jako narzędzia działania. Na podstawie danych statystycznych określa się np. perspektywy rozwoju w regionach planistycznych. Wreszcie, region może być także przedmiotem poznania. W tym ujęciu cechy względne przy wydzieleniu regionu zostają odrzucone na rzecz bezwzględnych – istniejących obiektywnie (Dziewoński, 1967).

Pierwotne znaczenie terminu region (łac. *regio* – kierunek, okręg, łac. *regionalis* – dotyczący okolicy) (*Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, 1989) wiąże się ze sprawowaniem władzy na danym obszarze (łac. *regō* – rządzić,

panować, łac. *regentia* – panowanie) (*Słownik języka polskiego*, 1989). W tym kontekście czynnik polityczny jest nieodzowny w procesie powstawania takiego bytu terytorialnego. W naukach geograficznych, region najczęściej określany jest jako *obszar charakteryzujący się jednorodnością cech środowiska przyrodniczego, zjawisk społeczno-gospodarczych, unikalną historią i tradycjami kulturowymi* (Runge i Runge, 2008, s. 269). Region to różniący się od innych fragment powierzchni Ziemi, posiadający określone granice i określony nazwą własną (Flis, 1985). To obszar występowania współzależnych ze sobą cech, różnicujących go w stosunku do otoczenia (Berezowski, 1968). Region stanowi więc jednostkę podziału przestrzeni na podstawie różnych kryteriów przyrodniczych oraz społecznych. Wyróżnia się m.in. regiony fizjograficzne, kulturowe, ekonomiczne czy polityczne (Miszczuk, 2003).

Następstwem delimitacji regionów jest *regionalizacja*. Proces wydzielania regionów stosowany jest zarówno w geografii fizycznej (Kondracki, 1976) jak i społeczno-ekonomicznej (Berezowski, 1973, 1978). Jest to specyficzny przypadek klasyfikacji przestrzennej. Polega na grupowaniu jednostek przestrzennych, w którym te należące do tej samej klasy sąsiadują ze sobą (Runge, 2006). Geografia wyróżnia dwa podstawowe rodzaje regionalizacji: fizyczno-geograficzną i administracyjną. Wydzielone jednostki charakteryzować powinna zwartość terytorialna oraz wewnętrzna spójność (Richling, 2005). Należy jednak pamiętać, że sam proces regionalizacji jest subiektywny (Miszczuk, 2003). Obiektywnie natomiast, powstały region, np. administracyjny, jest najwyższą jednostką organizacji terytorialnej. Regionalizacja, która uwzględnia czynnik ludzki, jest *de facto* podziałem na regiony kulturowe, w obrębie których wyróżnia się regiony etnograficzne i administracyjne (Brencz, 1996).

Założeniem podziału przestrzeni nie powinna być jego „prawdziwość” czy „fałszywość” w stosunku do rzeczywistości, lecz celowość lub niecelowość (Chojnicki, 1984). Proces wydzielania regionu może zostać przeprowadzony jedynie w przypadku posiadania przez dany fragment przestrzeni określonych cech. Po pierwsze, musi to być obszar znajdujący się w przestrzeni geograficznej. Region cechuje się ciągłością terytorialną, co oznacza, że żadna z jego części nie pozostaje odizolowana przestrzennie od pozostałych. Ponadto, posiada granice, zarówno widoczne w przestrzeni (fizjograficzne) oraz niewidoczne, związane z działalnością człowieka (np. granica językowa, preferencji wyborczych, występowania drewnianych cerkwi greckokatolickich). Region cechować się musi lokalizacją – bezwzględną – określoną za pomocą współrzędnych geograficznych lub względną (relatywną), w stosunku do innych jednostek przestrzennych. Powszechnie przyjętym atrybutem obszaru określanego jako *region* jest jego wewnętrzna jednolitość, definiowana na podstawie dominacji przyjętej cechy lub ich zespołu. Mogą być one zarówno pochodzenia naturalnego, jak i związane z działalnością człowieka. Ten ostatni stanowi wycinek przestrzeni, wydzielony na podstawie odrębności cech kultury, właściwych dla ludności stale to terytorium zamieszkującej (*Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, 1987). Dla przykładu, Mezoameryka stanowi region kulturowy obejmujący obszar zamieszkały przez prekolumbijskie kultury środkowoamerykańskie,

od środkowego Meksyku po Przesmyk Panamski. Ze względu na zróżnicowane cechy środowiskowe, nie jest to jednak osobny region przyrodniczy. Z kolei Nizina Południowopodlaska jest makroregionem fizycznogeograficznym (318.9 wg regionalizacji Kondrackiego), który zdelimitowano na podstawie ściśle określonych kryteriów przyrodniczych. Nie wyodrębniono jednak regionu kulturowego o tożsamych granicach z powodu braku wyróżniających go cech pod tym względem. Region Kotoru, znajdujący się w Czarnogórze jest natomiast uważany za przyrodniczy i kulturowo-historyczny, posiada bowiem określone granice, w obrębie których występują niepowtarzalne warunki przyrodnicze, a także unikalne cechy kulturowe (whc.unesco.org). Województwo podlaskie jest regionem administracyjnym, którego – pomimo nazwy – nie zdelimitowano na podstawie wyróżników kulturowych, środowiskowych czy granic historycznych.

Podział administracyjny

Podział terytorialny¹² jest rodzajem **regionalizacji** administracyjnej, wskutek którego dokonuje się fragmentacji obszaru państwa na mniejsze wycinki przestrzeni. Jest to układ wielostopniowy¹³ o charakterze hierarchicznym. Jednostki niższego rzędu (np. gminy) zawierają się w tych wyższego rzędu (powiaty), które także są podporządkowane (województwa). Podział administracyjny przeprowadzany jest na podstawie przyjętych kryteriów geograficznych, historycznych, ekonomicznych, społecznych, etnicznych czy prawnych. Mniejsze jednostki przestrzenne umożliwiają podział władzy na obszarze kraju i objęcie go określonym ustrojem terytorialnym państwa. Celem takiej regionalizacji jest usprawnienie realizacji zadań przez organy administracji publicznej. Podział terytorialny jest jednym z wyznaczników „siły administracyjnej” państwa. Powstały region realizuje zadania wynikające z założeń polityki społeczno-gospodarczej, ukształtowanej na szczeblu ogólnokrajowym. W jego granicach dochodzi zatem do dekoncentracji funkcji administracji publicznej. W tym celu niezbędne jest powołanie instytucji o zasięgu regionalnym – władnych na jego terytorium – odpowiedzialnych za wdrożenie owych wytycznych. Z tego powodu regiony administracyjne od początku towarzyszyły rozwojowi państwowości. Do dziś stanowią filar terytorialnego systemu polityczno-społecznego i gospodarczego (Giddens, 1985; Mischczuk, 2003; Zieliński, 2006).

Regionalizacja administracyjna jest kształtowana przez szereg uwarunkowań, do których zaliczyć można m.in. położenie geopolityczne, walory środowiskowe, poziom rozwoju ekonomicznego, potencjał demograficzny, zróżnicowanie etniczno-kulturowe i inne (zależne od danego państwa). Mnogość uwarunkowań i ich

¹² Pojęcia *podział terytorialny* i *podział administracyjny* są powszechnie rozumiane jako synonimy (Zieliński, 2006).

¹³ Od 1 stycznia 1999 r., po reformie administracyjnej w Polsce funkcjonuje trójstopniowy podział terytorialny: województwo – powiat – gmina. Ten układ nawiązuje do podziału z lat 1950-1975. Pośredni podział terytorialny (1975-1998) opierał się na układzie dwustopniowym województwo – gmina.

zróźnicowanie powoduje, że uniwersalny model podziału terytorialnego państwa nie istnieje (Pezzini, 2000). Region administracyjny, obok geostrategicznego, historyczno-politycznego i elektorального, należy do kategorii regionu politycznego. Jest to system funkcjonalny, składający się z oddziaływujących na siebie podsystemów: politycznego, kulturowego, ekonomicznego i osadniczego (Miszczyk, 2003).

W założeniach teoretycznych wytyczenie jednostek podziału administracyjnego powinno uwzględniać wykształcone już powiązania przestrzenne. Granice regionów kulturowych powszechnie przybierają formę strefy przejściowej¹⁴, gdzie zespół cech wyróżniających je stopniowo zanika, przechodząc w inne jakości. Z kolei regiony administracyjne muszą posiadać jednoznaczne, liniowe granice formalne. Podział administracyjny musi zatem opierać się na pewnych kompromisach (Maciejewski, 2006; Zaborowski, 2013). W wielu przypadkach regionalizacja administracyjna jest formalizacją regionu naturalnego lub kulturowego. Społeczność regionów kulturowych, które na ogół powstawały przed administracyjnymi, wykształciła związaną z nimi tożsamość terytorialną, ukształtowaną w granicach strefowych. Wdrożenie podziału terytorialnego i wytyczenie subsekwentnych, formalnych granic liniowych doprowadzało do dezintegracji regionu kulturowego. W ujęciu historycznym, najistotniejszym kryterium wydziałania regionów były czynniki środowiskowe i etniczne, związane z pierwotną odmiennością plemienną. Później, ich znaczenie zostało zdominowane przez uwarunkowania polityczno-ustrojowe i ekonomiczne (Piskozub, 1987).

W światowej historii podziałów terytorialnych dominacja niektórych jednostek przestrzennych nad innymi była powszechna. O specyfice kulturowej „wchłoniętych” regionów reliktowych świadczyć mogą materialne i niematerialne pamiątki przeszłości (Brenz, 1996). Ślady minionej świetności zachowane są w zabytkach kultury materialnej i toponimie, zaświadczać o historycznej odrębności regionu. Przykładem regionu relikтового w Polsce jest Mazowsze, które utraciło niezależność w 1526 r., kiedy zostało przyłączone do Korony Królestwa Polskiego, a jego mieszkańcy utracili poczucie tożsamości. Takim regionem jest także Andaluzja, silnie naznaczona przez trwającą sześć wieków okupację arabską, posiadającą stabilne granice od XVI w. Tożsamość terytorialna Andaluzyjczyków w dużym stopniu przetrwała próbę czasu (Jałowiecki, 1996a; Kulczycka, 2010). Regiony, które zachowały polityczną odrębność w czasie kształtowania się państw narodowych, nadal egzystują jako mniej lub bardziej autonomiczne jednostki terytorialne we współczesnych republikach federalnych. Taki status posiadają np. niemieckie Landy, które weszły w skład Rzeszy dopiero w drugiej połowie XIX w. Aż do 1918 r. Bawaria zachowała formalnie pozycję królestwa. Podobnie Toskania, wchodząc w skład Królestwa Włoch, wcześniej była odrębnym księstwem. Takie jednostki przestrzenne określić można jako regiony polityczne. Funkcjonują w formie rzeczywistych regionów administracyjnych i politycznych. Odbywają się w nich wybory władz regionalnych, a mieszkańców z reguły cechuje dobrze wykształcona tożsamość regionalna (Jałowiecki, 1996a).

¹⁴ Z wyjątkiem pogranicza dwu lub więcej kultur o wyraźnie odrębnych cechach (tzw. pogranicze stykowe), np. polsko-niemieckiego.

W przypadku gdy społeczność danego terytorium świadomie związana jest z jego dziejami, które są odmienne od tradycji innych zbiorowości, mówimy o regionie historycznym (Topolski, 1969). Geografowie koncentrują się głównie na obiektywnych cechach regionu historycznego, natomiast dla socjologów najważniejszy jest czynnik subiektywny, tj. poczucie odrębności (Kulesza, 2014). Przeszłość danego terytorium nadaje mu unikalną specyfikę. Tożsamość zbiorowa oparta na historii regionalnej ułatwia akcentowanie wyjątkowości i odrębności jednostki terytorialnej (Poniedziałek, 2010; Posern-Zieliński, 2005). Cechy specyficzne dla regionu wykształcone w świadomości historycznej mają na ogół charakter trwalszy niż decyzje polityczne (Wrzesiński, 1999). Region historyczny może więc funkcjonować niezależnie od regionalizacji administracyjnej (Brencz, 1996). Podziały terytorialne mają jednak wpływ na zbiorową tożsamość ich społeczności oraz postrzeganie przez innych. W wyniku zmian granic i nazw regionów, pojęcie Podlasia dotyczyło odmiennego terytorium przed rozbiorem Polski, w XIX w. i obecnie. Z kolei, np. określenie *Kielecczyzna* nie było natomiast znane przed XIX w. (Dziekanowska, 2015).

Reforma administracyjna może spowodować zmianę – a w przypadku niektórych szczebli organizacji administracyjnej przestrzeni – zanik poczucia tożsamości terytorialnej ludności (Matykowski, 2017). Zjawisko to zachodzi głównie w państwach totalitarnych o wysokiej kontroli państwa nad jednostką i zbiorowością. Proces ten może wystąpić także na obszarach pogranicza (Koter, 1995; Mischczuk, 2003). Podziały administracyjne w Polsce w wielu przypadkach nie uwzględniały czynników historycznych i kulturowych, budząc sprzeciw społeczności lokalnych i regionalnych. W zależności od przyjętych kryteriów, przebiegu granic i przyjętych nazw jednostek terytorialnych, regionalizacja administracyjna podtrzymuje tożsamość regionów bądź ją zaciera (Zaborowski, 2013). W przypadku gdy podział przestrzenny nie uwzględnia lokalnych czy regionalnych struktur społecznych, może także dochodzić do aktywizacji tożsamości zbiorowej. Refleksja dotycząca wspólnego terytorium i związanych z nim wartości pojawia się często dopiero w sytuacji zagrożenia (Bauman, 1993). Dana społeczność jednoczy się wówczas wysuwając argumentację o odrębności pod względem kulturowym czy wystarczalności gospodarczej (Dziekanowska, 2015). Problematyka zależności pomiędzy tożsamością kulturową (w tym terytorialną) a podziałem administracyjnym, była przedmiotem zainteresowania środowiska naukowego od dawna (por. Krahelski, 1929). Świadomość regionalna została wyróżniona jako kryterium projektu podziału administracyjnego przez J. Kołodziejskiego (1991), J. Szczepkowskiego (1991) oraz Z. Chojnickiego i T. Czyż (2000). Istotny był głos Z. Jabłońskiego i A. Potoczka (1998), którzy argumentowali, że utrzymanie ciągłości historycznej jest sposobem na wzmocnienie, a nawet ujawnienie tożsamości kulturowej. Na brak spójności przestrzennej pomiędzy współczesnymi województwami a regionami kulturowymi zwracali uwagę m.in. A. Mischczuk (2003), Ł. Zaborowski (2013), D. Sokołowski (2014) i K. Nowak (2018).

W przypadku regionu administracyjnego jego jednolitość polega na podleganiu całego obszaru w określonych granicach jednemu ośrodkowi władzy i byciu

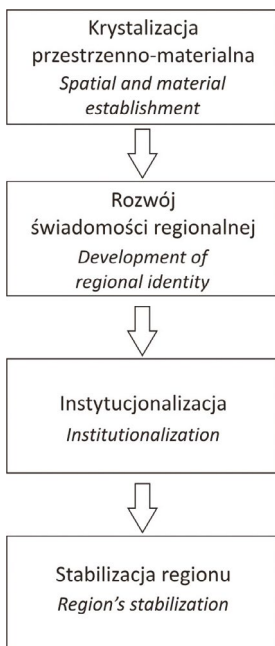
podporządkowanym jednolitym zasadom prawnym i zarządzeniom administracyjnym. Pierwotnie „regio” był okręgiem administracyjnym, czyli narzędziem działania politycznego. Obiektywnie stanowił region polityczny, który dopiero w dalszej kolejności – w nawiązaniu do terminologii K. Dziewońskiego (1967) – stał się przedmiotem badania. Takie pojmowanie regionu zostało pogłębione przez Z. Chojnickiego (1999). Wyróżnił on koncepcję analityczną oraz przedmiotową. Pierwszą z nich cechuje postrzeganie regionu jako jednorodnego obszaru, w którym występuje jedna lub więcej – istotnych dla badacza – cech. W takim wypadku region staje się narzędziem analizy przestrzennej. Podjęta regionalizacja analityczna sprowadza się do wydzielenia regionów w formie zbiorów czy klas przestrzennych (Dzewoński, 1961; Wróbel, 1965). Z kolei, badania geograficzne prowadzone zgodnie z duchem koncepcji przedmiotowej traktują region jako rzeczywisty obiekt społeczny, istniejący niezależnie od naukowców, którzy je odkrywają, a nie tworzą (Chojnicki, 1999). Postrzeganie regionu jako formy przede wszystkim społecznej (ang. *social construct*) jest podejściem obecnym w geografii od dawna (np. Relph, 1976; Paasi, 1986, 1991, 2001). W takim kontekście region definiowany jest przez pryzmat zbiorowości regionalnej, charakteryzującej się określonymi cechami społeczno-kulturowymi. Te wyróżniki pomagają mieszkańcom regionu odróżnić „swoich” od „obcych” tworząc więzi społeczne (Ciechorska-Kulesza, 2016). Kształtują więc tożsamość społeczną, w tym terytorialną. Region rozumiany jako zjawisko społeczne wykształca następujące rodzaje układów przestrzennych (Rykiel, 2008):

- *region sentymentalny* – ukształtowany przez tożsamość regionalną mieszkańców budowaną na wspólnej historii. Regiony tego typu są także rozróżnialne przez jednostki nienależące do jego zbiorowości;
- *region behawioralny* – budowany na podstawie zachowań przestrzennych jednostek wyrażających ich potrzeby egzystencjalne, a nie sentymenty;
- *region kulturowy (reliktowy)* – kreowany na podstawie kultury regionalnej, tworzonej przez tożsamość regionalną, gwary, dialekty i języki regionalne.

Region jest konstruktem dynamicznym, mogącym podlegać zmianom – zarówno w czasie, jak i przestrzeni. Dla przykładu, region kulturowy może przeobrazić się wskutek transformacji pewnych wyróżniających go cech w region behawioralny, sprowadzający się głównie do funkcji administracyjnej. Wdrożenie nowej organizacji terytorialnej państwa sprzyja natomiast zanikowi regionu sentymentalnego w świadomości mieszkańców. Z. Chojnicki (1996) zaproponował ujęcie systemowe ewolucji regionu, w których wyróżnił cztery stadia rozwojowe (ryc. 2.3).

Krystalizacja przestrzenno-materialna regionu jest warunkiem *sine qua non* w procesie uprzedmiotowienia regionu. W tym etapie dochodzi do uformowania się układu węzłowego sieci osadniczej w przestrzeni geograficznej. Staje się on obszarem działań oraz interakcji gospodarczych i kulturowych, których obszar oddziaływania wyznacza zasięg przestrzenny regionu, czyli jego granice. Istotnym wymiarem krystalizacji przestrzenno-funkcjonalnej regionu jest jego zdefiniowanie terytorialne w sposób formalny lub nieformalny (Whebell, 1973). Definiowanie to, poza delimitacją, odbywa się poprzez nadawanie regionowi

Ryc. 2.3. Model ewolucyjny regionu administracyjnego

Fig. 2.3. Evolutionary model of administrative region

Opracowanie własne na podstawie / Own elaboration based on:
Z. Chojnicki (1996)

nazwy geograficznej stosując *endoetnonimy*, za pomocą których społeczność określa własny obszar zamieszkania lub *egzoetnonimy*, czyli terminy stosowane przez „obcych”. Pierwotnie, nazywanie regionu łączyło w sobie jego rozwój historyczny, ważne wydarzenia, epizody i wspomnienia osobiste, historie jego mieszkańców z ich zbiorowym dziedzictwem (Paasi, 1996). Nazwa regionu pomaga w samookreśleniu się społeczności i wzmacnia więzy z określonym i wspólnym dla członków zbiorowości terytorium.

Stopniowo rozwija się świadomość regionalna na podstawie poglądów, przekonań i postaw społeczności wobec regionu jako obszaru zamieszkania i działalności. Ugruntowanie tego stanu świadomości społecznej buduje tożsamość regionalną (Runge, 2006). Według B. Jałowieckiego (1996a):

(...) poczucie tożsamości terytorialnej mieszkańców wydaje się być najważniejszym kryterium wyodrębnienia regionu, który nie jest abstrakcyjnym tworem specjalistów, ani jednostką polityczną o mniejszej lub większej autonomii, ale realnym bytem, stale obecnym w świadomości i codziennym życiu mieszkańców (s. 42).

Z. Chojnicki (1996) także przypisuje znaczącą rolę świadomości regionalnej, która – jako stan świadomości społecznej determinujący tożsamość regionalną – jest nieodłącznym elementem formacji przestrzennej i materialnej regionu. Świadomość tę tworzą charakter i kształt regionu (granice) oraz jego wartościowanie i symbolika. Wymiarem świadomości regionalnej są wyobrażenia przestrzenne o regionie, które mogą odnosić się do układów: liniowych (np. granic, szlaków komunikacyjnych, rzek), powierzchniowych (np. jednostek podziału administracyjnego, w pełni lub częściowo należących do regionu)

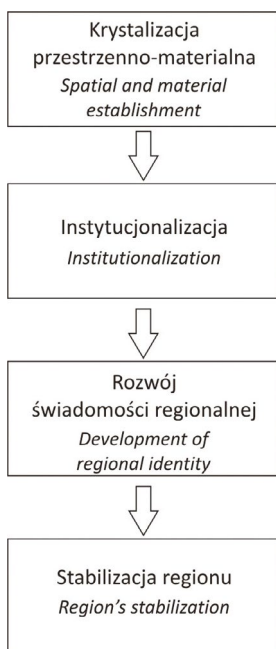
oraz punktowych (np. najważniejszych miast regionu, miejsc kultu religijnego) (Matykowski, 1996). Budowanie tożsamości regionalnej i krystalizacja przestrzenno-materialna regionu wiąże się ściśle z wyznaczaniem jego granic (Matykowski, 2017). Delimitacja może być oparta na założeniach i kryteriach subiektywnych lub wynikać z realnie wyodrębniającej się z otoczenia jednostki przestrzennej (Miszczyk, 2003). Trudno estymować wymiar czasu, w którym dokonuje się proces zbiorowej identyfikacji. Do takowej, może na poziomie społeczności nie dochodzić, ze względu na brak wystarczających cech wyróżniających daną grupę terytorialną od innych lub uwarunkowań zewnętrznych – zdominowania przez sąsiednią zbiorowość (Paasi, 1986, 1991; Jones i MacLeod 2004; Vainikka, 2013).

Następnie dochodzi do instytucjonalizacji regionu. To określenie można rozumieć jako utrwalanie się interakcji społecznych poprzez aprobowanie zwyczajów, norm obyczajowych i prawnych, dominującą ideologię lub władzę polityczną (Paasi, 1986; Miszczyk, 2003). Ten etap w ewolucji regionu może się także odnosić jedynie do wyposażenia instytucjonalnego. Wzrost liczby instytucji administracyjnych, politycznych czy kulturowych oraz powstanie nowych funkcji regionu związanych z ich działalnością przyczynia się do podniesienia pozycji danego regionu względem pozostałych jednostek przestrzennych. Uzyskanie przez region statusu administracyjnego oznacza kulminację procesu instytucjonalizacji (Chojnicki, 1996). Sformalizowanie regionu pod względem administracyjnym i nadanie mu nazwy urzędowej może spowodować wzrost tożsamości regionalnej. Sprzyjają temu jasno określone granice, akcentujące podział na *my* i *oni* oraz podleganie władzom regionalnym posiadającym ustalone kompetencje. Z drugiej strony, w Polsce dochodziło do wykształcenia się silnego związku społeczności z zamieszkałym terytorium, pomimo braku wsparcia instytucji administracyjnych dla symptomów regionalizmu (Matykowski, 2017).

Ostatnim stadium jest stabilizacja regionu. Struktura przestrzenno-funkcjonalna jednostki terytorialnej została uformowana (Chojnicki, 1996). Ten etap można porównać do stanu „równowagi” pomiędzy administracyjnie sformalizowanym terytorium a jego społecznością, która utożsamia się z danym wycinkiem przestrzeni i związaną z nim semantyką. Opisany model rozwoju regionu administracyjnego nie jest jedynym z uważanych za możliwe. A. Miszczyk (2003) opracował dwa inne modele prezentujące to zagadnienie (ryc. 2.4; 2.5). Według nich, rozwój świadomości regionalnej następuje po krystalizacji przestrzenno-materialnej i instytucjonalizacji regionu.

Jako punkt wyjścia takiej ewolucji posłużył region behawioralny (Rykiel 1999). Innymi słowy, świadomość regionalna kształtuje się w tym przypadku po formalizacji regionu administracyjnego (np. województwa). Poprzedni model natomiast, według Chojnickiego (1996) można określić jako zobrazowanie ewolucji regionu administracyjnego z kulturowego. W modelu adaptacyjnym (ryc. 2.5) mamy do czynienia z odwrotnym procesem. Powstanie województwa stało się impulsem do wytworzenia więzi społeczności z terytorium. Utożsamianie się z regionem administracyjnym inicjuje więc tworzenie się tożsamości kulturowej. Tak najprawdopodobniej było w przypadku Podlasia. Najpierw wykształciły się struktury

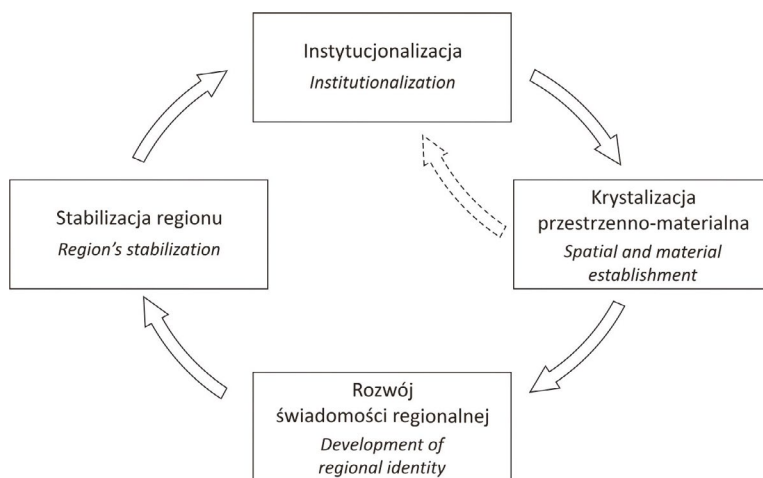
regionalne w dorzeczu środkowego Bugu. Następnie doszło do powołania województwa podlaskiego w XVI w., a później rozpowszechnienia nazwy *Podlasie* i konotowanie go z regionem kulturowym¹⁵.

Ryc. 2.4. Zmodyfikowany model ewolucyjny regionu administracyjnego

Fig. 2.4. Modified evolutionary model of administrative region

Opracowanie własne na podstawie / Own elaboration based on: A. Miszczyk (2003)

Ryc. 2.5. Adaptacyjny model ewolucyjny regionu administracyjnego

Fig. 2.5. Adaptive evolutionary model of administrative region

Opracowanie własne na podstawie / Own elaboration based on: A. Miszczyk (2003)

¹⁵ Więcej na ten temat w podrozdziałach 3.1. „Pochodzenie nazwy *Podlasie* i jej semantyka” oraz 3.3. „Województwo podlaskie na tle podziałów administracyjnych”.

Model adaptacyjny (ryc. 2.5) rozpoczyna się etapem instytucjonalizacji, kiedy jeszcze nie doszło do krystalizacji przestrzenno-materialnej regionu. A. Miszczuk (2003) zakłada, że zmiana celów regionalizacji administracyjnej może skutkować ponowieniem cyklu rozwoju regionu w nowych granicach. Może jednak dojść do skrócenia cyklu rozwojowego, bez udziału dwóch końcowych faz. Dzieje się to wskutek deinstytucjonalizacji (ang. *deinstitutionalization*) jednostki przestrzennej narzuconej przez władze wyższego szczebla (Zimmerbauer i Paasi, 2013). Wiąże się to z reorganizacją terytorialną, jak np. reforma administracyjna. Rozwój świadomości regionalnej nie następuje. Wtedy jednak nie dojdzie także do jego stabilizacji (Miszczuk, 2003).

2.3. Percepcja i więzi z przestrzenią w naukach geograficznych

Wzrost zainteresowania naukowców subiektywnym wyobrażeniem człowieka o otaczającej go przestrzeni po II wojnie światowej (Tolman, 1948) przyczynił do powstania idei psychologii środowiskowej, która przenikała do innych nauk społecznych. Wśród geografów amerykańskich wyodrębnił się nowy nurt badawczy, tzw. geografia percepcji (np. Lynch, 1960; Gould, 1965; Relph, 1976; Gould i White, 1974). Do najbardziej znanych w naukach geograficznych idei dotyczących postrzegania środowiska życia przez człowieka, należy koncepcja zaproponowana przez T. F. Saarinen (1969). Według niej percepcja przestrzeni jest procesem poznawczym, który zachodzi pod wpływem czynników (bodźców) przyrodniczych oraz kulturowych. Dzięki ich oddziaływaniu, w umyśle ludzkim, powstają wyobrażenia będące subiektywnie przetworzonym odbiciem otaczającej człowieka rzeczywistości. Charakter oraz przebieg procesów percepcji podyktowane są bodźcami zewnętrznymi, pochodzącymi ze środowiska, w którym człowiek egzystuje, jak również indywidualnymi cechami jednostki, w tym biologicznymi (Saarinen, 1969).

Zależność między człowiekiem i zamieszkiwanym przez niego terytorium była przedmiotem zainteresowania geografii człowieka od lat 70. ubiegłego wieku (Tuan, 1974, 1975, 1977; Relph, 1976; Norberg-Schultz, 1979; Seamon, 1980; Buttner, 1980). Podejmowane badania przedstawiały głównie jakościowe podejście fenomenologiczne (tj. bezpośrednie), w wyniku którego powstała koncepcja *miejsca* jako przestrzeni ograniczonej, niepowtarzalnej, posiadającej *genius loci*, zakorzenionej w historii (Lewicka, 2011). Zróżnicowane podejścia do badań dotyczących relacji między człowiekiem a przestrzenią, skutkują mnogością pojęć stosowanych przez środowisko naukowe. W literaturze przedmiotu można odnaleźć takie sformowania jak: tożsamość terytorialna (ang. *territorial identity*), świadomość terytorialna (*territorial consciousness*), tożsamość miejsca (*place identity*), przywiązanie do miejsca (*place attachment*), poczucie miejsca (*sense of place*) i inne (por. Korpela, 1989; Low, 1992; Paasi, 2003; Pretty i in., 2003; Pollice, 2003). Odmienne podejście badawcze wynika z szerokiego spektrum dziedzin

naukowych podejmujących tematykę więzi jednostki lub społeczności z terytorium. Zagadnieniem tym zajmują się przedstawiciele psychologii środowiska, socjologii, geografii człowieka, antropologii kulturowej i innych nauk społecznych (por. Lewicka, 2011). Rozważanie teoretyczne i badania empiryczne skierowane są na opis i wyjaśnianie przemian tożsamości w obecnej sytuacji mieszania się, nakładania i zacierania granic kulturowych, w tym etnicznych, rasowych, religijnych i językowych. We współczesnej przestrzeni, jednorodny typy identyfikacji kulturowej są coraz silniej zdominowane przez tożsamości złożone, hybrydowe w społecznościach wielokulturowych oraz przejściowe (tranzytowe) w przypadku migrantów (Paleczny, 2008).

Studia nad percepcją przestrzeni wykorzystują szereg narzędzi badawczych. Do najpowszechniejszych należą kwestionariusze ankiety i wywiady, w których wyobrażenia przestrzeni uzewnętrzniane są przez respondentów werbalnie lub pisemnie. Pomiar przywiązania do miejsca realizowano przy pomocy metod ilościowych – kwestionariuszy ankiety lub wywiadów, w których materiał badawczy pozyskuje się bezpośrednio od respondentów (np. Shamai i Ilatov 2005; Gustafson, 2009) lub wywiadów realizowanych w zastępstwie (za osobę nieobecną odpowiedzi udziela inny członek danego gospodarstwa domowego) (*proxy interview*) (Taylor i in., 1985). Badania tożsamości regionalnej prowadzone są głównie za pomocą metody kwestionariusza ankiety lub wywiadu. Badania dotyczące przywiązania człowieka do przestrzeni wykorzystywały także metody jakościowe, m.in.: wywiady pogłębione (Van Patten i Williams, 2008), protokoły głośnego myślenia (*think-aloud protocols*) (Fishwick i Vining, 1992) lub metody wykorzystujące obrazy czy fotografie (*pictorial measures*) (Galasińska, 2003; Gómez i in., 2011). Na podstawie odpowiedniej reprezentatywności próby badawczej możliwe jest uogólnienie wyników dla ogółu zbiorowości. Nurt scjentystyczny w naukach geograficznych implementuje metodę reprezentacyjną w doborze próby badawczej. Polega ona na losowym doborze próby ze skończonej zbiorowości, dokonaniu jej charakterystyki pod względem zmiennych statystycznych i generalizacji wyników na całą badaną zbiorowość. Kwestią dyskusyjną pozostaje wielkość ogólnej populacji, do której odnoszą się wyniki badań społecznych, gdyż w wielu przypadkach zasięg terytorialny regionu jest wyznaczany na podstawie subiektywnych kryteriów. Podejście humanistyczne opiera się z kolei na interpretacji jednostkowych postaw regionalistycznych i realizowane jest za pomocą metody biograficznej, w kontekście osobistej relacji z terytorium (Babbie, 2007; Matykowski, 1992, 2017).

Studia empiryczne dotyczące tożsamości regionalnej czy regionalizmu stanowią próbę określenia postawy regionalistycznej jednostki lub zbiorowości. Ta relacja wobec zamieszkanego regionu jest budowana zarówno przez podświadomy stosunek wobec niego, jak i przez zachowania i wyrażanie opinii o regionie (Matykowski, 2017; Kwiatkowski, 1984). Postawa regionalistyczna oparta jest na przekonaniu, że społeczność regionalna tworzy określone wartości, które wchodzi w skład własnej, unikalnej kultury, odróżniającej dany region od innego. Przywiązanie do regionu jest na ogół manifestowane przez działania społeczne

na rzecz zbiorowości. Postawa proregionalna jest symptomem ukształtowanej tożsamości regionalnej. Szczególnie istotna w badaniach geograficznych nad tym zagadnieniem jest rola wyobrażeń przestrzennych i społecznych o regionie w budowaniu tożsamości (Matykowski, 2017). Wyobrażenia takie, mogą odnosić się do układów: liniowych (granic regionu), powierzchniowych (jednostek podziału administracyjnego, całkowicie lub częściowo należących do badanego regionu) lub punktowych (najważniejszych miejscowości regionu i miejsc charakterystycznych, ważnych dla zbiorowości regionalnej). W badaniach geograficznych, mających na celu określenie postrzegania przestrzennego regionu wykorzystuje się analizę jego układu osadniczego. Respondenci wskazują miasta należące w ich ocenie do badanego regionu lub wykonują odręczny rysunek postrzeganej przez siebie przestrzeni. Poprzez obliczenie wielkości konkretnych wskazań, możliwe jest przetworzenie otrzymanego układu punktowego do postaci powierzchniowej przy zastosowaniu metody izoliniowej (Rykiel 1989). W ten sposób powstaje mapa mentalna (zwana również wyobrażeniową lub poznawczą) badanego terytorium. Koncepcja mapy mentalnej powstała w latach 60. XX w. Pionierami badań z zastosowaniem tej metody byli geograf amerykański K. Lynch (1960) i brytyjski P.R. Gould (1965). W Polsce mapę wyobrażeniową zastosowała po raz pierwszy H. Libura (1988) w badaniach przeprowadzonych z mieszkańcami Sanoka. Mapy mentalne wykorzystywane były początkowo do badań w skali lokalnej, później stosowano je również do analiz na poziomie regionalnym (por. Jordan, 1978). W Polsce, tę metodę w badaniach nad postrzeganiem regionu zastosowano np. w przypadku Wielkopolski (Dolata i in., 2009).

Tożsamość terytorialną i postrzeganie przestrzeni analizowano w odniesieniu do jednostek administracyjnych (m.in. Knight, 1982; Veneri, 2011; Nowak, 2018; Melnychuk i Gnatiuk, 2018), liczebności danej społeczności (Milgram, 1970), miejsca zamieszkania i rekreacji (Beckley, 2003; Vágner i Fialová 2011), stopnia mobilności społecznej (Gustafson, 2009) czy okresu zamieszkania (Stedman, 2006). Tożsamość zbiorowości rozpatrywano we wszystkich skalach przestrzennych, od globalnej i ponadnarodowej (Mitchell, 2007; De Rivera i Carson, 2015), przez narodową (Mihaylov, 2014), po miejską (Lynch, 1960; Libura, 1990; Madurowicz, 2007), wiejską (Wójcik, 2017; Basile i Cavallo, 2020) i małomiasteczkową (Odoj, 2007). Podjęto również badania nad tożsamością terytorialną w kontekście generowania i ukierunkowania przez nią procesów terytorializacji (Pollice, 2003) czy wpływu modelu administracji regionalnej na tożsamość, na przykładzie Europy Zachodniej (Antonsich, 2010). Zjawisko tożsamości terytorialnej badano także w kontekście jego znaczenia dla rozwoju społeczno-gospodarczego (Deffner i Metaxas, 2010; Govers i Go, 2009; Hague, 2005; Raszewski, 2014). W badaniach tych wykazano wpływ przywiązania społeczności lokalnych do miejsca zamieszkania przejawiający się w promocji terytorialnych zasobów oraz jakości i efektywności lokalnej polityki. Takie zbiorowości są jednocześnie ostrożne w implementowaniu zewnętrznej wiedzy i rozwiązań¹⁶.

¹⁶ Tożsamość terytorialna była również przedmiotem badań w kontekście zasobu lokalnego w powiatowych dokumentach strategicznych Polski Wschodniej (Konopski i Mazurek, 2017). Przywiązanie społeczności

Znaczenie nazwy w kształtowaniu zasięgu przestrzennego terytorium w świadomości społecznej również było przedmiotem wielu badań geograficznych (m.in. Jordan, 2010, 2012; Helleland, 2009; Guyot i Seethal, 2007; Semian, 2012). Nazwy w zasadniczy sposób przyczyniają się do kształtowania relacji z przestrzenią i wyobrażeń z nią związanych (Bucher i in., 2013). Sformalizowanie nazwy danego terytorium wywiera znaczący wpływ na ugruntowanie się jego obrazu przestrzennego, zarówno przez mieszkańców, jak i zbiorowości zewnętrzne. Jednocześnie, historyczne toponimy cechują się na ogół znaczną trwałością czasową. Przedmiotem badań było również zagadnienie percepcji granic historycznych i ich znaczenia dla zbiorowości regionalnych i współczesnych zależności przestrzennych (Serý i Šimáček, 2012; Kolosov, 2020). Badania dotyczące przywiązania do regionów historycznych w Czechach (Chromý i in., 2009; Vaishar i Zapletalová, 2016) dowiodły słabnącej roli tych jednostek przestrzennych w świadomości społecznej na rzecz współczesnych regionów administracyjnych. Znaczenie zmiany przebiegu granicy czy reformy administracyjnej w przywiązaniu społeczności do terytorium stanowiły przedmiot badań w wielu aspektach problemowych. Należy tu wymienić m.in. studia nad zagadnieniem przesunięcia granicy przeprowadzone w Tyrolu Południowym na pograniczu austriacko-włosko-szwajcarskim (Weigend, 1950) czy wpływ łączenia gmin w większe jednostki terytorialne w Finlandii na aktywację tożsamości lokalnej (Zimmerbauer i Paasi, 2013). Badania nad zależnością pomiędzy podziałem administracyjnym a tożsamością terytorialną były prowadzone m.in. przez geografów ukraińskich (Melnichuk i Gnatiuk, 2018), holenderskich (Simon i in, 2010), południowoafrykańskich (Guyot i Seethal, 2007), amerykańskich (Weaver i Holtkamp, 2015) czy szwajcarskich (Hega, 2001), co dowodzi uniwersalności tego zagadnienia. Instytucjonalizacja regionu znacząco wpływa na relacje społeczności z przestrzenią, więzi z nowo powstałą jednostką budowane są relatywnie szybko, jednak wcześniejsze podziały na ogół pozostają w świadomości społecznej przez pokolenia. Problematyka wpływu współczesnego układu województw Polski na tożsamość regionalną oraz postrzeganie regionów była badana m.in. na przykładzie Małopolski i Śląska (Nowak, 2018) czy społeczności dawnego województwa elbląskiego (Ciechorska-Kulesza, 2016). Rozważania teoretyczne dotyczące podziałów administracyjnych i ich znaczenia dla identyfikacji zbiorowości z terytorium były poruszane m.in. przez H. Samsonowicza (1987), L. Starkła (2002), A. Miszczuka (2003) czy Ł. Zaborowskiego (2013).

Pomiary tożsamości regionalnej stanowią większe wyzwanie badawcze w porównaniu do pozostałych skal przestrzennych (Lewicka, 2011). Wynika to z faktu, że pojęcie regionu jest niejednoznaczne zarówno w aspekcie jego zasięgu terytorialnego, jak i znaczenia (Paasi, 2002). Badana zbiorowość może wykształcić złożoną tożsamość regionalną, odnoszącą się do terytorium określonego na podstawie kryteriów przyrodniczych, historycznych, kulturowych, administracyjnych czy gospodarczych. Z tego względu region nie jest stabilną kategorią ontologiczną (Antonsich, 2010). Poza regionem administracyjnym i fizycznogeograficznym,

---

do terytorium jest powszechnie pomijanym czynnikiem rozwojowym w powiatowych strategiach rozwoju i planach rozwoju lokalnego.

wszystkie typy tej skali przestrzennej cechuje posiadanie granic strefowych. Podobnie, tożsamość regionalna jest zjawiskiem społecznym o znacznej płynności i amorfizmie przestrzennym. Z tego powodu, więzi z regionem nie należą do najczęściej poruszanych zagadnień badawczych w studiach nad przywiązaniem i percepcją przestrzeni (Lewicka, 2011). Bezpośrednie doświadczenie jednostki i zbiorowości przekształca abstrakcyjną przestrzeń w miejsce posiadające konkretne znaczenie. Z tego powodu, region jest zbyt duży, by mieszkańcy mogli go doświadczyć (Tuan, 1975). Trudno mówić o ukształtowaniu się więzi społecznych na poziomie regionalnym, które obserwowane są w lokalnych społecznościach małych ojczyzn. W odróżnieniu od narodu, który łączy zbiorowość terytorialną współdzielonym systemem kulturowym (np. językiem, symboliką państwową, dominującym wyznaniem religijnym czy dziejami historycznymi), współczesne regiony na ogół nie posiadają wyraźnych cech dystynktywnych (Zarycki, 2002; Trąbka, 2010; Dziekanowska, 2015). Region jest przede wszystkim konstruktem myślowym (Tuan, 1975). Co ważne, obecne regiony są często jednostkami, które wyłoniły się z biurków planistów lub polityków (Paasi, 2003). Z drugiej strony, nadal istnieją zbiorowości o silnej identyfikacji regionalnej, charakteryzujące się dążeniem do niepodległości (Kraj Basków, Katalonia) lub autonomii (Górny Śląsk) (Lewicka, 2011).

W dobie globalizacji, przywiązanie do kraju staje się coraz mniej ważne. Międzynarodowe badania porównawcze dotyczące tożsamości terytorialnej przeprowadzane w ramach *International Social Survey Programme* w latach 1995, 2003 i 2013 w 24 państwach świata wykazują ogólny spadek znaczenia państw narodowych w kształtowaniu tożsamości zbiorowych. Globalizacja przyczyniła się natomiast do wzrostu przywiązania do jednostek ponadnarodowych (Unia Europejska). Z drugiej strony jednocześnie obserwuje się zwiększenie eksponowania tożsamości regionalnych i subregionalnych czy lokalnych (Laczo, 2005; ISSP, 1995, 2003, 2013).

Badania nad tożsamością regionalną, percepcją regionu zamieszkania, regionalnymi wyróżnikami kulturowymi czy zachowaniami społecznymi na terytorium Polski, podejmowane były przez szerokie środowisko naukowe składające się z geografów, historyków, socjologów, etnografów oraz kulturoznawców. Wśród badanych regionów w ostatnich kilkudziesięciu latach znalazły się:

- **Śląsk** (Szczepański, 1998; Nijakowski 2002; Swadźba, 2005,), Górny Śląsk (Rykiel, 1985,1989; Wódz, 1991, 1995; Tambor, 2008; Gerlich, 2010), Dolny Śląsk (Rak, 2000);
- **Wielkopolska** (Brencz, 1996; Schmidt, 1997; Dolata i in., 2009), region poznański (Matykowski, 1996),
- **Warmia** (Szyfer, 1996), Warmia i Mazury (Poniedziałek, 2010), Mazury (Łukowski, 2002);
- **Małopolska** (Praweńska-Skrzypek 1996), Małopolska i Śląsk (Nowak, 2018; Baniowska-Kopacz, 2014);
- **Mazowsze** (Kociszewski, 2002; Kowalski i in., 2012)
- **Kaszuby** (Latoszek, 1990; Synak, 1998, 2009; Obracht-Prondzyński, 2007; Mazurek, 2010), tożsamość Słowińców (Filip, 2013);

- **Krajna** (Kołatka, 2015, 2018);
- **Podlasie** (Sadowski, 1997; Barwiński, 2004; Awramiuk, 2009, 2013; Plit, 2014), północne Podlasie (Cichocki i Patzer, 2012; Płóciennik, 2012), południowe Podlasie (Romanowicz, 2019); Białostocczyzna (Sadowski, 1995; Mironowicz, 1992; Goss, 2001), tożsamość Tatarów (Warmińska, 1999),
- **Wschodnie i zachodnie pogranicza Polski** (Machaj, 2005);
- **Lubelszczyzna** (Dziekanowska, 2015);
- **Region lubuski** (Zielińska, 2013);
- **Region łódzki** (Rembowska, 2000);
- **Zagłębie Dąbrowskie** (Skonieczna-Gawlik, 2014).

Dotychczasowe badania dotyczące Podlasia, skupiające się na wybranych wycinkach regionu, nie uwzględniają zależności pomiędzy tożsamością zbiorową a podziałem administracyjnym. Wśród nich na uwagę zasługuje praca M. Barwińskiego (2004), w której szczegółowo przedstawiono m.in. tożsamość narodową, językową oraz religijną fragmentu Podlasia nadbużańskiego z zastosowaniem metody wywiadu standaryzowanego. Z uwagi na podejmowane w niniejszej pracy zagadnienie badawcze, ważne są również wnioski płynące z badań społecznych, dotyczących percepcji regionu zamieszkania młodzieży województwa podlaskiego, w świetle edukacji regionalnej (Awramiuk, 2013). Ankietowani utożsamiają własny region z najbliższym otoczeniem (okolica, osiedle, ulica, podwórko) oraz miejscowością zamieszkania. Kraina historyczna (Podlasie, Białostocczyzna, Bielszczyzna) zajęła kolejną pozycję, a obszar administracyjny (gmina, powiat, województwo) uplasował się na ostatnim miejscu. Tak „wąskie” postrzeganie własnego regionu i utożsamianie go z najbliższym otoczeniem wynika ze specyfiki środowiska lokalnego badanej młodzieży. Istotny jest w tym aspekcie wpływ niskiej świadomości regionalnej i narodowej wśród dorosłych mieszkańców pogranicza kulturowego Podlasia, zwłaszcza ludności prawosławnej, określającej się jako *tutejsi*. Ten wzorzec tożsamościowy przekazywany jest młodszymi pokoleniami (Awramiuk, 2009; Barwiński, 2004). Z badań ankietowych przeprowadzonych przez W. Romanowicza wśród studentów na południowym Podlasiu (2019) wynika, że więzi respondentów z tym subregionem są dość słabe. Jedynie dla 15% badanych relacje z tak określonym terytorium są ważne, a dla ponad połowy (54,2%) jest to tylko miejsce urodzenia. Co interesujące, większość badanych posiada jednak wiedzę o historii południowego Podlasia uważając, że jego dzisiejsza specyfika nie ukształtowałaby się bez funkcjonującego tu przez wieki pogranicza wyznaniowego, które dziś już nie występuje¹⁷.

Z Kolei F. Płóciennik (2012) dokonał badań społecznych wśród młodzieży zamieszkującej miasteczko Lipsk w powiecie augustowskim. Analiza dotyczyła relacji pomiędzy mieszkańcami tej miejscowości i sąsiedniej Dąbrowy Białostockiej. Obie podzielone są rzeką Biebrzą, która przez wieki pełniła rolę

¹⁷ Więcej na ten temat w podrozdziałach 3.2. *Historia osadnictwa i przemian społeczno-kulturowych na Podlasiu* oraz 3.3. *Krajobraz kulturowy pogranicza na przykładzie Podlasia*.

granicy kulturowej, a później administracyjnej (w tym pomiędzy Królestwem Kongresowym i Cesarstwem Rosyjskim w latach 1807-1918). Badania potwierdziły znaczenie długotrwałych podziałów przestrzennych w antagonistycznym nastawieniu obu społeczności do siebie. Młodzież z Lipska podkreśla swoją odmienność od Śledzi, jak nazywa ludność zza Biebrzy, ze względu na sposób mówienia, ci z kolei nazywają ich *Mazurami*. Społeczności są nastawione do siebie wrogo, konflikty występują także w sferze kibicowania innym klubom piłkarskim (Biebrza izoluje kibiców Jagiellonii Białystok od Sparty Augustów) oraz w stylu ubioru (młodzież z Dąbrowy Białostockiej jest określana jako *Dresy*) (Płóciennik, 2012).

2.4. Toponimia, semantyka i tożsamość terytorialna ziem Polski

Nazwy geograficzne niosą ze sobą określoną historię stosunków człowieka z zajmowaną przestrzenią. Toponimy sprawiają, że zdefiniowana przestrzeń staje się mającym znaczenie miejscem. Niektóre nazwy geograficzne są używane od czasów państwa Piastów. Etymologia słowa *Polska* nie została ustalona w sposób jednoznaczny. Najprawdopodobniej pochodzi od nazwy zachodniosłowiańskiego plemienia Polan. Ta z kolei pochodzi od słowa *pole*, oznaczającego pole uprawne lub otwartą przestrzeń. Określenie *Polska* zaczęło być używane w odniesieniu do państwa Piastów w XI w. Pierwotnie dominowało w formie „ziemia polska” (łac. *terra Poloniae*). Zarówno własne nazwy Polski i Polaków (endonimy), jak i większość nazw nadawanych im w innych językach (egzonimy) wywodzą się z tego źródła (Klemensiewicz i in., 1981).

Ekspansja państwa Polan w X wieku spowodowała, że ich pierwotne terytorium plemienne w dolinie Warty, zaczęto nazywać po łacinie *Polonia Maior*. Nazwa *Wielkopolska* po raz pierwszy pojawiła się w połowie XIII w. (Szymankiewicz, 1995). Z kolei toponim *Małopolska* (łac. *Polonia Minor*) powstał stosunkowo późno, bo dopiero na początku XV w. w celu odróżnienia tej części państwa od Wielkopolski. Wcześniej stosowano nazwy geograficzne – ziemie krakowska i sandomierska. Określenia *maior* i *minor* można rozumieć zarówno w kontekście większa – mniejsza, jak również starsza – młodsza, właściwa – rozszerzona (Janiszewski, 1959; Natanson-Leski, 1964; Piskozub, 1987). Etymologia nazw tych regionów – dzielnic piastowskich wiązała się więc z państwowością i ośrodkiem władzy.

Toponimy pozostałych regionów Polski (ryc. 2.6) mają odmienną etymologię, gdyż w większości nawiązują do czynników przyrodniczych. Nazwa *Mazowsze* prawdopodobnie pochodzi od formy dzierżawczej nazwy osobowej *Maz* (stąd Mazury, osiedlone głównie przez ludność mazowiecką), oznaczającej człowieka mieszkającego na obszarze błotnistym – *umazanego*. Jest to jednocześnie nazwa etniczna, ponieważ prawdopodobnie została utworzona dla określenia

mieszkańców regionu. Toponim mógł także powstać od nazwy na określenie błotnistej kraju (Hrabec, 1958; Czerny, 2011). Etymologię związaną z fizjografią mają również *Kujawy*, których nazwa najprawdopodobniej pochodzi od słów *kui*, *kuiati* oznaczających zarówno wicher i odmianę terenu równinnego, wydmowego, narażonego na silne jego podmuchy (Bieniak, 1985).

Toponimy niektórych regionów Polski należą do nazw opisowych, które powstawały w celu odróżnienia danego terytorium za pomocą ich cech charakterystycznych, w stosunku do innych obszarów. Nazwa *Pomorze* wywodzi się od języka starosłowiańskiego, łącząc wyraz *po*, pierwotnie oznaczającego przy, koło i *morze* co razem oznacza ziemię położoną przy morzu (Bałtyckim) (Labuda, 1969). Podobnie nazwa regionu Podlasie, według niektórych badaczy sugeruje lokalizację *pod lasem* (por. Janiszewski, 1959), a innych *pod Lachami* czyli Polakami (por. Jabłonowski, 1909; Natanson-Leski, 1964; Wyrobisz, 1981; Hawryluk, 1999) jako nazwę dla obszaru położonego w sąsiedztwie państwa polskiego¹⁸. Nazwy opisujące położenie są powszechne w języku polskim, należą do nich m.in. *Polesie*, *Zalesie* czy *Międzyzlesie* (Plit, 2008). Odmienną etymologią cechuje się nazwa Śląsk, od dawna pozostająca przedmiotem dyskusji wśród historyków i językoznawców. Może być to bowiem hydronim czyli toponim pochodzący do nazwy rzeki Ślęzy, lewobrzeżnego dopływu Odry. Nazwa regionu mogła także powstać od góry Ślęzy (Babik, 2001).

Nazwy regionów, takich jak *Białostoczczyzna*, *Lubelszczyzna* czy *Suwalszczyzna* oraz sub-regionów np. *Zamojszczyzna*, *Sądecczczyzna* i *Sejneńszczyzna*, mają wspólną etymologię. Są to określenia derywatywne od ich głównych miast, stanowiących zarazem centra rozwoju społeczno-gospodarczego i kulturalnego. Nazwy tego typu powstały w XIX w. wskutek rozpowszechnienia toponimów regionów administracyjnych (np. obwód białostocki) i późniejszego ich podtrzymywania w XX w. (województwo białostockie). Określenia te były w powszechnym użyciu w czasie funkcjonowania podziału administracyjnego w latach 1975-1998 (Piskozub, 1987; Dacewicz, 2018). Po ostatniej reformie administracyjnej większość z tych toponimów straciła na znaczeniu, poza nielicznymi wyjątkami jak *Lubelszczyzna*, której zasięg stosowania rozszerzył się, podobnie jak granice województwa lubelskiego.

XIX-wieczna dezintegracja terytorialna budowanych przez stulecia regionów Polski zachodziła nie tylko w aspekcie przestrzennym. Nazewnictwo regionów administracyjnych tworzonych przez państwa zaborcze nie wykazywało ciągłości z piastowskimi dzielnicami. Był to celowy zabieg zaborców służący wynaradawianiu i burzeniu tożsamości narodowej i regionalnej Polaków. Powstały więc Prusy Nowoschodnie¹⁹,

¹⁸ Więcej na temat etymologii toponimu *Podlasie* w podrozdziale 3.1. Pochodzenie nazwy *Podlasie* i jej semantyka.

¹⁹ Prusy Nowoschodnie – prowincja państwa pruskiego (1795-1807) utworzona na ziemiach polskich, zagarniętych przez Prusy wskutek III rozbioru (1795 r.). Prowincja zajmowała obszar wytyczony granicami na Wiśle, Bugu i Niemnie obejmując następujące terytoria I Rzeczypospolitej: województwo płockie z ziemią dobrzyńską, część województwa mazowieckiego, ziemie województwa podlaskiego położone na północnym brzegu Bugu, część województwa trockiego i fragment Żmudzi. Stolicą Prus Nowoschodnich był Białystok (Wąsicki, 1963).

Galicja i Lodomeria²⁰ czy Kraj Nadwiślański²¹. Nazwa regionu i przypisywanemu mu terytorium jest ważnym czynnikiem budującym tożsamość terytorialną (Semian, 2012). Znaczenie nazw nieformalnych, stosowanych w języku potocznym także jest istotne pod tym względem. Potoczne określenia stanowią pierwszy etap w formowaniu się regionu jako wspólnoty społecznej zamieszkałej we wspólnym terytorium (Bialasiewicz, 2002). Nie zawsze zachodzi to w zgodzie z kontekstem geograficznym czy historycznym. Dla przykładu, w podziale z lat 1946-1950 istniało województwo pomorskie z siedzibą w Bydgoszczy. Ten region administracyjny, pomimo nazwy nie miał jednak dostępu do morza, a jego stolica położona jest na historycznych Kujawach. W języku potocznym województwo pomorskie funkcjonowało jako „Pomorze”. Z kolei województwo gdańskie było określane jako „Wybrzeże”, a szczecińskie jako „Wybrzeże Zachodnie” (Piskozub, 1987).

Reforma administracyjna i utworzenie nowych nazw geograficznych odgrywają znaczącą rolę w postrzeganiu delimitowanej przestrzeni. Za przykład może posłużyć *casus* Podbeskidzia, w którym doszło do kształtowania się świadomości regionalnej pod wpływem utworzenia województwa bielskiego w 1975 r. (Matykowski, 2017). Potoczna nazwa regionu utrwaliła się na tyle, że w 2002 r. utworzono Towarzystwo Sportowe Podbeskidzie Bielsko-Biała, pomimo funkcjonującego wówczas nowego podziału na województwa (Bieniecki, 2009). Powołanie dużych regionów administracyjnych w 1999 r. o nazwach przeważnie nawiązujących do regionów historycznych spowodowało kolejne zmiany w postrzeganiu przestrzeni Polski. Nowe jednostki terytorialne zaczęły być utożsamiane z historycznymi, a ich nazwy powszechnie funkcjonują jako synonimy.

Procesy kształtujące terytorium Polski cechowały się znaczną dynamiką. Wyraźne ślady przeszłych zjawisk można odnaleźć w krajobrazie kulturowym oraz strukturach demograficznych, etnicznych, gospodarczych i społecznych. Zróżnicowanie przestrzenne tych aspektów stanowi o współczesnym terytorium kraju (Jałowicki, 1996a). Na przestrzeni wieków Polska doświadczyła wielu zmian pod względem zajmowanego terytorium, jego powierzchni i położenia geograficznego²². Wewnętrzne podziały administracyjne, nazewnictwo jedno-

²⁰ Królestwo Galicji i Lodomerii – prowincja utworzona z zagarniętych ziem I Rzeczypospolitej (Małopolski) oraz historycznej Rusi Czerwonej przez Monarchię Habsburgów, następnie należąca do Cesarstwa Austriackiego i Austro-Węgier, istniejąca w latach 1772–1918. Nieformalnie dzieliła się na Galicję Zachodnią ze stolicą w Krakowie i Galicję Wschodnią, z głównym ośrodkiem we Lwowie. *Galicja* była zlatynizowaną nazwą dawnego księstwa halicko-włodzimierskiego. Toponim miał podkreślać historyczne prawa Habsburgów do tego obszaru, przez krótki okres znajdującego się w zasięgu wpływów Korony Węgierskiej, przejętej w 1525 r. przez dynastię Habsburgów (Piskozub, 1987).

²¹ Kraj Nadwiślański (ros. Привислинский край, *Privislinskij kraj*) – półoficjalna nazwa Królestwa Polskiego używana po dojściu do władzy cara Aleksandra III. Określenia Kraj Nadwiślański i Kraj Prywiślański początkowo całkowicie potoczne, stopniowo zaczęto stosować w dokumentach oficjalnych. Był to przejaw pogłębiającej się rustyfikacji mający na celu zatarcie polskiej tożsamości narodowej (Bardach i Senkowska-Gluck, 1981; Szwarz, 1990).

²² Do najistotniejszych zmian terytorialnych mających miejsce po okresie rozbitcia dzielnicowego należą: przyłączenie Rusi Czerwonej (1340-1366), Prus Królewskich (1454-1466), unia z Wielkim Księstwem Litewskim i powstanie Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569 r.), utrata znacznych obszarów na rzecz Rosji (1654-1667), rozbiory (1772-1795), odrodzenie państwa polskiego w nowych granicach (1918-1921), powstanie państwa polskiego w obecnym kształcie (1945). Korekty granic z NRD i ZSSR miały miejsce w latach 1945-1989, a z Czechosłowacją, w latach 1958 i 1976 (Dominiczak, 1997; Chłapowski, 2019).

Ryc. 2.6. Regiony reliktowe Polski. Opracowanie własne na podstawie: *Historyczny Atlas Polski* (2009). Obszar Podlasia na powyższej mapie jest zgodny z granicami województwa podlaskiego według Perthées'a (1795)

Fig. 2.6. Relict regions of Poland. Own elaboration based on: *Historical Atlas of Poland* (2009). The area of Podlasie on the map above is consistent with the borders of Podlaskie Voivodship according to Perthées (1795)

stek przestrzennych i skład etniczny ludności ewoluowały stopniowo. Na każdym etapie funkcjonowania określonej struktury przestrzennej, społeczność tworzyła więzi ze zdelimitowanym terytorium i jego toponimią, które wiązały się z występowaniem określonych cech kulturowych. Te elementy składały się na tożsamość danej zbiorowości i tworzyły relacje z innymi społecznościami. Na podstawie toponimów i wyróżników grup terytorialnych powstawały także pewne wyobrażenia i stereotypy, dotyczące innych zbiorowości.

Trudno jednoznacznie określić, kiedy ukształtowała się polska świadomość narodowa. Poczucie odrębności narodowej mieszkańców ziem Polski powstawało w warunkach zagrożenia ze strony sąsiednich państw. Odmienność Polaków była bardziej jednoznacznie nakreślona w przypadku kontaktów z ludami germańskimi oraz Prusami i Litwinami. Pozostałe państwa ościenne zamieszkiwane były w większości przez najbliższych Polakom Słowian Zachodnich (m.in. Czechów, Morawian, Serbołużyczan) oraz Wschodnich (Rusinów) (Piskozub, 1987). Przed unią polską-litewską i utworzeniem Rzeczypospolitej Obojga Narodów, większe znaczenie od więzi ogólnopaństwowej miało przywiązanie do poziomu regionalnego – województw i ziemi oraz parafii (Wasilewski, 1917; Eberhardt, 1996). Stabilność granic miała kluczowe znaczenie dla tworzenia więzi emocjonalnych z wyznaczonym przez nie obszarem. W średniowieczu i I Rzeczypospolitej zasięgi

przestrzenne regionów administracyjnych charakteryzowały się wysoką trwałością czasową (Solarz, 2014). W przypadku większości województw nie zmieniły się przez stulecia, aż do rozbiorów pod koniec XVIII w. Wysokiej stabilności granic towarzyszyła ugruntowana symbolika i semantyka jednostek terytorialnych, gdyż ich toponimy także były niezienne. Powyższe uwarunkowania przyczyniły się do ukształtowania silnej i dziedziczonej tożsamości regionalnej, budowanej przez społeczności małych ojczyzn (Sobczyński, 1984). Istotna była także niska mobilność mieszkańców, wynikająca m.in. z niedorozwoju sieci komunikacyjnej, a tym samym nieporównywalnej z dniem dzisiejszym izolacji przestrzennej. Identyfikacja z określonym stanem społecznym dominowała jednak nad tożsamością terytorialną (Barwiński, 2004). Prawo do uznawania siebie za naród polityczny usurpowała sobie szlachta (Kowalski, 2013).

Na terenach wschodnich, które późno związały się z państwem polskim, rozwój poczucia przynależności do narodu w czasach I Rzeczypospolitej wiązał się z upowszechnieniem języka polskiego wśród szlachty. W wyniku unii z Polską zachodził – trwający ponad dwa wieki – proces polonizacji. Szlachta ruska – i wcześniej już zrutenizowane górne warstwy litewskie – zaczęły się spolszczać. Tym samym stopniowo tracił na znaczeniu oficjalny język Wielkiego Księstwa Litewskiego sprzed unii – starobiałoruski. Najniższa warstwa społeczna – chłopci, nadal używali języka litewskiego oraz dialektów wschodniosłowiańskich. W miastach, oprócz języka polskiego posługiwano się jidysz oraz niemieckim. Powszechna znajomość oraz stosowanie różnych gwar i języków, zaważyło, że język nie był wyznacznikiem świadomości narodowej. Znacznie istotniejsze, choć niejednoznaczne, było natomiast kryterium wyznaniowe. Generalnie można przyjąć, że na Podlasiu za Polaków uważali się i byli uważani wyznawcy Kościoła rzymskokatolickiego, za Rusinów (Białorusinów, Ukraińców) zaś prawosławni i unicy. Niemniej, ci pierwsi posługiwali się głównie dialektami polskimi, ci drudzy wschodniosłowiańskimi (Wasilewski, 1917; Eberhardt, 1996; Barwiński, 2004; Pietruchin, 2013).

Rozbiory I Rzeczypospolitej zapoczątkowały okres częstych reform organizacji terytorialnej, modyfikacji granic państwowych, istotnych zmian ludnościowych (migracje, dwie wojny światowe) i masowych przesiedleń. Toponimy, będące w użyciu od Polski Piastów, w wielu przypadkach zostały zastąpione przez sztuczne konstrukty językowe. Spowodowało to przerwanie ciągłości historycznej większości polskich regionów, a w przypadku społeczności zasiedlających tzw. Ziemię Odzyskane utratę poczucia zakorzenienia i dziedzictwa kulturowego (Piskozub, 1987; Jałowiecki, 1996a; Zarycki, 2002). Wytyczając granice, mocarstwa zaborcze nie kierowały się kryteriami narodowościowymi, gospodarczymi, a tym bardziej historycznymi. Kształtowane od czasów piastowskich przywiązanie do regionów wraz z powiązanimi przestrzennie strukturami Kościoła katolickiego, zostały w znacznej mierze bezpowrotnie utracone. Granice zaborów wytyczono wzdłuż większych rzek: Wisły, Bugu, Pilicy, Prośny czy Niemna. Pierwotne regiony w wielu przypadkach podzielone zostały na odizolowane od siebie części, np. Małopolska przez Wisłę i San czy Podlasie poprzez wytyczenie granicy na Bugu. Zabory do dziś odbijają swoje piętno m.in. odmiennymi preferencjami wyborczymi,

religijnością, strukturą osadniczą, cechami demograficznymi, różnym stopniem rozwoju gospodarczego, itd. (Sadowski, 1997; Kowalski, 2000; Barwiński, 2004, 2014; Bański i in., 2012; Ferenc 2016; Mazur 2016b).

Granice zaborów ukształtowały się wskutek Kongresu Wiedeńskiego w 1815 r. i funkcjonowały do I wojny światowej. W tym czasie, zmianie ulegały podziały wewnętrzne państw zaborczych. W Królestwie Polskim w 1837 r. województwa przemianowano na gubernie, a w 1845 r. zmniejszono ich liczbę z ośmiu do pięciu. Z kolei w 1866 r. podwojono liczbę jednostek, zmieniając ich granice. Zabiegi te, jak zauważa A. Piskozub (1987), przyczyniły się do zatarcia pamięci o tradycyjnym podziale administracyjnym Wielkopolski, Małopolski i Mazowsza. W zaborze pruskim granice prowincji były bardziej trwałe, natomiast w austriackim istniało kilkanaście cyrkułów, które w połowie XIX w. zostały zastąpione kilkudziesięcioma powiatami (Grodziski, 1971). Podziały administracyjne mocarstw zaborczych cechowały się coraz większym rozdrobnieniem (Piskozub, 1987; Jałowiecki, 1996a). Uwarunkowania historyczne Polski XIX i początku XX w. nie sprzyjały więc zachowaniu poczucia więzi z regionami ukształtowanymi w czasach piastowskich (Matykowski, 2017). Z drugiej strony, efektem XIX-wiecznych podziałów było powstanie nowych regionalizmów jak galicyjski, poznański, pomorski czy górnośląski (Wódz, 1995; Brencz, 1996; Białasiewicz, 2002, 2003; Sagan-Bielawa, 2014).

Należy jednak zaznaczyć, że bez zachowania zbiorowej pamięci o swojej historii, kulturze i tradycji, Polacy nie podejmowałiby wysiłków w celu odzyskania niepodległości po ponad stuleciu życia w granicach trzech mocarstw zaborczych (Zarycki, 2018). Poczucie identyfikowania się jednostki czy zbiorowości z terytorium lub społecznością na ogół tkwi w podświadomości. Refleksja dotycząca tożsamości pojawia się w sytuacji zagrożenia i konfrontacji (Bauman, 1993, 2001; Waszczyńska, 2014). Utrata niepodległości jest tego dobitnym przykładem. Narzucone przez zaborcę granice, system administracyjno-prawny, zwyczaj i język oraz przekształcenie nazw geograficznych powodują, że długo kształtowana i dziedziczona tożsamość społeczna jest zagrożona.

Rozbiory nasiliły proces kształtowania się polskiej świadomości narodowej wśród stanu szlacheckiego. Dla chłopstwa, polityka państw zaborczych oznaczała natomiast uwolnienie od systemu feudalnego – stanu poddaństwa względem szlachty (panów feudalnych). Na analizowanym obszarze zniesienie pańszczyzny w drugiej połowie XIX w. oznaczało dla prawosławnej ludności wiejskiej pochodzenia wschodniosłowiańskiego uniezależnienie się od wielowiekowego podporządkowania polskiemu panu, katolikowi. Od początku XX w. wśród społeczności Podlasia zaczęły kształtować się na szerszą skalę świadomość narodowa i poczucie odrębności etnicznej. Sprzyjał temu dekret carski wydany w 1905 r. znoszący restrykcje stosowania języków miejscowych. Powstawać zaczęły prasa i literatura w języku białoruskim i ukraińskim. Sytuację dopełniał panujący wówczas ogólnoswiatowy trend rewolucyjny. Poczucie odrębności ludności białoruskiej i ukraińskiej budowane było powszechnie na konflikcie z polską szlachtą (Krawczak, 1982; Tomaszewski, 1991). Kluczową rolę w kształtowaniu tożsamości wschodniej Polski odgrywało nie tyle kryterium językowe, z powodu mnogości lokalnych gwar, ile raczej przynależność

wyznaniowa (Eberhardt, 1996). Religia często jest podstawą różnic narodowych. Poczucie tożsamości i odrębności wśród danej mniejszości narodowej jest na ogół wyższe, gdy zróżnicowanie etniczne występuje w parze z wyznaniowym. Przykładem są odmienni – kulturowo i etnicznie od reszty ludności Podlasia – Tatarzy, będący muzułmanami (Tomaszewski, 1991; Sadowski, 1995; Barwiński, 2004).

Czas zaborów wywarł stygmat na tożsamości regionalnej Polski. Po odzyskaniu niepodległego państwa polskiego, kolejne podziały administracyjne w niewielkim tylko stopniu kierowały się uwarunkowaniami historycznymi w wyznaczaniu granic i nadawaniu nazw województwom. Trudne uwarunkowania powojenne pogłębiła polityka „centralistyczna” PZPR, narzucająca narrację budowania ludowej ojczyzny w duchu jedności narodowej, w której nie było miejsca na regionalizmy zdolne tę spójnię rozbić, poza formą skansenu czy muzeum. Tym samym, tożsamość regionalna – budowana na podstawie granic i toponimii często niezgodnych z dawnymi regionami administracyjnymi – jest niestabilna i wypierana przez przywiązanie do innych skal przestrzennych. Identyfikowanie się z regionem administracyjnym nie jest dziedziczone, gdyż ten często ulega przeobrażeniom w aspekcie terytorialnym, semantycznym i toponimicznym. Nasilająca się w drugiej połowie XX w. migracja ze wsi do miast powszechnie wiązała się z odrzuceniem przywiązania do regionu i miejsca urodzenia, przekazywanych tradycji czy używania gwary. Dla migrantów były to wartości archaiczne, a często wstydlive. Dochodziło do unifikacji utożsamiania się ze współdzieloną przestrzenią i jej cechami rozumiałymi przez ogół zbiorowości (Dziekanowska, 2015).

Pomimo relatywnie krótkich okresów funkcjonowania województw w Polsce po II wojnie światowej, wynoszących około 25 lat, można odnaleźć pewne symptomy ugruntowania się więzi z zasięgiem przestrzennym, nazwą i symboliką danej jednostki terytorialnej. Społeczność regionalna niekiedy wyrażała przejawy sentymentu związanego z utratą rangi miasta wojewódzkiego. W Elblągu powstał symboliczny grób województwa elbląskiego, ufundowany przez lokalnych dziennikarzy. Przecięta, na podobieństwo granic administracyjnych, kamienna płyta jest alegorią rozerwania Elbląga z dzielącym hanzeatycką przeszłość Gdańskiem. Podobny „grób” województwa białkopodlaskiego, zaaranżowany z wykorzystaniem głazu narzutowego, znajduje się w Białej Podlaskiej (Springer, 2016).

Rola czynników historycznych w zróżnicowaniu przestrzennym Polski jest niekwestionowana. Studia regionalne wykazują pewien utrwalony sposób myślenia, w ramach którego dokonuje się swoistego pozycjonowania regionów historycznych. W ten sposób ugruntowują się pewne stereotypy, dotyczące mieszkańców dawnych zaborów. Poczucie ich odrębności zachowało się w świadomości społecznej i funkcjonuje w skali ogólnopolskiej. W znacznym stopniu zatarła się świadomość, że historyczna Małopolska to nie tylko dawny zabór austriacki, ale także obszerna część Królestwa Kongresowego, które obejmowało także duży fragment Wielkopolski (z Kaliszem i Koninem), powszechnie konotowanej z obszarem zaboru pruskiego (Sagan-Bielawa, 2014). Schematy wyobrazeniowe o własnej zbiorowości są dziedziczone, stanowiąc istotny element tożsamości społecznej. Najbardziej stała jest ocena dawnych zaborów rosyjskiego i pruskiego. Pierwszy

jest oceniany najslabiej, drugi zajmuje najwyzszą pozycję. Obszar dawnego Królestwa Kongresowego jawi się jako biedniejszy, zacofany, silnie zakorzeniony w tradycji chłopskiej, słabiej zorganizowany. Dawne wpływy rosyjskie kojarzone są z przynależnością do kultury *Wschodu*, gdzie rozwój cywilizacyjny, techniczny, demokracja i wolność obyczajowa dotarły później lub wcale. Tu aktywność społeczna jest niska, co od lat potwierdzają np. statystyki frekwencji wyborczych (Zarycki, 2002). Wyższość *Zachodu* nad *Wschodem* w polskiej debacie publicznej jest usilnie podtrzymywana (Zarycki, 2013). Z kolei wśród społeczności wschodniej Polski wyraźne są pewne symptomy poczucia niższości, wynikające z przynależności do „ubogiej ściany wschodniej” (Gąsior-Niemiec, 2013).

Stereotypowe postrzeganie przestrzeni Polski jest do pewnego stopnia uzasadnione, jednak mnóstwo w nim mitologizowania o zabarwieniu pejoratywnym i krzywdzących ocen. Bez wątplenia bowiem, Królestwo Kongresowe odegrało istotną rolę w podtrzymywaniu polskiej tożsamości narodowej. To tu wybuchły powstania listopadowe i styczniowe. Z zaboru rosyjskiego pochodziła znaczna część najznakomitszych Polaków XIX i początku XX w. – Fryderyk Chopin, Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Stanisław Moniuszko, Bolesław Prus, Henryk Sienkiewicz czy Stefan Żeromski. Całkowicie odmienny jest stereotyp zaboru pruskiego, a zwłaszcza Wielkopolski, w której duża część wskaźników aktywności społecznej i rozwoju społeczno-gospodarczego osiąga najwyższy poziom w Polsce. Prusy postrzegane są jako państwo prawa. Wielkopolanie wcześniej otrzymali bierne i czynne prawa wyborcze. Szybciej rozwijało się polskie mieszczaństwo i modernizowała struktura gospodarcza regionu. Dzięki rozwiniętej sieci kolejowej możliwa była łączność z europejskimi centrami rozwojowymi. Wielkopolska powszechnie kojarzy się z zapobiegliwą gospodarnością i pruskim (niemieckim) uporządkowaniem. Wielkopolan cechuje pewne poczucie tożsamości oparte na więzi terytorialnej – związku z zamieszkałą przestrzenią oraz w dużym stopniu mitycznych cechach zbiorowości, która wyróżnia się wyższym poziomem cywilizacyjnym, pracowitością, gospodarnością oraz powściągliwością w wyrażaniu uczuć. Wielkopolanie utożsamiają się z dziedzictwem Piastów – założycieli państwa polskiego, które miało miejsce w zamieszkiwanym przez nich regionie.

Galicja w świadomości ogólnopolskiej kojarzy się natomiast z regionem wielokulturowym, cieszącym się względną autonomią zagwarantowaną przez Franciszka Józefa, życiem kawiarnianym czy *art nouveau*. Galicja jest pojęciem, którego konstytuującym elementem jest czynnik intelektualno-sentymentalny (Jałowiecki, 1996a; Szul, 1996). Odwoływanie się do więzi z dawnym zaborem austriackim przejawia się poprzez stosowanie określenia *Galicja* jako synonimu Małopolski. Może to być uwarunkowane niską świadomością historyczną...

(...) albo też przejawem mentalności niewolnika, który po zdjęciu kajdan nie jest w stanie pozbyć się narzuconych przez oprawcę pojęć i wartości (Otremba 1997, s. 125).

Wskutek ogólnego zaniku więzi regionalnych w Polsce, obserwuje się jednak osłabienie stereotypizacji regionalnej, w której Mazowsze kojarzy się głównie z zespołem pieśni i tańca (Gomółka, 1996). Jest ona w dużej mierze zastępowana

przez uogólnienia dotyczące mieszkańców dużych miast. We współczesnej kulturze powszechny jest stereotyp Warszawiaka, Krakowianina (lub Krakowiaka czy Krakusa) czy Poznaniaka (Dębicki, 2012).

Uwarunkowania historyczne sprawiły, że współczesna Polska jest zamieszкана przez społeczności, których tożsamości terytorialne prezentują szerokie spektrum natężenia. Z jednej strony, regionalizm Górali Podhalańskich, silnie zakorzenionych w miejscu zamieszkania, dziedziczących ojcowiznę, których przodkowie nie zaznali pańszczyzny, czujący jedność z terytorium w wymiarze przestrzennym i kulturowym. Z drugiej strony mieszkańcy po-pegeerowskich blokowisk w Zachodniopomorskiem o nieugruntowanej tożsamości kulturowej, często nieznający swoich korzeni. W takich społecznościach postmigracyjnych, dominuje zjawisko przerwania ciągłości kulturowej (Domagała i Sakson, 1998).

Granice historyczne i reliktove wciąż do pewnego stopnia wyznaczają nieformalne terytoria, które wyróżniają się specyficznym krajobrazem kulturowym (Plit, 2006). Nawiązując do rozważań F. Konecznego (1935) i S. Huntingtona (1998), M. Kowalski (2003a) wyróżnił cztery podstawowe makroregiony cywilizacyjne Polski o różnej sile oddziaływań. Pierwszym jest dawna Galicja, Pomorze Gdańskie i Górny Śląsk – obszary o nieznaczonej erozji cywilizacji łacińskiej. Ten makroregion cechuje się występowaniem najsilniejszych w Polsce regionalizmów. Tożsamość regionalna kulturowana jest przez Kaszubów i Ślązaków czy Górali Podhalańskich (por. m.in. Rykiel, 1985; Latoszek, 1990; Białasiewicz, 2002; Mazurek, 2010). W części zachodniej Galicji, nieobjętej akcją „Wisła”, do dziś zaobserwować można symptomy małopolskiej (i galicyjskiej) tożsamości regionalnej (Szul, 1996; Białasiewicz, 2003). Kolejny makroregion stanowią Ziemie Zachodnie (Odzyskane) i większa część dawnego zaboru pruskiego – obszar, na którym pod wpływem napływu ludności ze wschodu (po 1945 r.), cywilizacja łacińska uległa najsilniejszej erozji, przyjmując postać quasi-cywilizacji post-socjalistycznej (Kowalski, 2003a). Na obszarach przyłączonych do Polski w 1945 r. można odnaleźć jednak pewne elementy tożsamości dawnych przesiedleńców, które po części przekazywane zostały ich potomkom. Badania językowe regionu lubuskiego potwierdziły symptomy kulturowania bogactwa lingwistycznego. Poza literackim językiem polskim, nieliczne społeczności używają dialektu brandenburskiego języka niemieckiego, którym posługiwali się pozostali rdzenni mieszkańcy i gwary wielkopolskiej we wsiach koło Babimostu. Poza nimi, występują szczątkowo zachowane odmiany języka polskiego, białoruskiego, ukraińskiego i łemkowskiego, przeniesione ze wschodnich województw II RP oraz rumuńskiej Bukowiny, gwary wielkopolskie i mazowieckie z centralnej Polski. W kontakcie językowym występują tu polski, niemiecki, ukraiński i białoruski, wraz z licznymi odmianami gwarowymi oraz język romski (Zielińska, 2013). Można zatem mówić o pewnej wielokulturowości tego obszaru, w której tworzą się tożsamości pogranicza. Trzeci z omawianych makroregionów, czyli dawne Królestwo Polskie wraz z zachodnią częścią Białostoczczyzny – to obszar, na którym cywilizacja łacińska uległa silnej erozji pod wpływem oddziaływania cywilizacji orientalnych (bizantyjskiej, turańskiej i żydowskiej) (Kowalski, 2003a). Następnym wydzieleniem jest region prawosławny (południowo-wschodnie

powiaty województwa podlaskiego), ukształtowany pod wpływem szczególnie silnych związków z Rosją i XIX-wieczną Rosją.

Analizowany obszar badań w całości obejmuje region prawosławny oraz części makroregionu składającego się z dawnego Królestwa Polskiego wraz z zachodnią częścią Białostoczczyzny. Można więc mówić o przewadze terytorium, w którym doszło do znacznego przekształcenia cywilizacji łacińskiej wskutek oddziaływania innych kultur. Region prawosławny, w następstwie więzi z Rosją, a później Rosją, cechuje się wyjątkowym w skali kraju krajobrazem kulturowym. Jego odmienność przejawia się np. zaobserwowaną zależnością pomiędzy wyznaniem a preferencjami wyborczymi mieszkańców Białostoczczyzny (Kowalski, 1998, 2003a, 2003b). Tożsamość regionalna poddawana była w przypadku regionu prawosławnego szeregowi różnych wpływów zewnętrznych. Należały do nich częste reformy administracyjne i wiążące się nimi zmiany nazw regionów. Rუსyfikacja narzucała powszechność języka zaborcy jako urzędowego. Forsowano wyznanie prawosławne, przy jednoczesnych działaniach wymierzonych w Kościół katolicki i unicki uznawanych za silny element polskiej tożsamości narodowej. Dziewiętnastowieczna przynależność tej części historycznego Podlasia do Cesarstwa Rosyjskiego niosła ze sobą zauważalne do dziś konsekwencje narodowościowe, religijne oraz gospodarcze (Piskozub, 1987; Barwiński, 2004). Proces rusyfikacji zachodził tu najsilniej, wskutek czego historyczne północne Podlasie z każdym pokoleniem traciło tożsamość budowaną w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów (Dobroński, 2013).

W przypadku Podlasia czynnikiem mającym wpływ na dzisiejszą tożsamość terytorialną społeczności jest jego położenie na pograniczu religijnym i etniczno-narodowościowym, łączącym rubieżę cywilizacyjną Europy łacińskiej i bizantyjskiej. Poza współdzielonym przez ogół społeczeństwa przywiązaniem do państwa polskiego i wyznania katolickiego, powszechne jest tam również silne zakorzenienie w tradycji prawosławnej, deklarowanie – obok polskiej – narodowości białoruskiej, ukraińskiej czy określanie siebie jako *tutejszych* (Barwiński, 2004). Granice historyczne nadal wyznaczają zasięgi lokalnych krajobrazów kulturowych. Rzeki Bug i Biebrza izolują sąsiadujące ze sobą społeczności, często nastawione do siebie antagonistycznie i cechujące się stereotypowym postrzeganiem ludności po drugiej stronie granicy. Niekiedy stosowane są nieformalne określenia dla tych grup (np. *Śledzie* i *Mazury* po dwu stronach Biebrzy). Przypisywanie sobie głównie cech pozytywnych, a innym negatywnych jest ważnym elementem budującym tożsamość skonfliktowanych społeczności. Przy czym, członkowie danej wspólnoty stają się bardziej wrażliwi na wyróżniki własnej kultury, gdy spotykają „innych”, poza tym zdają się nie zdawać z nich sprawy (Płóciennik, 2012). W świadomości ogólnopolskiej od dawna budowane jest także wyobrażenie o Podlasiu, jako regionie pod wieloma aspektami zacofanym (Kochanowski, 2020), tutaj...

Wschód spotykał się z Zachodem, o czym świadczyły też rejestracje z B, belgijskie, i z BY, białoruskie, ale nie było to miejsce takiej rangi jak Istambul. Nie, nie brama Wschodu, raczej furka. A ktoś złośliwy mógł nawet powiedzieć, że taka dziura w płocie na Wschód (Książek, 2015, s. 141).

Z drugiej strony powszechna jest także stereotypizacja Podlasia jako regionu cechującego się nieskażonym środowiskiem przyrodniczym i atmosferą wiejskiej sielanki. Ze względu na swoją wielokulturowość i peryferyjne położenie, jawi się także jako nacechowane pewną mistyką:

(...) pociąg minął Mazowieckie i zaczęły się podlaskie lasy, gęste, wszędobylskie, miała wrażenie, że mija magiczną granicę cywilizacji (Kącki, 2015, s. 51).

Białystok także postrzegany jest dość stereotypowo, często jako miasto, które:

(...) pomimo kilku wyższych szkół, dużej liczby młodych mieszkańców, w swym charakterze nie przestało być odległą prowincją leżącą gdzieś na krańcach Polski, oddaloną od centrum nie o dwieście kilometrów, ale o kilka dziesięcioleci (Gałczyńska, 1988, s. 11).

Wyobrażenia na temat cech przypisywanych społecznościom zamieszkującym różne części kraju są obarczone dużą dozą subiektywizmu. Z obiektywnego punktu widzenia, na terytorium współczesnej Polski w zasadzie nie jest możliwe jednoznaczne nakreślenie regionów etnograficznych, ponieważ zatarte zostały wszelkie kryteria takiej delimitacji. Do pewnego stopnia zachowana została tradycja regionalna, budowana na świadomości historycznej, pewnym szczególnie kulturowym (np. elemencie ubioru, potrawie czy określeniu zaczerpniętym z nieużywanej na ogół gwary) bądź jedynie na współdzielonej nazwie zbiorowości społecznej – etnonimie. Podział kraju na regiony etnograficzne był możliwy w przeszłości, gdy kultura wsi stanowiła tworzywo bytów terytorialnych. Wraz z jej porzuceniem, wyraźne różnice pomiędzy regionami etnograficznymi uległy zatarciu (Brencz, 1996; Burszta, 1977).

W dzisiejszej Polsce, w odróżnieniu od Niemiec, Włoch, czy Hiszpanii nie występują również regiony polityczne, które wykształciły się jako realne byty państwowe przed zintegrowaniem ich w struktury państw narodowych. Istnieją natomiast kulturowe regiony etniczno-lingwistyczne. Należą do nich Górny Śląsk, Kaszuby i Podhale, cechujące się wyraźną w porównaniu do innych części Polski tożsamością terytorialną. Regiony te charakteryzuje odrębność kulturowa, związana z podtrzymywaniem obyczajów i tradycji oraz znajomości gwary i języka regionalnego (Jałowiecki, 1996a; Rykiel, 1985; Wódz, 1995; Latoszek, 1990; Mazurek, 2010). Istnieją także regiony reliktowe, takie jak Mazowsze, Pomorze, Wielkopolska i Małopolska (ryc. 2.6) Stanowiły one tzw. obszar rdzeniowy państwa Piastów. Wyróżniające je cechy kulturowe uległy znacznemu zatarciu i przeobrażeniu, dlatego więc identyfikacja przestrzenna zamieszkujących je społeczności jest znacznie słabsza (Piskozub, 1987). Dość specyficznym przypadkiem takiego regionu jest także Galicja, region utworzony przez Habsburgów, w której do pewnego stopnia zachowano tradycje związane z przynależnością do Monarchii Austro-Węgierskiej (Jałowiecki, 1996a; Białasiewicz, 2003). Regiony Polski poza obszarem rdzeniowym – Pomorze Zachodnie, Ziemia Lubuska, Dolny Śląsk, Warmia, Mazury, Suwalszczyzna, Podlasie, Polesie, wschodnie części Lubelszczyzny i Podkarpacia (nie będące częścią Małopolski), wskutek długotrwałego wpływu państw ościennych oraz XX-wiecznych masowych przesiedleń ludności wykształciły odmienne

tożsamości terytorialne, cechujące się indywidualną specyfiką (Piskozub, 1987, 2008).

Badania porównawcze nad przywiązaniem do terytorium w różnych skalach przestrzennych w Polsce i na Ukrainie dowodzą wyraźnej dominacji tożsamości narodowej nad regionalną i lokalną (Lewicka i Foland, 2007). Silniejsze przywiązanie do regionów niż krajów zamieszkania, występowało w przypadku ugruntowanych z historycznego punktu widzenia jednostek terytorialnych, stanowiących realne regiony polityczne Niemiec i Hiszpanii (Ravet, 1992). Silny związek z krajem zamieszkania wynika z ukształtowanego poprzez system edukacji przywiązania do kultury, wartości i symboli państwowych, wywołujących reakcje emocjonalne (Lewicka, 2011). W przypadku Polski należy ponadto uwzględnić utratę niepodległości, zryw narodowe przeciwko zaborcom i okupantom oraz opór przeciw władzy komunistycznej, jako istotne czynniki konsolidujące relacje z narodem i współdzielonymi wartościami. Kluczowym w tym aspekcie – poza językiem, barwami czy symbolami narodowymi, historią i kulturą – było wyznanie rzymskokatolickie. Religia wśród części wierzących, do pewnego stopnia funkcjonuje jako byt naśladujący państwo, sprawujący symboliczną władzę na terytorium kraju. Przykładem może być kult Maryi jako Najświętszej Maryi Panny Królowej Polski czy intronizacja Jezusa Chrystusa na króla Polski (Krasowska, 2013). Wiara katolicka pozwoliła zachować polską tożsamość narodową także poza terytorium kraju. Tak stało się m.in. w przypadku zesłańców w Kazachstanie (Michalewski, 2018).

W Polsce, drugą w hierarchii jest tożsamość lokalna ukształtowana przez najbliższe i bezpośrednie więzi sąsiedzkie i małe ojczyzny. Przywiązanie do regionu stanowi w przypadku większości terytorium Polski trzeci co do swojej wagi szczebel tożsamości terytorialnej (Rykiel, 2010, 2016). Relacje jednostki lub zbiorowości z regionem, odnosząc się do dosyć niesprecyzowanego obszaru, są bardziej niejednoznaczne w porównaniu ze szczeblem państwowym czy lokalnym. Region może być postrzegany bowiem jako kraina historyczna lub jednostka administracyjna, zarówno na poziomie ponadwojewódzkim (Pomorze, Śląsk, Małopolska), wojewódzkim lub niższym (np. Zamojszczyzna, Sądecczyzna, Białostocczyzna). Ta zależność nie wyklucza jednoczesnego przywiązania do historycznych struktur terytorialnych (Matykowski, 2017). E. Kulczycka (2010) dokonała porównania tożsamości regionalnych w Polsce i Hiszpanii. Respondenci z Polski wykazywali dużo większe trudności określając zasięg terytorialny zamieszkiwanego przez siebie regionu. Hiszpanie znacznie częściej identyfikują się z regionem pochodzenia niż Polacy, ci ostatni z kolei wykazują zdecydowanie silniejszą tożsamość narodową.

Badania świadomości terytorialnej przeprowadzone przez B. Jałowickiego (1996b) wśród licealistów z 26 polskich miast, przed reformą administracyjną, w dużej mierze potwierdziły dominującą hierarchię przywiązania do skal przestrzennych w Polsce. Identyfikacja z państwem i narodem znalazła się na pierwszym miejscu. Związek z rodzinnym miastem zajął drugą pozycję. Na trzecim miejscu respondenci wskazywali na więzi z Europą, a dopiero na czwartym z regionem. Badani proszeni byli o wymienienie nazw regionów, na które dzieli się Polska. Najwięcej przytoczono nazw regionów reliktowych, następnie województw oraz krain fizyczno- geograficznych.

Funkcjonująca w potocznej świadomości regionalizacja Polski oparta była przede wszystkim na podłożu historycznym. Najczęściej wymieniano regiony będące częścią obszaru rdzeniowego państwa polskiego. Na uwagę zasługuje fakt, że Podlasie wymieniano wśród respondentów najrzadziej (Jałowiecki, 1996b).

Współcześnie, rosnąca wielokulturowość społeczeństw wywiera wpływ na osobowość jednostek. Tożsamość terytorialna, zwłaszcza w przypadku mieszkańców dużych miast ma wymiar wielokontekstowy (Giddens, 1984). W zależności od danej sytuacji, jednostka może uważać się przede wszystkim za Ślązaka, Polaka czy Europejczyka. Śląskość współtowarzyszy tożsamości niemieckiej, polskiej, czeskiej czy morawskiej (Chromý i in., 2009; Paleczny, 2008). Tożsamość śląska współdzielona jest zarówno przez protestantów, jak i katolików, obywateli Polski i Niemiec. Związek z kulturą Śląska jest także podtrzymywany wśród emigrantów w Europie Zachodniej, Stanach Zjednoczonych czy Brazylii. Śląskość, staje się coraz mniej jednoznaczna i homogeniczna. Zbiorowość deklarująca tę tożsamość składa się ludzi wnoszących nowe cechy kulturowe (Paleczny, 2008). Podobnie, w przypadku innych polskich regionów, rola terytorium w budowaniu więzi społecznych była przez wieki czynnikiem kluczowym. Dziś – w dobie globalizacji staje się drugorzędna.

3. KRAJOBRAZ KULTUROWY, POSTRZEGANIE I ZMIANY TERYTORIALNE PODLASIA

3.1. Pochodzenie nazwy *Podlasie* i jej semantyka

Etymologia nazwy (toponimu) regionu *Podlasie* nie jest w pełni jednoznaczna. Słowo określające ten obszar, składa się z trzech sylab, z których pierwsza to przyimek prosty *pod*. Jego obecność wskazuje, że mamy do czynienia ze ścieraniem się dwóch lub więcej podmiotów, stykiem, obszarem pogranicza. Pochodzenie pozostałej części słowa – *lasie* może mieć przynajmniej dwa źródła. Z tego powodu, w literaturze funkcjonuje kilka zasadniczo różnych hipotez dotyczących genezy słowa *Podlasie*.

Według zwolenników pierwszej z nich, nazwa pierwotnie oznaczała krainę „pod lasami”. M. Janiszewski (1959) za J. Staszewskim (1959) kategorycznie stwierdza, że:

(...) *bagna i do dzisiaj istniejące puszcze leśne wyznaczają granice Podlasia, kraju wśród lasów* (s. 78).

Etymologia ta jest dość powszechna w opinii publicznej, także wśród przedstawicieli regionalnych mediów jak *Tygodnik Podlaski*, na łamach którego A. Turowski (2015) pisze wprost: *Podlasie oznacza obszar pod lasem*. A. Piskozub (1987), argumentował słabość tej hipotezy, twierdząc że w nadbużańskiej części Podlasia, do której nazwa ta pierwotnie się ograniczała, lesistość była znacznie niższa niż północnej, nadnarwiańskiej, do dziś opartej o ścianę puszczy Białowieskiej, Knyszyńskiej i Augustowskiej. Z kolei F. Plit (2008), zwrócił uwagę, że toponimy powstałe wskutek sąsiedztwa z lasem przybierają w języku polskim formy: *Polesie, Zalesie, Międzylesie* i in. Istnieją jednak wyjątki od tej reguły, na przykład wieś *Podlasie*, leżąca na historycznym Mazowszu, położona w dzisiejszym województwie mazowieckim, w powiecie żyrardowskim, w gminie Radziejowice.

Według drugiej hipotezy, nazwa regionu pochodzi od krainy położonej „pod Lachami” (Polakami). Była to zatem Podlachia, a więc „pod-lasze” wymawiane w miejscowej gwarze ze zmienioną spółgłoską *sz* (tzw. mazurzenie) jako *Podlasie*. Na początku XX w. Z. Gloger (1918) argumentował:

To przyleganie Podlasia całą jego długością do pogranicza wschodniego Lechitów, czyli Lachów, przemawia bardzo za tym, że nazwa Podlasia nie powstała od lasów, jak nazwa Polesia, ale od Lachów, przy granicy których ciągnęło się Podlasie (s. 7-8).

Pogląd ten podzielają historycy i badacze regionu, m.in.: A. Jabłonowski (1909, s. 1), S. Zajączkowski (1953, s. 8), J. Natanson-Leski (1964, s. 55), J. Wiśniewski (1970, s. 172), A. Wyrobisz (1981, s. 173) czy J. Hawryluk (1999, s. 7). Według A. Jabłonowskiego (1909), autorami toponimu byli Rusini:

Miano *Podlasie*, jako nasuwające pojęcie krainy pod lasami leżącej, jest niewłaściwym zupełnie. Powstało ono pod wpływem wymowy Mazurów (tj. Mazowszan), narzecze których nie zna dźwięku „sz” i zamienia je na „ś”: jak „wisznia” na „wiśnia” itp. Istotnie zaś miano krainy, mającej nas zająć, jest „Podlasze”, oznaczające ziemię „pod Lachami” leżącą, u rębów polskich rozpostartą („Podlachia”). A jeśli tak, więc nazwa ta wcale nie polska; że zaś słowiańska, nie litewska, więc jedynie ruska być mogła (s. 1.)

Określenie *Podlasze* Polacy przyjęli więc najpewniej od Rusinów – i tylko przetworzyli ją z mazowiecka na *Podlasie*. Zdaniem historyka, nazwa regionu została nadana przez mieszkańców Rusi poleskiej, dzielnicy pińsko-turowskiej (Jabłonowski, 1909).

Trzecia hipoteza dotycząca pochodzenia słowa *Podlasie*, mniej rozpowszechniona i zdaje się mało prawdopodobna (m.in. Darmochwał, 2000), pochodzi z kroniki Jana Długosza, który wywodzi nazwę regionu od łacińskich słów *Pollexiami* lub *Polesitae*, oznaczających Jaćwingów. Z kolei historycy J. Maroszek i J. Tęgowski (2010) przytaczają inną pisownię: *Pollexiani* użytej przez Wincentego Kadłubka, na określenie jednego z plemion jaćwieskich, osiadłych nad rzeką Ełk (dawniej Łek). Inne źródła mówią z kolei, że określenie *Pollexiani* pochodzi od nazwy ludu osiadłego nad Czarną Hańczą w VI i VII w. Według językoznawców rzeka *Antia* wymieniana w materiałach źródłowych, to Czarna Hańcza. Plemię nad nią zamieszkujące to *Antivigai* czyli Jaćwingowie. Wśród plemion Jaćwieży występowały ludy *Sudowia*, *Dajnawa* i *Pollexia*. Według hipotezy słowo *Podlasie* pochodzi od nazwy tego ostatniego (Bieńkowska i Karwowska, 2010; Buko, 2011).

Naukowcy są również podzieleni co do czasu rozpowszechnienia się i utrwalenia nazwy regionu w dziejach historycznych. Po raz pierwszy nazwa *Podlasze* zapisana została w 1182 r. w tzw. *latopisie połockim*, w którym odnotowano, że dziedzic Jaropelka – Wasilko, włodarz w Drohiczynie, oddał swemu sojusznikowi *oblast Podlasze* (Jabłonowski, 1910). Nazwa tej krainy pojawia się także w dokumentach z 1253 r., w bulli wydanej przez papieża Innocentego IV jako *terra Pollexiae*, a w 1257 r. papież Aleksander IV w jednym z dokumentów nazywa Podlasian *Polexici* (Jabłonowski, 1910). Inne zdania na ten temat są A. Wyrobisz (1981) i J. Tyszkiewicz (1989), według których nazwa *Podlasie* pojawiła się dopiero

z końcem XV, a utrwaliła się w XVI w. w łacińskiej formie *Podlachia*. Okres upowszechnienia się nazwy regionu jest według J. Maroszka i J. Tęgowskiego (2010) tożsamy ze wprowadzeniem na omawianym obszarze prawa polskiego (tj. *lackiego*). Można zatem interpretować obszar określany *Podlasiem* jako część Wielkiego Księstwa Litewskiego, w którym obowiązywało prawo polskie. W tym kontekście, nazwa regionu, sugerująca jego położenie geograficzne – *pod-Lachami*, ma także znaczenie legislacyjne, tj. *pod-prawem polskim*. Byłaby to kolejna hipoteza etymologii słowa *Podlasie*.

A. Kołodziejczyk (2012), próbując ustalić okres upowszechnienia się nazwy *Podlasie*, powołuje się na dokument porozumienia zawartego w 1379 r. między wielkim mistrzem Zakonu Krzyżackiego Winrychem von Kniprode a wielkim księciem litewskim Jagiełłą i księciem trockim Kiejstutem. Porozumienie to miało obejmować ziemie ruskie przylegające do Niemna. Wymienione zostały ziemie, podległe grodom: Suraż, Drohiczyn, Mielnik, Brześć i Kamieniec, a także Wołkowysk i Grodno. Określenie *Podlasie* nie zostało użyte. M. Miśkiewiczowa (1982), J. Hawryluk (1999), J. Maroszek i J. Tęgowski (2010) zgodnie twierdzą, że nazwa *Podlasie* (w pisanej formie *Podljasze*) powstała dopiero w XV w. w Wielkim Księstwie Litewskim, dla określenia leżącej przy granicy z Lachami części województwa trockiego. Zachował się utworzony w języku ruskim dokument z 1495 r., zawierający nazwę regionu.

W dokumentach polskich określenie regionu Podlasia pojawia się po raz pierwszy w 1517 r., upowszechniając się w okresie starań o jego przyłączenie do Korony Królestwa Polskiego. W ówczesnej polszczyźnie stosowano nazwę *Podlasze*, a w dokumentach łacińskich *Podlachia*. W podlaskich gwarach nazwa regionu brzmi *Pudlasze* lub *Pidlasze* (Hawryluk, 1999). Historyk J. Hawryluk (1999, 2000) stosuje w swoich publikacjach pisanych w języku polskim określenie *Podlasze*. Nazwa *Podlasie* rozpowszechniła się z pobudek politycznych po przyłączeniu województwa podlaskiego do Korony Królestwa Polskiego (Wyrobisz, 1981). W odróżnieniu od regionów staropolskich (Wielkopolska, Małopolska, Mazowsze, Śląsk oraz Pomorze), tworzących za panowania Piastów tzw. rdzeń państwa polskiego (Natanson-Leski, 1964; Piskozub, 1987), Podlasie – w sensie sformalizowanym przez administrację państwową i kościelną – nie istniało przed powołaniem województwa podlaskiego. Najprawdopodobniej więc, dopiero po utworzeniu tego regionu administracyjnego w XVI w., doszło do rozpowszechnienia toponimu *Podlasie* (Wyrobisz, 1981; Tyszkiewicz, 1989).

Badacze regionu zgodnie uznają za kolebkę Podlasia obszar dorzecza środkowego Bugu (por. Gloger, 1903; Jabłonowski, 1910; Wiśniewski, 1977; Piskozub, 1987), nad którym powstały największe ówczesne grody: Drohiczyn i Brześć. Od ich nazw pochodzą pierwsze określenia tych ziem, stosowane wymiennie: ziemia brzeska lub ziemia drohicka (Michaluk, 2013). Z kolei, według historyka T. Jaszczolta (2009), nazwa regionu początkowo ograniczała swój przestrzenny zasięg do ziem położonych na południowym brzegu Bugu:

Pierwotnie „Podlaszem” określano tereny położone w okolicach Łosic, Międzyrzecza i Parczewa, gdyż właściwie tylko one w pojęciu Litwinów graniczyły z „Lachami”. Tędy, a więc przez Podlasze, jeździło się z Litwy na Koronę (podobnie jak w góry jedzie się przez „podgórze”). Węgrów, Ciechanowiec, Wysokie i Goniądz, położone były na granicy z Mazowszem, które jeszcze wtedy Litwini odróżniali od właściwych ziem koronnych, czyli Małopolski i Wielkopolski (podobnie jak Mazurów odróżniali od Lachów). Dopiero po 1513 r., gdy utworzono z ziem położonych na granicy z Koroną i Mazowszem nowe województwo, zwane jeszcze wtedy „podlackim”, miano Podlasia rozciągnięto szybko także na pozostałe tereny ziemi drohickiej i bielskiej, z powiatem goniądzkim (kurier podlaski.pl).

Pogląd ten wydaje się dość prawdopodobny. Biorąc pod uwagę ówczesne strategiczne znaczenie rzeki Bug, wraz ze sformalizowaniem się regionu Podlasia w sensie administracyjnym, główne miasto musiało znajdować się w jego bezpośrednim sąsiedztwie. Naturalnym pretendentem do pełnienia funkcji stolicy regionu był Drohiczyn, jako największy obok Brześcia gród tamtych czasów. Położenie centrum administracyjnego na północnym brzegu Bugu mogło spowodować upowszechnienie nazwy Podlasie w ziemiach drohickiej i bielskiej.

3.2. Historia osadnictwa i przemian społeczno-kulturowych na Podlasiu

Najdawniejsze, udokumentowane ślady bytności człowieka na obszarze Polski północno-wschodniej pochodzą z przełomu plejstocenu i holocenu (Kaczanowski i Kozłowski, 1998). Niemniej społeczności mające związek z dzisiejszymi mieszkańcami Podlasia i sąsiednich regionów pojawiły się na tym obszarze znacznie później. Dopiero w pierwszej połowie I tysiąclecia p.n.e. rozpoczęło się zasiedlanie współczesnej Suwalszczyzny przez plemiona bałtyjskie z sąsiedniego Pojezierza Mazurskiego i dorzecza Niemna (Bieńkowska i Karwowska, 2010).

Trudno autorytatywnie stwierdzić kiedy na tych obszarach pojawiła się ludność słowiańska, gdyż koncepcje dotyczące miejsca jej etnogenezy przedstawiają sprzeczne poglądy. Jedna z tych koncepcji, tzw. autochtoniczna, zakłada obecność Prasłowian na tych obszarach co najmniej od początków naszej ery (tzw. Wenetowie Ptolemeusza). Z kolei, według koncepcji allochtonicznej, w dorzeczu Wisły Słowianie mogli się pojawić najwcześniej w VI w. (Kowalski, 2019). Niemniej, ludność słowiańska przybywająca w okresie wczesnego średniowiecza na obszar późniejszego Podlasia pochodziła głównie z obszaru współczesnej zachodniej i środkowej Ukrainy (Kaczanowski i Kozłowski, 1998). Biebrza, stanowiła północną granicę ekspansji Słowian, oddzielając tereny wcześniej podbite przez plemiona bałtyjskie. Wyspowe osadnictwo Jaćwingów i Galindów sięgało jednak dalej na południe, po rzekę Narew (Jaskanis, 1969) i dorzecze środkowego Bugu (Piskozub, 1987).

Ważna dla dziejów Polski wschodniej okazała się zachodząca od XI w. kolonizacja mazowiecka (Maroszek i Tęgowski, 2010) i związane z nią zagęszczenie sieci osadniczej, głównie w dolinach rzecznych Bugu i Narwi. Najstarsze grody mazowieckie w dzisiejszym województwie podlaskim cechuje strategiczne położenie – Wizna (pow. łomżyński) i Święck-Strumiany (pow. wysokomazowiecki) znajdowały się na szlaku komunikacyjnym z Rusi na Jaćwież (Wyrozumski, 1999; Bieńkowska i Karwowska, 2010). Najdalej ku północnemu wschodowi wysunięte osady mazowieckie – Tykocin i Wizna, broniły terenów od najazdów jaćwieskich (Miśkiewiczowa, 1982). Bałtowie byli stopniowo wypierani ku północy, pod naciskiem osadnictwa ruskiego i ku wschodowi wskutek ekspansji osadnictwa mazowieckiego. Wraz z pojawieniem się Słowian zaczęła kształtować się wielokulturowość tego obszaru. Poza ludami bałtyjskimi, na wspólnej przestrzeni koegzystowały pokrewne, lecz odmienne grupy etniczne – Słowianie wschodni – Rusini (głównie Wołynianie) i Słowianie zachodni (Mazowszanie i mniej licznie Małopolanie). Mozaika etniczna mogła wykształcić się – przynajmniej na pewnych odcinkach dolin rzecznych – już w XI-XIII w. (Wiśniewski, 1977; Makarski, 1996).

Rozbicie Rusi umożliwiło drugą falę kolonizacji mazowieckiej na Podlasiu w XIV i XV w. Osiedlające się drobne rycerstwo mazowieckie przyczyniło się do utworzenia skupisk szlachty zagrodowej. W XIV w. mozaika kulturowa wzbogacona została o osadnictwo tatarskie, kiedy to na tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego przybyły cztery tysiące osiedleńców. Druga fala kolonizacji tatarskiej miała miejsce pod koniec XVII w. za panowania Jana III Sobieskiego (Tyszkiewicz, 1989). Od XV w., głównie w miastach, zaczęła osiedlać się także ludność żydowska (Wiśniewski, 1992).

Pograniczna natura obszaru, później znanego jako Podlasie, przyczyniła się do wykształcenia osadnictwa silnie przemieszanego etnicznie, społecznie i kulturowo. Wsie polskie, przeważające w ziemi bielskiej (okolice Tykocina, Brańska, Goniądza i Knyszyna) oraz drohickiej zamieszkiwane były przez chłopów i drobną szlachtę mazowiecką, ruskie zaś przez chłopów (głównie w dolinie środkowego Bugu) i bojarów (niższą warstwę szlachty sytuującą się poniżej kniaziów i panów). Rozwinięte w dolinie Narwi osadnictwo litewskie, było stopniowo wypierane przez Rusinów. Kolonizacja mazowiecka wspierana była przez Władysława Jagiełłę i księcia Witolda, czego wyrazem było fundowanie na przełomie XIV i XV w. kościołów rzymskokatolickich w dawnych ruskich grodach – Brześciu, Drohiczynie, Mielniku, Bielsku, Brańsku, Siemiatyczach i Surażu (Wiśniewski, 1977; Hawryluk, 1999). Obszar na południe od Bugu był zdominowany przez ludność ruską z Wołynia. Pierwszy kościół rzymskokatolicki na tym terenie powstał w Międzyrzeczu w XV w., gdy istniała już dość gęsta sieć parafii prawosławnych (Wasilewski, 1917; Hawryluk, 1999). Najstarszymi na obszarze późniejszego województwa podlaskiego osadami, z których rozwinęły się miasta były głównie dawne grody ruskie: Drohiczyn, Mielnik, Bielsk, Brańsk, Suraż i Łosice. Największymi osadami założonymi przez Mazowszan były natomiast Goniądz, Tykocin oraz Węgrów. Z kolei, Gród Raj, późniejszy Rajgród założony został jeszcze za panowania Jaćwingów (Kołodziejczyk, 2012). Zróznicowanie osadnictwa na mazowieckie (lackie) i ruskie

odzwierciedlają do dziś nazwy miejscowości np. Kosów Ruski i Kosów Lacki czy Stok Ruski i Stok Lacki, itp.

Panowanie litewskie na Podlasiu od XV w. przyczyniło się do marginalizacji społecznej ludności pochodzenia ruskiego. Jednocześnie przywileje zyskiwała szlachta polska, której znaczenie zaczęło wzrastać, także pod względem ilościowym (Barwiński, 2004). Polskie prawodawstwo wprowadzano w kolejnych ziemiach województwa trockiego. Po unii mielnickiej w 1501 r. zintensyfikowano procesy osadnicze polskiej szlachty w pasie od Goniądza przez Tykocin, Suraż, Boćki, Drohiczyn i Mordy. Ostatecznie granica etniczna i religijna pomiędzy etnosem ruskim (prawosławnym) a polskim (katolickim) ustaliła się w końcu XV i na początku XVI w.²³ (Natanson-Leski, 1953; *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, 1980; Makarski, 1996; Barwiński, 2004; Barszczewska i in., 2016). Jest ona silnie skorelowana ze współczesną wschodnią granicą mazurzenia (ryc. 3.1). Ludność ruska zamieszkiwała wyspowo także obszary na zachód od tej linii, głównie okolice Brańska. Silnie wymieszany rusko-polski skład narodowościowy miały także miasta Bielsk, Brześć, Drohiczyn, Siemiatycze czy Sokołów (Wyrobisz, 1981; Barwiński, 2004).

Stosunkowo późno, bo w XVI i XVII w., zaczęła kształtować się granica etniczna między etnosem rusińskim (ukraińskim) a białoruskim. Przyczyną była wcześniejsza znaczna izolacja tych kultur przez rozległy pas puszczy, ciągnący się od Kamieńca na dzisiejszej Białorusi, przez puszcze Białowieską i Knyszyńską do Biebrzy. Wraz ze wzrostem zaludnienia i spadkiem lesistości, grupy te zaczęły trwale ze sobą sąsiadować. Z czasem doszło do znacznego wymieszania obu kultur i wykształcenia strefowej granicy etnicznej. Na terenie dzisiejszej Polski przebiega ona zachodnim brzegiem Puszczy Białowieskiej, następnie wzdłuż Narwi do wspomnianej granicy maksymalnego zasięgu gwar wschodniosłowiańskich (okolice wsi Strabla w powiecie bielskim). Jest ona także granicą językową oddzielającą białoruskie gwary południowo-zachodnie od północno-ukraińskich (Wiśniewski, 1977; Hawryluk, 1999; Barwiński, 2004; *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, 1980; Barszczewska i in., 2016).

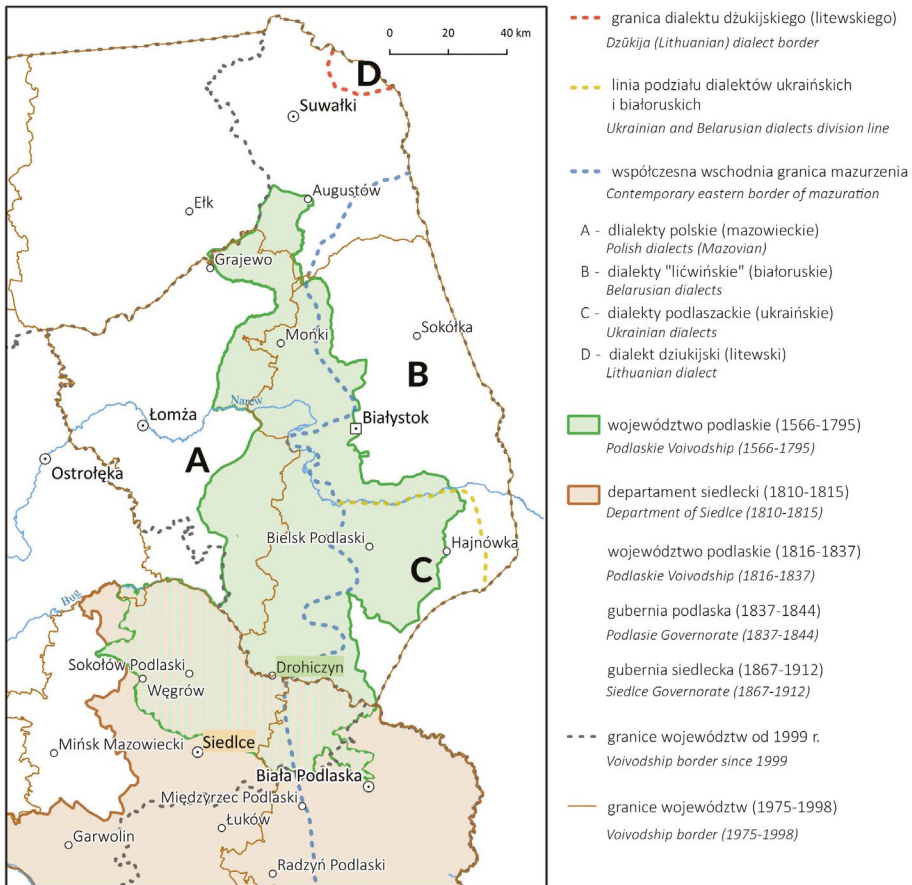
Ludność województwa podlaskiego, powołanego w XVI w., była silnie zróżnicowana pod względem struktury etnicznej i wyznaniowej. Część północno-zachodnia cechowała się znacznym udziałem osadników mazowieckich wyznania rzymskokatolickiego. Położone tu ziemie mielnicka, drohicka i bielska kierowały się prawem polskim. Rozległa, południowo-wschodnia część województwa podlaskiego, zamieszkała była głównie przez ludność ruską wyznania prawosławnego, a ziemie: brzeska, kamieniecka i kobryńska pozostały przy prawach ruskich i litewskich. Mimo zaistniałych różnic administracyjnych, prawnych i osadniczych ziemie te znalazły się we wspólnych granicach województwa podlaskiego (Michaluk, 2013).

Wcielenie województwa podlaskiego do Korony Królestwa Polskiego zahamowało napływ osadników pochodzenia litewskiego i rusińskiego. Następowala

²³ Współcześnie jest to strefowa granica maksymalnego zachodniego zasięgu gwar wschodniosłowiańskich, bardziej wyraźna na północnym brzegu Bugu, gdzie gwary są powszechniej używane.

natomiast dalsza kolonizacja Mazowszan, którzy przeważali na północy i zachodzie. Na wschodzie wykształciła się wyraźna mozaika narodowościowa dzięki licznemu osadnictwu ruskiemu oraz w mniejszym stopniu żydowskiemu (Michaluk, 2013). Podział wyznaniowy społeczeństwa był w znacznej mierze tożsamy z językowym. Gwarami posługiwali się na tym obszarze zarówno katolicy jak i prawosławni o różnej narodowości (Gloger, 1873; Wasilewski, 1917; Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny, 1980; Goss, 2001; Barwiński, 2004).

Na mocy unii zawartej w Brześciu Litewskim w 1596 r. doszło do połączenia Cerkwi prawosławnej z Kościołem katolickim na terytorium Rzeczypospolitej. Kulturowe konsekwencje tego wydarzenia odczuwalne są do dzisiaj (Eberhardt, 2004; Barwiński, 2004). Znaczna część podlaskich duchownych prawosławnych i wyznawców prawosławia uznała papieża za głowę Kościoła i przyjęła dogmaty katolickie, zachowując bizantyjski ryt liturgiczny (Likowski, 1875). Następtwem

Ryc. 3.1. Dialekty językowe występujące na obszarze badań

Fig. 3.1. Dialects spoken in study area

Opracowanie własne na podstawie / Own compilation based on:
Atlas gwar Białostoczczyzny (1980); Barszczewska i in. (2016); Kowalski (1998)

unii był podział społeczności prawosławnej na jej zwolenników (tzw. unitów) i przeciwników (dyzunitów). Powstał Kościół zwany unickim lub grekokatolickim. Zamierzeniem unii było rozszerzenie wpływów kościoła katolickiego i zwiększenie spójności religijnej Rzeczypospolitej. Ludność prawosławna Podlasia początkowo opierała się konwersji na wyznanie grekokatolickie. Dopiero na początku XVIII w. większość Rusinów stała się unitami (Chodkiewicz, 1984; Barwiński, 2004). W tym czasie, prześladowani w Rosji staroobrzędowcy osiedlili się na Suwalszczyźnie (Sadanowicz, 2018).

Kościół unicki, uważany w czasie zaborów za największego wroga Cerkwi prawosławnej i narzędzie polonizacji, stanowił jeden z głównych celów polityki rusyfikacyjnej. Ten proces najsilniej dotknął północną część historycznego Podlasia, która bezpośrednio znalazła się w Cesarstwie Rosyjskim. Władze zlikwidowały tamtejszy Kościół unicki w 1839 r., zastąpiony przez Cerkiew prawosławną. Unicy, którzy przechodzili na wyznanie prawosławne, silniej ulegali rusyfikacji. Część grekokatolików zmieniła jednak wiarę na rzymskokatolicką. W dużej mierze było to spowodowane, nie tyle motywem natury religijnej, co polską tożsamością narodową (Wasilewski, 1917; Podlasiak, 1918). W Królestwie Polskim walkę z Kościołem unickim zaostrzono później, po klęsce powstania styczniowego. Unicy dominowali w strukturze wyznaniowej południowo-wschodniej części ówczesnej diecezji podlaskiej. Według danych dla 1862 r., stanowili większość w dekanacie bialskim (66%) oraz parczewskim (58%). Natomiast w zachodnich dekanatach: garwolińskim, łaskarzewskim, łukowskim, siedleckim i stężyckim niemal nie występowali (Kazimierski, 1994 za Sochaniewicz, 1918, s. 8). Koncentracja grekokatolików w dekanacie bialskim i parczewskim tłumaczy zatem dlaczego do największego sprzeciwu wobec działań skierowanych przeciwko Kościołowi unickiemu, dochodziło na ich obszarze. Likwidacja struktur Kościoła unickiego miała miejsce na południowym Podlasiu w 1874 r.²⁴. Zdelegalizowany Kościół unicki stał się symbolem i ostoją polskości, stojąc w opozycji do rosyjskiego prawosławia (Wasilewski, 1917; Barwiński, 2004).

W 1905 r. wydano akt tolerancji religijnej, gwarantujący poddanym prawo swobody wyznania. Kościół unicki nie został jednak przywrócony. Ludność Królestwa Polskiego z guberni siedleckiej i suwalskiej masowo przeszła wówczas – i w kolejnych latach – na katolicyzm. W niektórych gminach wzrost udziału wiernych tego wyznania dochodził nawet do 75 punktów procentowych (zwłaszcza w powiatach konstantynowskim i bialskim). W 1909 r. we wszystkich gminach podlaskich Królestwa Polskiego, położonych na południe od Bugu, przeważało już wyznanie rzymskokatolickie. Wierni prawosławni znaleźli się w mniejszości. Wyjątkiem był powiat włodawski (we wsi Orchówek stanowili ponad 95%). Proces konwersji, zagrażający wpływom prawosławia na tym obszarze, stał się dla władz koronnych

²⁴ Bojkotowanie Cerkwi prawosławnej było tragiczne w skutkach dla miejscowej ludności. Unicy byli więzieni i wywożeni poza miejsce zamieszkania. Dochodziło do masowego znęcania się i mordów dokonanych przez żołnierzy carskich na broniących swego wyznania Rusinach. Tak narodził się kult Męczenników Podlaskich. W 1996 r. Papież Jan Paweł II beatyfikował poległych unitów, a w Pratulinie powstało Sanktuarium Błogosławionych Męczenników Podlaskich (Krawczak, 1996).

argumentem za utworzeniem guberni chełmskiej (Krawczak, 1982; Wasilewski, 1917; Kazimierski, 1994; Barwiński, 2004).

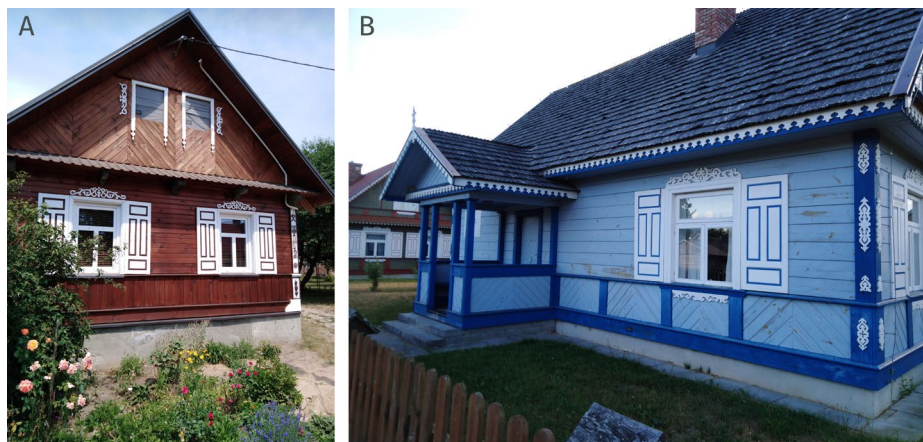
Konwersje na katolicyzm, wskutek aktu tolerancji religijnej w obwodzie białostockim były zdecydowanie mniej liczne – według L. Wasilewskiego (1917) – około 50 tys. wiernych. Było to spowodowane faktem, że Kościół unicki został w Cesarstwie Rosyjskim zlikwidowany 35 lat wcześniej. Tamtejsza ludność była zatem o jedno pokolenie dłużej poddawana prawosławnej indoktrynacji. Zdecydowanie wyższy odsetek konwersji na wyznanie rzymskokatolickie w Królestwie Polskim w porównaniu do obwodu białostockiego spowodował wzrost polaryzacji – wyznaniowej i kulturowej – pomiędzy dwiema historycznymi częściami Podlasia podzielonymi rzeką Bug. Konwersja na katolicyzm była uznawana za sprzeciw wobec Rosji i jednoznaczne powiedzenie się za polskością (Barwiński, 2004).

W 1915 r. w czasie I wojny światowej, znaczna część ludności prawosławnej została ewakuowana w głąb Rosji w obliczu postępów armii niemieckiej. Szacuje się, że rodzinne strony opuściło od 2 do 3 milionów ludzi, w tym około 800 tysięcy mieszkańców guberni grodzieńskiej. Większość z „bieżeńców”²⁵, którym udało się przeżyć tułaczkę, powróciło do swoich wsi w ciągu kilku lat po ustaniu działań wojennych. Ich pobyt w odległych częściach Rosji wywarł znaczący wpływ na krajobraz kulturowy obszarów wiejskich dzisiejszego powiatu hajnowskiego. W szczególności dotyczy to upowszechnienia ornamentowego zdobnictwa architektury drewnianej (Stepaniuk i Gaweł, 2006; Prymaka-Oniszk, 2017). Na kanwie tego stylu powstała tzw. *Kraina Otwartych Okiennic*, skupiająca trzy wsie powiatu hajnowskiego – Puchły, Soce i Trześciankę (fot. 3.1.A). Ornamenty takie są jednak spotykane również w innych częściach powiatu hajnowskiego (fot. 3.1.B).

Podczas I wojny światowej zarówno Rosjanie, jak i Niemcy podburzali ludność białoruską i ukraińską przeciwko polskiej racji stanu. Bolesną konsekwencją tych wydarzeń było nasilenie się konfliktów na tle etniczno-religijnym (Mironowicz, 1992; Hawryluk, 1999; Barwiński, 2004). Trwająca przez okres międzywojenny polonizacja kresów wschodnich utrzymała niechęć Białorusinów i Ukraińców wobec państwa polskiego. Konflikty na tle religijnym zagościła prowadzona przez Kościół katolicki rewindykacja cerkwi prawosławnych, które uprzednio należały do Kościoła unickiego. Wiele świątyń obrządku wschodniego zostało wyburzonych, najwięcej – aż 127 – w dawnej guberni chełmskiej (Krawczak, 1982; Chałupczak i Browarek, 1998).

W czasach II RP ludność terytorium historycznego Podlasia stanowili w większości Polacy, ze znaczącym udziałem przedstawicieli trzech głównych mniejszości: Białorusinów, Żydów, Ukraińców oraz mniej licznych Rosjan i Tatarów. Najsilniej zróżnicowana pod względem etnicznym, wyznaniowym i językowym była według statystyk międzywojennych środkowo-wschodnia część historycznego Podlasia, zwłaszcza powiaty bielski i białostocki (Barwiński, 2004). W przypadku tego pierwszego, mozaika kultury pogranicza w dużej mierze została zachowana do dziś. Z kolei przedwojenny powiat białostocki (w tym głównie miasto

²⁵ Bieżeństwo (biał. *Бежанства*, ros. *Беженство* – uchodźstwo) – masowa ewakuacja, w języku polskim wygnanie, przesiedlenie lub wysiedlenie ludności (Prymaka-Oniszk 2017).

Fot. 3.1. Przykłady ornamentowego zdobnictwa architektury drewnianej. Wieś Puchty (A), gmina Narew, powiat hajnowski oraz wieś Budy (B), gmina Białowieża, powiat hajnowski (fot. M. Konopski)

Photo 3.1. Examples of ornamental decoration of wooden architecture. Puchty village (A), Narew commune, Hajnówka county and Budy village (B), Białowieża commune, Hajnówka county (photo M. Konopski)

Białystok) zawdzięczał natomiast swoje zróżnicowanie etniczne licznej mniejszości żydowskiej.

Wobec wzrostu znaczenia Kościoła rzymskokatolickiego, na obszarze południowego Podlasia, w dawnej guberni siedleckiej miała miejsce kolejna fala konwersji na katolicyzm, odnotowana na początku lat 20. XX w. Wiązało się to z faktem definitywnego zakończenia wojny polsko-sowieckiej (1919-1920). Miejscowi, bez żadnych już obaw i represji, zaczęli utożsamiać się z religią zwycięzców (Krawczak, 1982; Tłomacki, 2007). Ukształtowany w dwudziestoleciu międzywojennym wyraźny podział Podlasia wzdłuż Bugu na prawosławną północ i katolickie południe utrzymuje się do dzisiaj (Sadowski, 1991; Tomaszewski, 1985).

Czasowa okupacja radziecka (1939-1941) obszaru na północ od Bugu przyjęta była przez większość miejscowej ludności białoruskiej z entuzjazmem, przy jednoczesnym poczuciu zniewolenia i utraty niepodległości wśród Polaków. Po wkroczeniu Niemców w 1941 r. sytuacja początkowo uległa odwróceniu. Hitlerowcy mordowali białoruskich działaczy komunistycznych, majątki przejęte wcześniej przez bolszewików wróciły w ręce polskich właścicieli. Hitlerowcy szybko zaczęli jednak faworyzować ludność białoruską, doszło nawet do formowania białoruskich oddziałów policyjnych. Działania Niemców sprzyjały zaognieniu konfliktów między społecznością polską i białoruską. Latem 1944 r. na Podlasie ponownie wkroczyła Armia Czerwona. Władze radzieckie postrzegały Białostoczczyznę jako integralną część zachodniej Białorusi, stosując represje wobec ludności polskiej. Okres II wojny światowej znacząco pogłębił podziały między tymi grupami społecznymi (Mironowicz, 1993; Eberhardt, 1993).

Lokalne konflikty polsko-białoruskie miały zostać zażegnane dzięki umowie rządu BSRR i PKWN o dobrowolnym przesiedleniu ludności polskiej z terytorium

Białorusi i białoruskiej z Polski, podpisanej jeszcze we wrześniu 1944 r. Do końca 1946 r. z województwa białostockiego wyjechało na wschód 36 388 osób, co wówczas stanowiło około 20% prawosławnej ludności białoruskiej regionu. Popieranie prosowieckich władz przez mniejszość białoruską było spowodowane współdzieloną wrogością wobec polskiego podziemia antykomunistycznego. Zbrojne działania ugrupowań polskich nierazko stosowały terror wobec ludności białoruskiej, zmuszając ją do wyjazdu na Wschód. Ugruntuowało to nastawienie antagonistyczne wobec polskości. Władze ludowe z kolei, uznały, że ludność Białostoczczyzny, która pozostała w swoim miejscu zamieszkania, nie uważa się za Białorusinów. W ten sposób sięgająca czasów II RP kategoria społeczna „Polak-prawosławny” umacniała się w okresie tzw. „władzy ludowej” (Mironowicz, 1993; Barwiński, 2004).

Walka z podziemiem antykomunistycznym była toczona przez prosowieckie władze także na południowym Podlasiu. W województwie lubelskim, szczególnie w powiatach bialskopodlaskim i włodawskim, dodatkowym problemem były trudne relacje polsko-ukraińskie. Strach wywołany dokonaną przez Ukraińców rzezią ludności polskiej na Wołyniu w latach 1943-1945 przeniósł się na obszar południowego Podlasia i Polesia (Charczuk, 2014). Miejscowa ludność już w okresie międzywojennym stała się niemal jednorodna pod względem wyznaniowym. Resztki etnicznego zróżnicowania tego obszaru likwidowała natomiast władza „ludowa”. Na podstawie polsko-radzieckiej umowy repatriacyjnej z 6 lipca 1945 r. na obszarze województwa lubelskiego dochodziło do masowych przesiedleń ludności (Marciniak, 2013). Działania te miały przyczynić się także do rozwiązania lokalnych konfliktów na tle narodowościowym. Na południowym Podlasiu, w powiecie bialskim, aktywne były tzw. „bandy bulbowskie”, prowadzące działalność zbrojno-rabunkową, wspieraną przez miejscową ludność ukraińską. Wysiedlono ponad 137 tys. ludności ukraińskiej, w większości wrogo nastawionej do władzy komunistycznej (Misiło, 1996). Opuszczone gospodarstwa zasiedlano repatriantami ze wschodu pochodzenia polskiego (Bednarski, 2017). Później, w latach 1947-1950 wskutek akcji „Wisła”, z województwa lubelskiego wysiedlono na Ziemię Północne i Zachodnie około 45 tys. przedstawicieli mniejszości ukraińskiej (rusińskiej) (Chudzik i in., 2006).

Lata 50. ubiegłego wieku zapoczątkowały okres intensywnej migracji ludności wiejskiej Podlasia do miast. Ten proces sprzyjał asymilacji mniejszości narodowych i upodabniania się do społeczeństwa polskiego. Młodzi, opuszczając rodzinne wsie, zrywali więzi z wielokulturowym społeczeństwem pogranicza, przestawali używać gwary i nie kultywowali tradycji przekazywanych przez pokolenia (Sadowski, 1995; Barwiński, 2004). Intensywna migracja przyczyniła się do szybkiego rozwoju ludnościowego Białegostoku. Przemiany ustrojowe po 1989 r. oraz wstąpienie Polski do Unii Europejskiej nasiliły dalsze procesy migracyjne. Wskutek długotrwałego oddziaływania tych mechanizmów, zwłaszcza na obszarach wiejskich woj. podlaskiego (podobnie jak w przypadku większości wschodniej Polski) skumulowały się dwa niekorzystne zjawiska demograficzne – ujemny przyrost naturalny przy niskiej wartości współczynnika reprodukcji oraz wysoki udział ludności w wieku poprodukcyjnym.

3.3. Województwo podlaskie na tle podziałów administracyjnych

Wododziały oddzielające podsystemy układu sieci wodnej dwóch największych rzek, stanowiły naturalne granice formowania się pierwotnych struktur osadniczych na obszarze Polski. Na kolejnych odcinkach dorzecza Wisły powstały: Małopolska, Mazowsze i Pomorze Wschodnie. Z kolei, w zlewni Odry uformowały się Śląsk, Wielkopolska i Pomorze Zachodnie. Ten przyrodniczy podział, w odróżnieniu od narzuconych granic administracyjnych, wykazuje cechy trwałości i zdolność do odbudowywania się. Dzielnice piastowskie, będące pierwotnie obszarami plemiennymi Polan, Wiślan, Ślęzan, Pomorzan i Mazowszan, kształtowały się wewnątrz granic przyrodniczych. Dopiero w dobie rozbitcia dzielnicowego granice strefowe zastępowano liniowymi – opartymi o biegi rzek (Piskozub, 1987).

We wczesnym średniowieczu obszar nazywany później Podlasiem był niemal bezludnym pasem lasów, położonym pomiędzy rzekami Biebrzą, Narwią, Bugiem i Krzną, rozgraniczającym Mazowsze, Ruś i Litwę (Gloger, 1903; Dobroński, 2013). W. Pietruchin (2013) określił Podlasie jako *strefę kontaktową*, oddzielającą Słowian Zachodnich i Wschodnich oraz Bałtów. Leżąc poza terytoriami gniazdowymi Polski, Litwy i Rusi, był to obszar kresowy dla tych państw (Barwiński, 2004). Pogranicze mazowiecko-rusko-litewsko-pruskie było świadkiem wielu walk o przynależność polityczną (Kazimierski, 1994). Przyczyną konfliktów było strategiczne położenie późniejszego Podlasia. M. Miśkiewiczowa opisała niniejsze terytorium terminem „pomost podlaski” (1982, s. 44). Było to najdogodniejsze, w tym wypadku najsuchsze przejście z Lublina ku Grodnu, na wododziale Wisły i Niemna. Ze względu na niski potencjał społeczny i gospodarczy omawianych ziem, ich dochodowość płynęła w dużej mierze z opłat komunikacyjno-handlowych (Miśkiewiczowa, 1982).

Podział Polski na województwa został zapoczątkowany przez ustawę sukcesyjną Bolesława III Krzywoustego. Na mocy aktu prawno-politycznego ustalono zasady następstwa tronu i wprowadzono podział terytorium księstwa. Wskutek testamentu Krzywoustego w 1138 r. cztery główne dzielnice piastowskie przejęli jego synowie: Władysław (Śląsk), Mieszko (Wielkopolskę), Henryk (Małopolskę) i Bolesław (Mazowsze). Na Pomorzu Zachodnim panowała natomiast dynastia Gryfitów, a Pomorze Wschodnie włączono do tzw. dzielnicy senioralnej, która spinając północ i południe Polski (obejmując Gdańsk, Gniezno i Kraków) miała zostać niepodzielna i niedziedziczna. Ponadto, ziemia łączycko-sieradzka przypadła wdowie po Bolesławie, Salomei. Niezmienione zostały natomiast granice biskupstw (aż do XVIII wiecznych rozbiorów) (Labuda, 1959). Podział na podstawowe dzielnice książęce nie zahamował jednak dalszej dezintegracji terytorialnej państwa polskiego. W końcu XIII w. ziemie polskie rozbite były na ponad 20 niewielkich regionów (Piskozub, 1987).

Do XIV w. obszar późniejszego Podlasia znajdował się przeważnie w rękach książąt ruskich: kijowskich, turowsko-pińskich i wołyńsko-halickich. Podziały

między władztwem piastowskim i ruskim zmieniały się jednak dość często. Do najbardziej stabilnych odcinków granicznych należały fragmenty rzek Nurzec, Ełk (Łek) oraz Śliny (lewy dopływ Narwi). Na południe od Bugu granica przebiegała rzeką Cetynią (jego lewym dopływem), rozległymi bagnami dolin Piwonii i Włodawki, a w pobliżu Włodawy docierała do Bugu (Dominiczak, 1997; Dobroński, 2013). Na uwagę zasługuje przewaga rzecznych odcinków granicznych. Rzeki były w średniowieczu naturalnymi osiami rozwojowymi regionów, a nie ich granicami. W teorii, pogranicze mazowiecko-rusko-litewsko-pruskie powinno przebiegać strefą wododziału między Bugiem a Narwią oraz między Prypecią a Dniestrem – obszarami najpóźniej zasiedlonymi (por. Piskozub, 1987). Przebieg granic wzdłuż rzek świadczy o tym, że Mazowsze o niskim zaludnieniu i słabej pozycji geopolitycznej wobec ekspansywnej postawy Prusów, Litwinów i Rusinów, nie posiadało potencjału do zasiedlenia i zintegrowania ze sobą obszarów dorzeczy Bugu i Narwi (Barwiński, 2004). W konsekwencji powyższych uwarunkowań, obszary środkowego Bugu oraz górnej Narwi – stanowiące w sensie hydrograficznym integralną część Mazowsza – zostały zasiedlone przez Rusinów. Dolina Bugu stanowiła dla nich naturalną oś migracji, a linia Narwi, Nurca i Liwca graniczą strefę kontaktową z Mazowszanami (Koter i Kulesza, 2001).

Odbudowa państwa polskiego na początku XIV w. wiązała się z kluczowym etapem w rozwoju struktury przestrzennej. Wtedy pojawiło się pojęcie województwa, jako jednostki terytorialnej, która stała się dominującym poziomem podziału administracyjnego. Początkowo, odradzające się państwo składało się z województw krakowskiego i sandomierskiego (istniejących w latach 1308-1795). Następnie powstały województwa: poznańskie i kaliskie (1314-1793), sieradzkie, łęczyckie, brzeskie (1339-1793) i inowrocławskie (1339-1772). Znaczące zróżnicowanie tych regionów pod względem powierzchni wynikało z zachowania struktury przestrzennej księstw z okresu rozbicia dzielnicowego. Granice województw i ziem były na ogół niezmiennie, jeśli pominąć niewielkie przesunięcia lokalne (Dominiczak, 1997; Chłapowski, 2019).

W XIV w., wskutek umacniającej się pozycji państwa litewskiego, które rozlało się poza swój etniczny obszar w kierunku południowym oraz ekspansji terytorialnej Piastów na wschód, doszło do rozbioru Rusi Halicko-Wołyńskiej (Hawryluk, 1999). Od tego czasu miało miejsce zbliżenie Mazowsza i Wielkiego Księstwa Litewskiego, które zaczęło wdrażać szereg rozwiązań prawno-administracyjnych z Korony Królestwa Polskiego. Wykształciły się wtedy dwie odrębne jednostki administracyjne: ziemia brzeska (z grodami: Brześć, Kamieniec, Kobryń) oraz ziemia drohicka (z Drohiczynem, Bielskiem i Mielnikiem). Na początku XV w. ukształtowała się stabilna, zachodnia granica późniejszego województwa podlaskiego, a zarazem granica polityczna między Mazowszem a Wielkim Księstwem Litewskim na Liwcu, Bugu, dolnym Nurcu, Narwi i Biebrzy, z Liwem, Brokiem i Wizną po stronie mazowieckiej (Natanson-Leski, 1964; Hawryluk, 1999; Makarski, 1996). Wskutek rosnącego udziału Mazowszan w strukturze społecznej Podlasia, miejscowa szlachta zabiegała o przyłączenie regionu do Mazowsza, bądź bezpośrednio do Korony Królestwa Polskiego (Maroszek i Tęgowski, 2010). Zawarte w 1413 r. porozumienie w Horodle

pomiędzy Polską a Litwą, przypieczętowało wspólną politykę obu państw. W tym samym roku litewskie dzielnice książęce wzorem polskim przekształcono w województwa. W powstałym województwie trockim – z siedzibą w Trokach – znalazły się ziemie brzeska i drohicka (Maroszek i Tęgowski, 2010).

Trudno ustalić, kiedy zrodził się pomysł utworzenia województwa, które zyskało miano podlaskiego. Nie odnotowano prób wyodrębnienia takiej jednostki administracyjnej w późnym średniowieczu. Przede wszystkim, nie wykształcił się jeszcze gród, mogący odgrywać rolę centrum rozwojowego nowego regionu (Dobroński, 2013). Proces powrotu Mazowsza do Korony przebiegał niemal równoległe z powstaniem województwa podlaskiego. Te dwa wydarzenia były ze sobą ściśle powiązane i wynikały z układów sił politycznych, głównie jednak interesów szlachty mazowieckiej, której znaczenie decyzyjne zaczęło wzrastać (Maroszek i Tęgowski, 2010; Dobroński, 2013).

Instytucjonalizacja nowych regionów płynęła z potrzeby dostosowania administracji do rosnącej liczby ludności i potencjału gospodarczego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Reformę podziału terytorialnego zaczęto w 1507 r., tworząc województwo nowogródzkie, kosztem rozległego województwa trockiego. W 1509 r. rozgraniczono Wielkie Księstwo Litewskie od Mazowsza, na odcinku od Tykocina nad Narwią do Brześcia nad Bugiem i Ratna nad Prypecią. W 1513 r. wyznaczono Iwana Sapiechę na urząd wojewody podlaskiego. Akt oficjalnie ustanawiający *województwo podlaskie* powstał jednak dopiero w 1520 r. W dokumencie wymieniono ziemie wchodzące w skład nowego regionu administracyjnego: bielską, brzeską, drohicką, kamieniecką, kobryńską i mielnicką. Stolicą regionu administracyjnego stał się Drohiczyń (ryc. 3.2). Historycy są podzieleni w kwestii roku, w którym powstało województwo podlaskie (por. Jabłonowski, 1910; Wiśniewski, 1977; Jarmolik, 1989). Jego kształtowanie można więc postrzegać jako proces zachodzący latach 1513-1520, dzięki któremu rozwinęły się niezbędne struktury administracyjne (Dobroński, 2013; Michaluk, 2013). Rok 1513 jako powstanie województwa podlaskiego był jednak upowszechniany w środowisku naukowym (np. Jarmolik, 1989)²⁶. Nie tylko data utworzenia, ale również pierwsza nazwa województwa nie są jednoznaczne. Iwan Sapiecha, wystąpił bowiem w 1515 r. jako świadek aktu potwierdzającego dobra Mikołaja Radziwiłła na Podlasiu, jako wojewoda *zandarwiański* dosł. *Transnarven(sis) palat(ini)* (Maroszek, 2013).

J. Maroszek (2013) tłumaczy powstanie województwa podlaskiego rosnącymi wpływami mazowieckimi na tym obszarze, czego pokłosiem było przyjmowanie wzorców ustrojowych, gospodarczych czy społeczno-kulturowych, zaimplementowanych z Korony i Mazowsza (będącego wówczas lennem Polski). Wyrazem zaistniałych zależności było zezwolenie Zygmunta I na posługiwanie się w województwie podlaskim prawem polskim (Dobroński, 2013). Zachodnia granica województwa podlaskiego i jednocześnie rubież Wielkiego Księstwa Litewskiego była przedmiotem długotrwałych sporów z Mazowszem, a po 1526 r. Koroną

²⁶ Pogląd ten został zaaprobowany i powielany przez opinię publiczną, co skutkowało obchodzeniem 500-lecia województwa podlaskiego przez Urząd Marszałkowski w Białymstoku w 2013 r.

Ryc. 3.2. Województwo podlaskie w granicach z lat 1513/20-1566

Fig. 3.2. Podlaskie voivodship within the borders of 1513/20-1566

Opracowanie własne na podstawie / Own compilation based on:

Wielki historyczny atlas Białorusi (2009, t. 1, s. 86) i S. Alexandrowicz (2012)

Królestwa Polskiego²⁷. Zwoływano specjalne komisje na sejmach, które miały na celu wytyczenie granicy pomiędzy województwami podlaskim i mazowieckim oraz podlaskim i lubelskim (Michaluk, 2013).

Głęboka polaryzacja społeczna (dominacja Mazowszan na zachodzie i Rusinów na wschodzie) oraz legislacyjna pierwszego województwa podlaskiego, nie przetrwała próby czasu. Kluczowy w tym względzie był 1566 r., kiedy Wielkie Księstwo Litewskie przyjęło nowy podział administracyjny. Z obszaru województwa wydzielono ziemie brzeską, kamieniecką i kobryńską, do których dołączono księstwo turowsko-pińskie, tworząc województwo brzeskolitewskie (Dobroński, 2013). Pomniejszone województwo podlaskie (ryc. 3.3) składało się z ziem: drohickiej, mielnickiej i bielskiej. Region o nowych granicach tworzył długi pas – poprzeczany rozległymi dolinami Biebrzy, Bugu i Narwi – od Augustowa do Międzyrzecza.

Województwo podlaskie inkorporowano do Korony Królestwa Polskiego na kilka miesięcy przed zawarciem unii polsko-litewskiej w 1569 r. Zgodnie z regionalizacją administracyjną Rzeczypospolitej Obojga Narodów podlegało prowincji małopolskiej (Natanson-Leski, 1964). Wskutek unii lubelskiej województwo podlaskie przestało być regionem o położeniu peryferyjnym, znajdowało się bowiem w sercu Rzeczypospolitej. Pomimo tego, nie stanowiło to stymulanty rozwoju społeczno-gospodarczego. Według A. Wyrobisza (1981):

²⁷ Sejm mazowiecki złożył przysięgę na wierność królowi polskiemu 10 września 1526 r., oficjalnie potwierdzając inkorporację Mazowsza do Korony. Sejm walny w Piotrkowie ogłosił wcielenie Mazowsza do Królestwa Polskiego 24 grudnia 1529 r. (Samsonowicz, 2006).

Ryc. 3.3. Województwo podlaskie w granicach z lat 1566-1795

Fig. 3.3. Podlaskie voivodship within the borders of 1566-1795

Opracowanie własne na podstawie / Own compilation based on:
Atlas historyczny Polski (1985) i J. Jakubowski (1928)

Nie można mówić o przedrozbiorowym Podlasiu jako wyodrębnionym regionie gospodarczym. Brakowało tam centrum takiego regionu w postaci odpowiednio silnego ośrodka miejskiego (s. 196).

Gdy Korona Królestwa Polskiego przystępowała do unii z Litwą w 1569 r., w jej granicach znajdowało się 16 województw. Na Rzeczpospolitą Obojga Narodów składały się trzy prowincje: wielkopolska, małopolska i oraz Wielkie Księstwo Litewskie. Prowincje podzielone były na województwa, których liczba wahała się od 33 do 35 (Piskozub, 1987; Dominiczak, 1997). Ugruntowana w czasach piastowskich „jednosegmentowa” struktura terytorialna ewoluowała w „wielosegmentowe”, polsko-litewsko-ruskie państwo jagiellońskie. Z wyjątkiem wyłonienia województwa gnieźnieńskiego w 1768 r., wskutek podziału województwa kaliskiego, podział administracyjny historycznie polskich ziem I Rzeczypospolitej, nie uległ zmianie od czasów unii lubelskiej w 1569 r. do rozbiorów (nie licząc zmian terytorialnych na granicach z sąsiadami). Państwo polskie charakteryzowało się konserwatyzmem podziałów terytorialnych – odnoszących się zarówno do administracji państwowej, jak i kościelnej. XVIII- i XIX-wieczne podziały administracyjne, nakreślone przez zaborców, były całkowicie sztuczne. Powstanie

antropogenicznych granic subsekwentnych na rzekach, przyczyniło się do regresu ekonomicznego i dezintegracji terytorialnej wcześniej wykształconych regionów. Procesowi temu towarzyszył brak ciągłości w nazewnictwie nowo powstałych jednostek przestrzennych (Piskozub, 1987).

Województwo podlaskie istniało w niemal niezmienionych granicach z 1566 r. aż do III rozbioru Polski²⁸. Rozpad Rzeczypospolitej w 1795 r. przerwał jedność terytorialną województwa podlaskiego (Michaluk, 2013). Część północna wchłonięta została przez Prusy, tworząc nowy region administracyjny – Prusy Nowowschodnie. Tereny na południe od Bugu zaanektowane zostały przez austriackich Habsburgów (Żółtowska, 2011). Wskutek wytyczenia granicy państwowej wzdłuż nurtu rzeki, doszło zmiany jej pierwotnej funkcji – z integracyjnej, w barierową (Bernat, 2006). Rzeka Bug, która przez wieki stanowiła kręgosłup rozwoju regionu spajając ziemie po obu brzegach, stała się tym samym funkcjonującą do dziś granicą administracyjną. Wskutek długiej izolacji dwu społeczności doszło do ich trwałego zróżnicowania pod względem kulturowym i religijnym.

Kolejne zmiany granic na obszarze Podlasia nastąpiły już po 12 latach. Na mocy porozumienia zawartego w 1807 r. pomiędzy cesarzami Rosji i Francji podzielono ziemie odebrane Prusom na północnym brzegu Bugu. Zachodnie fragmenty północnego Podlasia (z Augustowem i Tykocinem) weszły w skład powstałego za sprawą Bonapartego Księstwa Warszawskiego. Pozostały obszar dawnego województwa podlaskiego, na północ od Bugu znalazł się natomiast w imperium carskim, w obwodzie białostockim, składającym się z powiatów: białostockiego, bielskiego, drohickiego i sokólskiego. Południowa granica tego obwodu biegła wzdłuż Bugu, a zachodnia w znacznym stopniu pokrywała się z granicami historycznymi: polsko-ruskiej z XI w. oraz polsko-litewskiej z XIV do XVI w. Była to zarazem zachodnia granica przedrozbiorowego województwa podlaskiego (Sobczyński, 1984, 1993; *Atlas historyczny Polski*, 1985; Barwiński, 2004). Na zachód od niej powstał w 1807 r. departament łomżyński, sięgający na północnym wschodzie aż po Niemen. Ta jednostka terytorialna, powstała z części departamentu białostockiego Prus Nowowschodnich, dzieliła się na siedem powiatów: biebrowski (z siedzibą w Szczuczynie), dąbrowski (z siedzibą w Lipsku, później w Augustowie), kalwaryjski, łomżyński, mariampolski, tykociński i wigierski-sejneński (z siedzibą w Sejnach) (Trzebiński, 1956).

W 1809 r. obszar dawnego województwa podlaskiego, położony na południe od Bugu, przyłączono do Księstwa Warszawskiego. W roku 1810 podzielono je na departamenty: krakowski, lubelski, radomski i siedlecki. W tym ostatnim znalazła się południowa część dawnej ziemi mielnickiej, a także ziemia łukowska, należąca wcześniej do województwa lubelskiego, z Siedlcami jako stolicą departamentu oraz Radzyniem i Parczewem. Poza wymienionymi, departament siedlecki objął także ziemię stężycką z Żelechowem (wcześniej wchodzącą w skład

²⁸ Po 1566 r. dokonano kilku niewielkich korekt przebiegu granicy, w związku ze sporami o przynależność państwową majątków. Dopiero w drugiej połowie XVII w. granica województwa podlaskiego ustabilizowała się, m.in. wskutek włączenia dóbr międzyrzecznych i enklawy rossosko-horodyskiej do ziemi mielnickiej (Żółtowska, 2011; Michaluk, 2013).

województwa sandomierskiego) oraz niewielkie obszary dawnych województw mazowieckiego z Garwolinem i chełmskiego z Włodawą (Żółtowska, 2011; Michaluk, 2013).

Na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego w 1815 r. zlikwidowano Księstwo Warszawskie, z którego terytorium utworzono Królestwo Polskie, znajdujące się w unii personalnej z Cesarstwem Rosyjskim. Granica Królestwa Polskiego z Prusami cechowała się znaczą stabilnością, trwając bez zmian do 1915 r. W przypadku odcinka mazurskiego granicy, jej stabilizacja jest znacząca, została bowiem ustanowiona w 1657 r. Poza przerwą w latach 1795-1806 podtrzymywana jest do dziś (Sobczyński, 1993). Podział administracyjny nowo utworzonego Królestwa Polskiego opierał się na zastanych granicach, lecz w miejsce departamentów powróciły województwa. Dotychczasowy departament siedlecki w 1816 r. przekształcono w województwo podlaskie, ze stolicą w Siedlcach. Na północnym brzegu Bugu, w miejsce departamentu łomżyńskiego powołano województwo augustowskie, ze stolicą w Suwałkach (Bardach i Senkowska-Gluck, 1981). W 1837 r. wskutek reformy administracyjnej w Królestwie Polskim, województwo podlaskie zostało zastąpione przez gubernię podlaską. Z kolei w miejsce województwa augustowskiego powołano gubernię augustowską. W 1842 r. obwód białostocki został zlikwidowany i przyłączony do guberni grodzieńskiej. W 1845 r. gubernia podlaska została włączona do guberni lubelskiej (Michaluk, 2013).

W 1866 r. nastąpiła kolejna reforma administracyjna, wskutek której utworzono gubernię suwalską i łomżyńską (Żółtowska, 2011; Dobroński, 2013). Rok później, na Podlasiu Południowym powołano gubernię siedlecką, o granicach tożsamy z gubernią podlaską (ryc. 3.4). W jej skład wchodziło 9 powiatów: biański, garwoliński, konstantynowski (stolica w Janowie Podlaskim), łukowski, radzyński, siedlecki, sokołowski, węgrowski i włodawski (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, 1889, t. X). Po raz kolejny doszło do inkorporacji guberni siedleckiej do lubelskiej w 1912 r., przy jednoczesnym wydzieleniu guberni chełmskiej (powiaty konstantynowski, biański i włodawski z dawanej guberni siedleckiej), pod bezpośrednią administracją władz w Petersburgu (Gloger, 1918).

I wojna światowa diametralnie przekształciła krajobraz polityczny Europy. Przegrana Niemiec, obalenie caratu w Rosji oraz rozpad Austro-Węgier złożyły się na dogodne warunki, które pod koniec 1918 r. doprowadziły do odrodzenia się niepodległego państwa polskiego. Główni działacze niepodległościowi z Józefem Piłsudskim na czele postulowali odbudowę nowej Rzeczypospolitej w oparciu o granice historyczne z 1771 r. Ustalenia Kongresu Wersalskiego z 1919 r. spowodowały jednak wytyczenie granic Polski na podstawie kryterium etnicznego (w tym głównie językowego) wzdłuż linii Curzona. Granica ta pokrywa się w znacznym stopniu z dzisiejszą wschodnią granicą państwa. Pozostawiała po stronie polskiej całe terytorium historycznego województwa podlaskiego (z lat 1566-1795). Jego obszar był w mniemaniu dyplomatów europejskich postrzegany jako etnicznie polski (Ślusarczyk, 1993; Eberhardt, 1993, 1996).

Ostatecznie wschodnia granica II Rzeczypospolitej została wytyczona dopiero w 1921 r. wskutek ustaleń traktatu ryskiego zawartego między Polską a Rosją

Ryc. 3.4. Położenie guberni siedleckiej, łomżyńskiej i suwalskiej w Kongresowym Królestwie Polskim

Fig. 3.4. Location of Siedlce, Łomża and Suwałki Governorates in the Congress Kingdom of Poland

Opracowanie własne na podstawie / Own compilation based on:
Lithuania on the map, 2011, s. 323. Oryginalna skala 1: 000 000

Radziecką. W porównaniu do linii Curzona przebiegała zdecydowanie dalej na wschód, sięgając niemalże białoruskiego Mińska. Ziemie zamieszkałe przez Białorusinów i Ukraińców zostały podzielone pomiędzy Polskę i Rosję Radziecką. Skutkiem takiego nakreślenia granic państwa, udział ludności polskiej w ogóle mieszkańców nie przekraczał 65%. W granicach II Rzeczypospolitej znalazły się także rozległe obszary o przewadze ludności białoruskiej (województwa poleskie i nowogródzkie) oraz ukraińskiej (województwa wołyńskie, tarnopolskie, stanisławowskie oraz wschodnia część lwowskiego) (Ślusarczyk, 1993; Koter i Kulesza 2001; Tomaszewski, 1985).

W okresie międzywojennym (1921-1939) funkcjonowało 17 województw. Ich nazwy cechowała powielana w kolejnych podziałach administracyjnych niekonsekwencja. Większość regionów nosiła nazwę pochodzącą od swoich stolic (np. białostockie, lubelskie), z wyjątkiem województw pomorskiego, śląskiego i wołyńskiego. W latach 1937-1939 dokonywano pewnych korekt w przebiegu granic międzywojewódzkich. Miały one na celu usunięcie reliktu zaborczej granicy

prusko-rosyjskiej (Piskozub, 1987). W okresie międzywojennym jedyną autonomiczną jednostką administracyjną stanowiło województwo śląskie.

Obszar dawnego województwa podlaskiego z czasów I Rzeczypospolitej w całości znalazł się w granicach II RP. W nowym państwie polskim, nie był to już peryferyjny region położony między rdzeniem Polski Piastów a zachodnimi kresami Litwy, lecz zajmował centralne położenie. Województwo podlaskie nie zostało jednak utworzone²⁹. Historyczne Podlasie, nadal podzielone rzeką Bug, znalazło się w województwach białostockim i lubelskim. Granice tych jednostek administracyjnych w dużej mierze pokrywały się z zaborowymi guberniami grodzieńską (1842-1915) i lubelską (1845-1866). Województwo białostockie, poza obszarem historycznego Podlasia położonym na północ od Bugu, objęło północno-wschodnie Mazowsze, Suwalszczyznę oraz Grodzieńszczyznę. Województwo lubelskie, od wschodu ograniczone doliną Bugu, od zachodu Wisły, obejmowało Podlasie Południowe, Polesie Zachodnie, południowo-wschodnie Mazowsze, Wyżynę Lubelską i Rostocze. W kwietniu 1939 r. dokonano korekty przebiegu granic międzywojewódzkich włączając do województwa warszawskiego powiaty garwoliński, sokołowski i węgrowski, dotąd będące częścią województwa lubelskiego oraz powiat łomżyński z województwa białostockiego (Piskozub, 1987). W początkowym okresie II wojny światowej, w latach 1939-1941 obszar Podlasia znalazł się pod okupacją ZSRS (część północna) i III Rzeszy (część południowa). W latach 1941-1944 omawiany region w całości znajdował się pod kontrolą III Rzeszy. Północna część w składzie Okręgu Białostockiego, południowa należała do Generalnego Gubernatorstwa (Żółtowska, 2011).

Wschodnia granica Polski, nakreślona po drugiej wojnie światowej, w znacznym stopniu nawiązuje do przebiegu linii Curzona, zwłaszcza w południowej części kraju (tzw. linia A) i dalej na północ przebiegając na Bugu. Istotne zmiany dotyczyły obszaru Białostoczczyzny, gdzie na korzyść Polski włączono do jej terytorium zachodnią część Puszczy Białowieskiej z Białowieżą oraz wschodnią część dzisiejszego powiatu białostockiego (Eberhardt, 1993). Tym samym, był to jedyny obszar położony po wschodniej stronie linii Curzona przypadający Polsce. Dalej na północ odsunięto jednak granice od Niemna, pozostawiając poza Polską – wbrew propozycji Curzona – wschodnią część powiatu augustowskiego. Podlasie pozostało w granicach Polski, ponownie stając się regionem przygranicznym.

Pierwszy powojenny podział administracyjny Polski, ustanowiony w 1945 r., dzielił kraj na 14 województw. Częściowo zatarto niektóre granice zaborcze, głównie na dawnej granicy pomiędzy zaborem rosyjskim i pruskim. Zachowano jednak w dużym stopniu przebieg granicy pomiędzy zaborem rosyjskim i austriackim. W 1946 r. dokonano korekt granic międzywojewódzkich na ziemiach zachodnich. Podział administracyjny Polski z 1946 r. w dużej mierze nawiązywał do przedwojennej regionalizacji administracyjnej, zachowując liczne fragmenty granic z czasów zaborów. Województwo noszące miano podlaskiego nie zostało

²⁹ W latach 20. i 30. XX w. powstawały jednak projekty reformy podziału administracyjnego przewidujące istnienie takiego regionu na północ od Bugu lub na obu jego brzegach. Dla przykładu, projekt A. Erdmiana z 1921 r. zakładał powstanie województwa podlaskiego ze stolicą w Siedlcach (Piskozub, 1987).

utworzone. Rzeka Bug nadal oddzielała województwo białostockie, pomniejszone o Grodzieńszczyznę od województwa lubelskiego, którego przedwojenne powiaty sokołowski i węgrowski znalazły się w województwie warszawskim. Powiat łomżyński powrócił do województwa białostockiego (Michaluk, 2013).

Kolejna reforma administracyjna Polski miała miejsce w 1950 r., kiedy liczba województw wzrosła z 14 do 17. Utworzono wówczas województwa koszalińskie, opolskie i zielonogórskie. Zmieniono także nazwy województw pomorskiego na bydgoskie i śląskiego na katowickie. Tym samym nazewnictwo regionów administracyjnych Polski stało się spójne, gdyż toponimy wszystkich województw pochodziły od ich ośrodków stołecznych. Obszary regionów administracyjnych, pomimo odmiennego nazewnictwa, były do pewnego stopnia wspólne z jednostkami historycznymi. W ten sposób, nawet przy granicach typu subsekwentnego, mogła być podtrzymywana tożsamość regionalna ich społeczności (Piskozub, 1987; Dominiczak, 1997). W 1950 r. powiat siedlecki został przeniesiony z województwa lubelskiego do warszawskiego. W 1960 r. nastąpiła zmiana liczby powiatów. Nowo utworzony powiat łosicki włączono do województwa warszawskiego (*Narodowy Atlas Polski*, 1973-1978a).

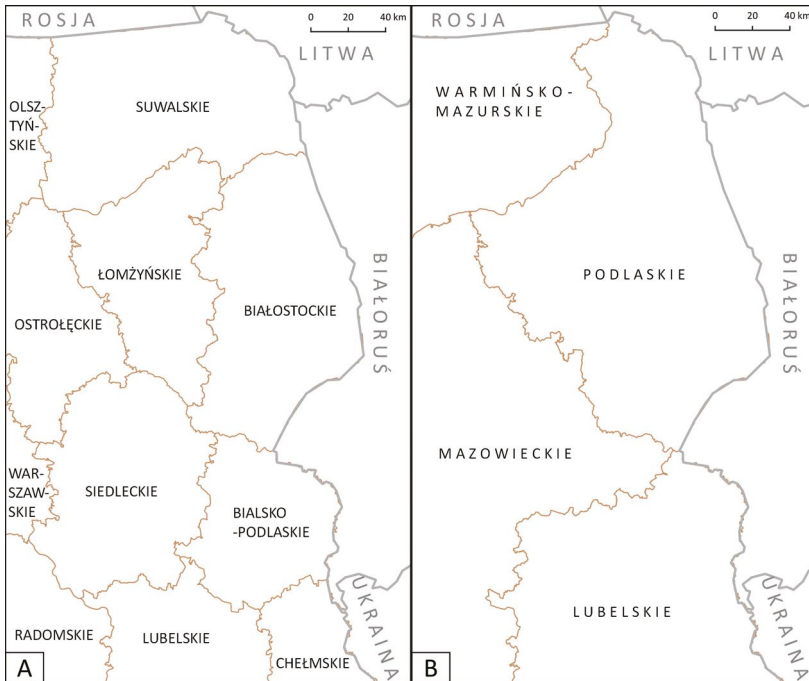
W 1975 r. wprowadzono dwustopniowy system organizacji terytorialnej oparty na 49 niewielkich regionach. Reforma administracyjna, pomimo wzrostu liczby województw, cechowała się w kilku wypadkach utrwaleniem granic administracyjnych, ustanowionych jeszcze przez państwa zaborcze. Kontynuowano koncepcję nazywania województw od ich stolic. Powołanie tak znaczącej liczby regionów administracyjnych oznaczało daleko idącą dezintegrację terytorialną regionów historycznych Polski. Ten podział terytorialny cechowała całkowita rozbieżność z ukształtowanym historycznie przestrzennym układem powiązań społeczno-gospodarczych i systemem osadnictwa (Kołodziejwski, 1984). Wzrost liczby województw spowodował wytyczenie na historycznym Podlasiu szeregu nowych granic (*Narodowy Atlas Polski*, 1973-1978b). Obszar nowych województw siedleckiego i białkopodlaskiego był w znacznym stopniu tożsamy z granicami XIX-wiecznych jednostek terytorialnych, powstałych na południe od Bugu (województwo podlaskie, gubernia podlaska, gubernia siedlecka) oraz granic diecezji podlaskiej, niezmiennej do 1992 r. Postrzeganie obszaru Podlasia w tym okresie było zdeterminowane granicami reliktowymi oraz kościelnymi (Michalik, 2013). Obszar historycznego Podlasia znajdował się w latach 1975-1998 w następujących województwach (ryc. 3.5.A):

- białostockim (większość województwa, poza częścią wschodnią z Puszczą Białowieską i Sokółką);
- suwalskim (południowy fragment województwa z Augustowem);
- łomżyńskim (wschodnia część województwa od Ciechanowca na południu po Rajgród na północy);
- siedleckim (północno-wschodnia część województwa z Sokołowem Podlaskim i zachodnim fragmentem doliny środkowego Bugu);
- białkopodlaskim (północy i środkowy fragment województwa ze wschodnim fragmentem doliny środkowego Bugu).

Regionalizacja administracyjna, wprowadzona z dniem 1 stycznia 1999 r. powróciła do stosowanej w podziale międzywojennym i kontynuowanej w latach 1946-1950 niekonsekwencji w nazewnictwie województw. Aktualny podział administracyjny Polski w ogólnym zarysie odtwarza strukturę terytorialną z lat 1950-1975. Województwo białostockie miało podobne granice jak dzisiejsze podlaskie, z wyjątkiem Suwalszczyzny³⁰. Współczesny region jest więc w dużym stopniu jego kontynuacją przestrzenną. Podobnie w przypadku ościennych regionów północno-wschodniej Polski. Zmieniły się natomiast toponimy. Województwo warszawskie na obszarze badań niniejszej pracy pokrywa się w dużym stopniu z mazowieckim. Tak samo w przypadku lubelskiego. Jedynie w tym ostatnim, nazwa regionu jest obecnie aktualna. Powrócono do trójstopniowej organizacji terytorialnej przywracając powiaty, liczba województw jest podobna. Część z nowo powstałych 16 regionów nazwano od głównych miast (np. lubelskie, łódzkie), inne od regionów historycznych (np. mazowieckie, wielkopolskie czy podlaskie), z którymi te jednostki cechuje wyraźna niespójność terytorialna (Zaborowski, 2013). Obecny podział administracyjny kraju, który w swoich założeniach dostosowuje Polskę do zasad regionalizacji stosowanej w Unii Europejskiej, był krytykowany jeszcze zanim zaczął obowiązywać. A. Miszczuk (2003) podkreśla, że obowiązujący podział odbiega od wszelkich koncepcji przedstawionych przez środowisko naukowe. Zagadnienie to było bowiem od dawna przedmiotem dyskusji (por. Pańko, 1984; Stasiak, 1984; Piskozub, 1987; Liszewski, 1991; Szczepkowski, 1991; Ziolo, 1992). Naukowcy zwracali uwagę na potrzebę oparcia podziału terytorialnego na racjonalnych i obiektywnych założeniach. Próby obiektywizacji podziału administracyjnego na poziomie województw dokonał Ł. Zaborowski (2013), wskazując na celowość jego korekty. Krytykę współczesnego podziału administracyjnego kraju podejmowali także politycy, samorządowcy i dziennikarze (por. Springer, 2016).

W 1999 r. wśród nowo utworzonych jednostek terytorialnych znalazło się również województwo podlaskie (ryc. 3.5.B). Nastąpiło to 204 lata po likwidacji pierwotnego regionu administracyjnego o tej nazwie z czasów I Rzeczypospolitej (1513/20-1795) i 162 lata od zniesienia województwa podlaskiego z okresu zaborów (1816-1837). Dzisiejsze województwo podlaskie znajduje się na północnym brzegu Bugu. Poza historycznym Podlasiem obejmuje także północno-wschodnie Mazowsze z Kurpiami oraz zachodnie fragmenty województw z czasów I Rzeczypospolitej: trockiego (Suwalszczyznę z Sejneńszczyzną i ziemią sokólską), nowogródzkiego (np. Jałówka) oraz brzeskolitewskiego (np. Hajnówka i Białowieża). Niespójność przestrzenną i toponimiczną obecnego podziału administracyjnego z regionami reliktowymi zaobserwować można choćby na podstawie nazw miast, które znalazły się w nowych jednostkach. Na przykład, Sokołów Podlaski znalazł się w województwie mazowieckim, a Wysokie Mazowieckie w podlaskim. Z kolei miasta Radzyń Podlaski, Międzyrzec Podlaski i Biała Podlaska czy wieś Janów Podlaski należą do województwa lubelskiego. Niemniej problem stanowią również

³⁰ Województwo białostockie wg podziału z lat 1946-1975 obejmowało także powiaty gołdapski, olecki i elcki, znajdujące się w dzisiejszym województwie warmińsko-mazurskim.

Ryc. 3.5. Województwa północno-wschodniej Polski w latach 1975-1998 (A) oraz od 1999 r. (B)
 Fig. 3.5. Voivodships of north-eastern Poland in 1975-1998 (A) and since 1999 (B)

Opracowanie własne na podstawie / Own compilation based on:
National Atlas of Poland, 1973-1978b

niektóre ze wspomnianych nazw miejscowości, gdyż i one nie oddają historycznej przynależności regionalnej (administracyjnej). Wysokie Mazowieckie należało bowiem do przedrozbiorowego Podlasia, Radzyń Podlaski do Małopolski, a Biała Podlaska związana była z Polesiem (woj. brzeskolitewskie).

W stosunku do podziału administracyjnego z lat 1975-1998 (ryc. 3.5.A), nowe województwo podlaskie (ryc. 3.5.B) składa się z dawnych województw:

- białostockiego (w całości);
- łomżyńskiego (poza gminami Andrzejewo, Boguty-Pianki, Nur, Szulborze Wielkie i Zaręby Kościelne);
- suwalskiego (poza gminami: Banie Mazurskie, Biała Piska, Budry, Dubeninki, Ełk, Gołdap, Kalinowo, Kowale Oleckie, Mikołajki, Pozezdrze, Prostki, Olecko, Orzysz, Pisz, Ruciane-Nida, Stare Juchy, Świętajno, Węgorzewo i Wieliczki).

W latach 1946-1999 podział administracyjny Polski zmieniano pięciokrotnie. Zarówno granice jak i nazewnictwo województw były nietrwałe czasowo i niespójne toponimicznie. Ponadto, kolejne reformy podziału państwa na regiony administracyjne podtrzymywały sztuczne granice, wytyczone przez państwa zaborcze, które dezintegrowały terytorialną spójność regionów historycznych. Tak się stało m.in. w przypadku Wielkopolski, Małopolski czy Podlasia (Piskozub,

1987; Zaborowski, 2013). W pewnych sferach można jednak zauważyć odstępstwa od tej reguły. Dla przykładu, obecna diecezja drohiczyńska jest jedyną jednostką terytorialną o granicach formalnych, które spajają część terenów pierwszego województwa podlaskiego po obu stronach Bugu.

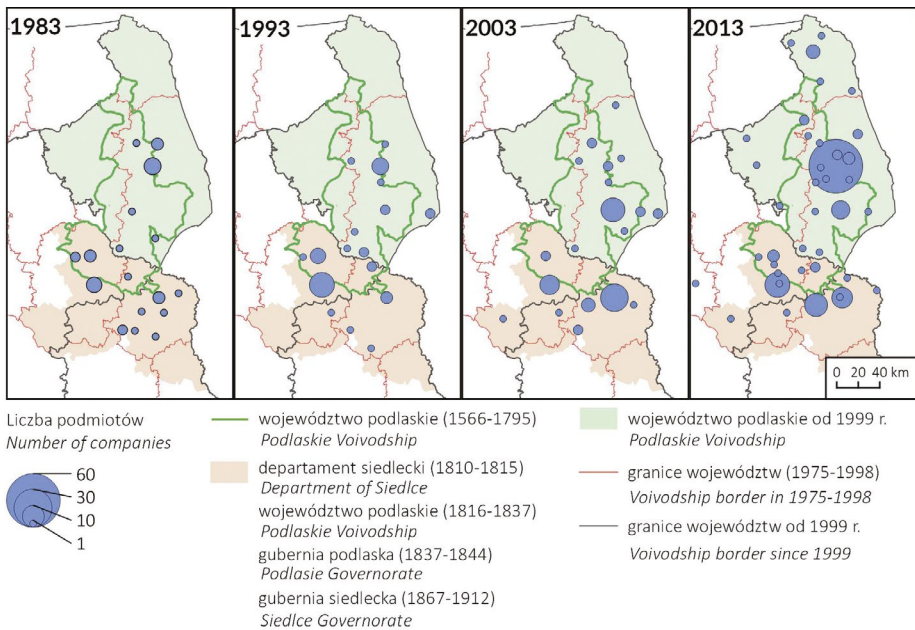
3.4. Analiza przestrzennego rozmieszczenia podlaskich firm i instytucji

Kwerenda danych teleadresowych podlaskich firm i instytucji dotyczyła okresu 1983-2013. Szczegółową analizę przeprowadzono dla lat 1983, 1993, 2003 i 2013. Zakres czasowy badań uwzględnia zatem czynnik przemian społecznych i ekonomicznych, zachodzących w Polsce po 1989 r. i związane z nim uwolnienie przedsiębiorczości. Był to istotny impuls rozwojowy, skutkujący przyrostem liczby podmiotów gospodarczych, których nazwy nie były narzucone przez odgórne instytucje³¹. Nadrzędnym celem kwerendy było określenie wpływu ostatniej reformy administracyjnej na przestrzenne zróżnicowanie firm i instytucji, których zwy mogły stanowić przejaw podlaskiej tożsamości regionalnej. W poprzednim podziale terytorialnym Polski (1975-1998) nie było regionu administracyjnego o nazwie odnoszącej się do Podlasia. Istniało co prawda województwo białskopodlaskie, którego funkcjonowanie mogło do pewnego stopnia oddziaływać na postrzeganie regionu Podlasia i pośrednio wzmacniać utożsamianie się z nim.

Na podstawie kwerendy danych teleadresowych, przeprowadzonej dla województw: białskopodlaskiego, białostockiego, chełmskiego, lubelskiego, łomżyńskiego, ostrołęckiego, siedleckiego i suwalskiego dla 1983 r. stwierdzono 34 podmioty gospodarcze, których nazwy mogły stanowić przejaw podlaskiej tożsamości regionalnej. Wszystkie zlokalizowane były w trzech regionach administracyjnych. Wśród nich, najwięcej takich firm i instytucji znajdowało się w województwie białostockim (13), nieco mniej w białskopodlaskim (11) oraz siedleckim (10). Przeważająca liczba analizowanych podmiotów znajdowała się w granicach XIX-wiecznych jednostek administracyjnych, położonych na południe od Bugu (21), stanowiąc blisko 62% wszystkich pomiotów. Zdecydowanie mniej położonych było na historycznym Podlasiu (9), a ich udział wynosił 26,5%. (ryc. 3.6). Należy jednak podkreślić, że trzy największe miasta, w których *de facto* powstało ponad 40% podmiotów, tj. Białystok (6), Siedlce (5) i Biała Podlaska (3) są położone niedaleko granicy historycznego Podlasia, jednak formalnie znajdują się poza nim.

Wśród podmiotów gospodarczych dominowały obiekty usługowe, jak: *Hotel Podlaski*, restauracja *Podlasianka*, jadłodajna *Podlasianka*, bar *Podlasie*, bar *Podlaski*, kino *Podlasie*. Duży udział stanowiły także instytucje spółdzielcze,

³¹ Z wyjątkiem instytucjonalizacji nowego regionu administracyjnego, wskutek której określone nazewnictwo jest pochodną toponimu. Utworzenie województwa podlaskiego w 1999 r. skutkowało utworzeniem wielu firm i instytucji, których nazwy, co prawda sugerują związek z Podlasiem, ale ich powstanie było jedynie wynikiem wymogów administracyjnych. Z tej przyczyny, nazwy takie jak *Podlaski Urząd Skarbowy w Białymstoku* nie zostały uwzględnione w niniejszej analizie.

Ryc. 3.6. Podmioty gospodarcze o nazwach nawiązujących do Podlasia w latach 1983, 1993, 2003 i 2013

Fig. 3.6. Entities with names referring to Podlasie in 1983, 1993, 2003 and 2013

np. Spółdzielnia Galanterii Skórzanej *Podlasie*, Studencka Podlaska Spółdzielnia Pracy czy Podlaska Spółdzielnia Inwalidów. Znalazły się także dwa kluby sportowe: Międzyzakładowy Klub Sportowy *Podlasie* (powstały w 1936 r. w Sokołowie Podlaskim), Ludowy Klub Sportowy *Podlasie* (w Białymstoku, działający od 1962 r.). Na uwagę zasługuje także tytuł tygodnika *Słowo Podlasia*, powstałego w Białej Podlaskiej w 1979 r., ukazujący się na obszarze województwa białkopodlaskiego, a obecnie w powiatach: białskim, parczewskim, radzyńskim, łosickim i łukowskim (słowopodlasia.pl). Siedlce i Biała Podlaska stanowiły ważne ośrodki podlaskiego regionalizmu. Z kolei, w województwie białostockim nie odnotowano działalności tytułu prasowego, którego nazwa odnosiłaby się do regionu.

Na podstawie wspomnianych powyżej nazw i rozmieszczenia podmiotów można przypuszczać, że granice reliktowe pozostały żywe w świadomości społecznej. Istnieją dowody potwierdzające przetrwanie podlaskiej tożsamości regionalnej w granicach historycznych z okresu I Rzeczypospolitej. Pomimo dezintegracji terytorialnej i braku zinstytucjonalizowanego regionu, świadomość podlaskiej wspólnoty regionalnej po obu stronach Bugu była podtrzymywana w czasach PRL-u. Dla przykładu, Zespół Pieśni i Tańca Ludowego *Dzieci Podlasia* powstał w 1983 r. przy Spółdzielni Mieszkaniowej w Międzyrzeczu Podlaskim, w województwie białkopodlaskim. Zespół Pieśni i Tańca *Małe Podlasie* utworzono w 1984 r. w Siemiatyczach, w ówczesnym województwie białostockim.

Rolę granic historycznych w przejawianiu podlaskiej tożsamości regionalnej w nazewnictwie firm i instytucji potwierdza ujęcie tego zagadnienia według

klasyfikacji obszaru badań. W 1983 r. najwięcej z omawianych podmiotów na 10 000 mieszkańców znajdowało się w podobszarze I, a więc wewnątrz wspólnych granic Podlasia historycznego, guberni podlaskiej i ówczesnego województwa siedleckiego (ryc. 3.7 i 3.8). Na drugiej pozycji znalazł się podobszar F – położony poza Podlasiem historycznym – lecz wewnątrz granic guberni podlaskiej i województwa białkopodlaskiego. Można zatem wnioskować o efekcie synergii dwu regionów historycznych przejawiającym się w najwyższej liczbie podmiotów będących przejawem podlaskiej tożsamości regionalnej na 10 000 mieszkańców.

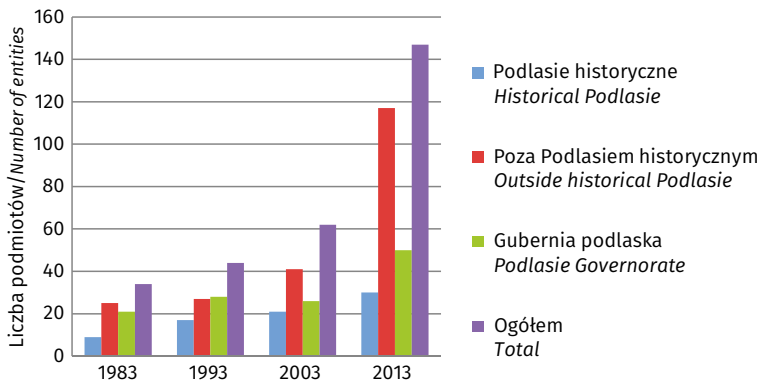
W 1993 r. liczba firm i instytucji, których nazwy potencjalnie stanowią przejaw tożsamości podlaskiej wzrosła do 44, co mogło wynikać z szybkiego rozwoju prywatnej przedsiębiorczości w okresie przemian ustrojowo-gospodarczych. Ich rozmieszczenie przestrzenne było bardzo podobne do tego z 1983 r., silnie nawiązując do historycznych granic administracyjnych. Wszystkie podmioty znajdowały się w województwach: siedleckim (20), białostockim (17) białkopodlaskim (7). Kolejność regionów administracyjnych, w których występowały omawiane podmioty uległa więc zmianie. Ich liczna w przypadku województwa siedleckiego podwoiła się. Istotny wzrost liczby firm i instytucji odnotowano w mieście Siedlce (przybyło 8 podmiotów). W porównaniu do 1983 r. powstały tu m.in. Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoobrazowe *Podlasie*, Biuro Obsługi Ruchu Turystycznego *Podlasie*, Oddział ZChN Region Podlaski czy Siedlecka Oficyna Wydawnicza *Podlasie* i *Katolickie Radio Podlasie*³². Od 1986 r. swą siedzibę ma także redakcja czasopiśma naukowego *Szkice Podlaskie*, wydawanego przez Towarzystwo Miłośników Podlasia, które działa w od 1958 r. Przed reformą administracyjną, Siedlce jako największe miasto południowego Podlasia, było jego swoistą stolicą kulturalną.

Porównując do 1983 r., w Białymstoku powołano *Stowarzyszenie Muzyków Podlasia*. Natomiast w Siemiatyczach powstał *Kurier Podlaski*, będący wówczas jedynym tytułem prasowym, nawiązującym do nazwy regionu na północnym brzegu Bugu, co należy uznać za działanie w duchu regionalizmu. Obecnie tytuł ukazuje się w powiatach: bielskim, hajnowskim, łosickim, siemiatyckim oraz wysokomazowieckim (kurierpodlaski.pl), jako jedyny na obszarze historycznego Podlasia, po obu stronach Bugu.

W 1993 r. także większość podmiotów (63,6%) znajdowała się w historycznych granicach na południe od Bugu (m.in. guberni podlaskiej). Znacząco wzrósł natomiast udział takich firm i instytucji zlokalizowanych na historycznym Podlasiu (17 podmiotów, tj. 38,6%) (ryc. 3.7). Pojawiły się bowiem nowe podmioty w województwie białostockim, m.in. w Siemiatyczach, Bielsku Podlaskim czy Juchnowcu Kościelnym. Podobnie jak dziesięć lat wcześniej, najwięcej omawianych podmiotów w przeliczeniu na 10 000 mieszkańców znalazło się w podobszarze badawczym I (ryc. 3.8). Znaczącą spadła rola podobszaru F, który utracił drugą

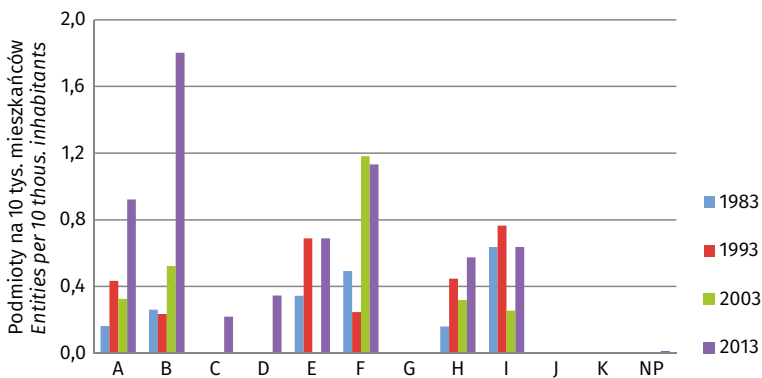
³² Rozgłośnia działa nieprzerwanie od 1991 roku. Poza siedzibą główną zlokalizowaną w Siedlcach, *Katolickie Radio Podlasie* posiada redakcje terenowe w Białej Podlaskiej, Drohiczynie, Garwolinie, Łukowie, Międzyrzeczu Podlaskim, Radzynie Podlaskim, Siemiatyczach, Sokołowie Podlaskim, Węgrowie. Podmiot działa zatem na obszarze Podlasia nadbużańskiego i dawnej guberni podlaskiej. Jedynie dwie z dziesięciu redakcji znajdują się w obecnym województwie podlaskim. *Katolickie Radio Podlasie* prowadzi także internetowy portal informacyjny podlasie24.pl o tym samym zasięgu działania (radiopodlasie.pl).

Ryc. 3.7. Liczba podlaskich firm i instytucji w latach 1983-2013 wobec ich położenia w historycznych regionach administracyjnych

Fig. 3.7. Number of companies and institutions with names associated with Podlasie in 1983-2013 in relation to their location in historical administrative regions

Ryc. 3.8. Liczba podlaskich podmiotów na 10 tys. mieszkańców podobszarów badawczych (A-NP) w latach 1983-2013

Fig. 3.8. Number of entities with names referring to Podlasie per 10 thous. inhabitants of studied sub-areas (A-NP), 1983-2013

pozycję na rzecz typu E, a więc gmin położonych w obu regionach historycznych oraz ówczesnym województwie białkopodlaskim.

Wdrożenie nowego podziału administracyjnego Polski w 1999 r. i powstanie województwa podlaskiego wywarło znaczący wpływ na liczbę i rozmieszczenie przestrzenne firm i instytucji, których nazwa sugeruje związek z Podlasiem. W 2003 r. działało aż 151 podmiotów, powstałych jako następstwo instytucjonalizacji regionu administracyjnego. Ich nazwy wynikały z obowiązującego toponimu województwa (np. *Podlaski Oddział Straży Granicznej w Białymstoku*). Poza podmiotami „administracyjnymi”, w 2003 r. funkcjonowały 62 firmy i instytucje, których nazwy mogą być przejawem podlaskiej tożsamości regionalnej. Najwięcej takich podmiotów znalazło się w województwie podlaskim (26) i województwach lubelskim (25), najmniej w mazowieckim (11). Nazwanie województwa *podlaskim* mogło

wpłynąć na postrzeganie zamieszkiwanego regionu wśród społeczności, stając czynnikiem skłaniającym przedsiębiorców do wykorzystania pochodnych nowego toponimu. W 2003 r. odnotowano 9 takich nowych podmiotów, zlokalizowanych na północ od Bugu. Wszystkie z nich położone były w granicach dawnego województwa białostockiego, poza tzw. historycznym Podlasiem (m.in. w Dąbrowie Białostockiej i Supraślu). Odnotowano 18 nowych podmiotów o nazwach nawiązujących do Podlasia w północnej części województwa lubelskiego, należącego dawniej do białkopodlaskiego (i guberni podlaskiej, ale poza historycznym Podlasiem). W analizowanym okresie 16 firm i instytucji tego typu znajdowało się w Białej Podlaskiej. W porównaniu do pomiaru przeprowadzonego dla poprzedniego okresu, w 1995 r. powstał kolejny „podlaski” klub sportowy – *MKS Podlasie Biała Podlaska*. Od 2001 r. Miejska Biblioteka Publiczna jest wydawcą popularnonaukowego periodyku *Podlaski Kwartalnik Kulturalny*. Wydawnictwo adresowane jest do miłośników Podlasia oraz środowisk zainteresowanych problematyką wschodniego pogranicza kulturowego (mbp.org.pl). W dawnym województwie siedleckim, które po reformie znalazło się w większości w województwie mazowieckim, nastąpił z kolei znaczny spadek liczby takich podmiotów (rozwiązano 9, a powołano jeden w Garwolinie, znajdującym się w dawnej guberni podlaskiej). Społeczność województwa siedleckiego, administracyjnie podlegając Warszawie i Lublinowi, być może poczuła „prestiz” nowych stolic, stąd nieaktualność wyrażania swojej podlaskości poprzez nazwy firm i instytucji. Symptomatycznym jest, że Wyższa Szkoła Rolniczo-Pedagogiczna w Siedlcach zmieniła w 1999 r. swoją nazwę na Akademię Podlaską, by w 2010 r. stać się Uniwersytetem Przyrodniczo-Humanistycznym (uph.edu.pl).

W 2003 r. udział analizowanych podmiotów znajdujących się w granicach historycznego Podlasia uległ niewielkiemu spadkowi w porównaniu z poprzednim okresem pomiarowym (33,9%). Wyraźniej natomiast spadł udział takich firm i instytucji zlokalizowanych w dawnej guberni podlaskiej (41,9%), która silnie straciła na znaczeniu w tym aspekcie. Powstanie 18 nowych podlaskich firm i instytucji w dawnym województwie białkopodlaskim, spowodowało, że w 2003 r. najwięcej podmiotów tego typu zlokalizowanych było w podobszarze F. Należy to uznać za dość jednoznaczny wyraz podlaskiej tożsamości regionalnej, ponieważ obszar ten nie znajduje się w nowo powstałym województwie podlaskim, a białkopodlaskie zostało rozwiązane. Czynniki administracyjny nie mógł więc przyczynić się do rosnącej powszechności nazywania nowych podmiotów w ten sposób.

Na podstawie analizy przestrzennego rozmieszczenia nazw podlaskich firm i instytucji dla 2013 r. można stwierdzić dalszy wzrost znaczenia województwa podlaskiego w nowych granicach. Po pierwsze, liczba instytucji o nazwach „administracyjnych” wzrosła do 210 (przybyło 59 podmiotów). W tym czasie działało 147 pozostałych podmiotów (wzrost o 85 porównaniu do 2003 r.) odwołujących się w nazwie do podlaskości. W granicach województwa podlaskiego ich liczba w latach 2003-2013 znacząco wzrosła (z 26 do 97). Ponad 60% takich firm i instytucji było zlokalizowanych w Białymstoku. Ta zależność tłumaczy najniższy udział podmiotów zlokalizowanych na historycznym Podlasiu w 2013 r. ze wszystkich

okresów pomiarowych (20,4%) (ryc. 3.7). Znacząco spadła także liczba lokalizacji w guberni podlaskiej (34%). W przypadku rozmieszczenia firm i instytucji na północnym brzegu Bugu, po raz pierwszy występowały one także poza obszarem dawnego województwa białostockiego, w województwie łomżyńskim (3) oraz suwalskim (6). Wynika to z funkcjonowania już od 14 lat województwa podlaskiego i wyrażaniu tożsamości regionalnej (lub przywiązaniu do obecnego województwa) także na obszarach historycznie niezwiązanych z Podlasiem. Dla przykładu, w Łomży powstał bar *Smak Podlaski*, a w Suwałkach *Catering Podlaski*.

W 2013 r. podmioty zlokalizowane były w największej liczbie podobszarów badawczych, w tym po raz pierwszy w typach D, C oraz NP (w Warszawie) (ryc. 24), co dowodzi rosnącego rozproszenia przestrzennego firm i instytucji, które w nazwie odwołują się do „podlaskości”. Najwięcej takich podmiotów w przeliczeniu na 10 000 mieszkańców znalazło się w podobszarze B³³, głównie w Białegostoku. Na drugiej pozycji znalazł się podobszar F, który także położony jest poza historycznym Podlasiem. Rola tego regionu nie zatem kluczowa w nadawaniu nazwy podmiotom gospodarczym. Podobszar A, położony w historycznym Podlasiu znalazł się co prawda na trzeciej pozycji w 2013 r., jednak jest on jednocześnie położony w obecnym województwie podlaskim oraz dawnym białostockim. Trudno więc wnioskować o znaczeniu czynnika historycznego.

W przypadku województwa lubelskiego, liczba podmiotów w dekadzie 2003-2013 pozostała na tym samym poziomie (25). Należy jednak podkreślić, że w 2008 r. powstał *Tygodnik Podlaski* z siedzibą w Białej Podlaskiej, ukazujący się w powiatach białskim, parczewskim i radzyńskim. Nazwa tygodnika jest przejawem regionalizmu, gdyż jego portal internetowy informuje:

podlaski.info to źródło szybkich i rzetelnych informacji o południowym Podlasiu i o tym, co wpływa na życie mieszkańców regionu (podlaski.info).

W okresie 2003-2013, w granicach województwa mazowieckiego, nastąpiło podwojenie liczby omawianych podmiotów (z 11 do 22). Ponadto, w tym regionie pojawiły się firmy, które mogą być przesłanką do zdiagnozowania tożsamości hybrydowej lokalnej społeczności. Te podmioty to *Mazowiecko-Podlaskie Stowarzyszenie Agroturystyczne* (z siedzibą w Platerowie, powiat łosicki) oraz *Mazowiecko-Podlaskie Stowarzyszenie Rybackie* (Siedlce). Taki sposób nazywania podmiotów gospodarczych jest z jednej strony wyrazem przywiązania do regionu reliktoowego Podlasia, a jednocześnie podkreśla utożsamianie się z województwem mazowieckim.

Na podstawie przeprowadzonej kwerendy danych teleadresowych dla lat 1983-2013 można wnioskować o znaczącym wpływie ostatniej reformy administracyjnej na powszechność nadawania nazw firmom i instytucjom, sugerujących związek z Podlasiem na obszarze nowego regionu. Stwierdzono pojawianie się stosowania pochodnych toponimu w nazewnictwie podmiotów gospodarczych w podobszarach badawczych, które znalazły się w województwie podlaskim, lecz

³³ Podobszar badawczy B, gminy znajdujące się w województwie podlaskim, dawnym województwie białostockim (1975-1998), ale poza historycznym Podlasiem (1566-1796). Mapa rozmieszczenia podobszarów badawczych znajduje się w podrozdziale 1.4. *Postępowanie badawcze, źródła danych i metody badań*.

położone są poza regionami administracyjnymi mającymi historyczny związek z Podlasiem. W analizowanym okresie stwierdzono spadek znaczenia obu regionów historycznych jako czynnika lokalizacji podlaskich firm i instytucji. Kluczowe dla nazewnictwa jest natomiast położenie w części województwa podlaskiego poza obszarem regionu historycznego (podobszar B). Znaczącą rolę w tym aspekcie odegrał Białystok jako regionalne centrum rozwojowe. Lokalizacja największej liczby omawianych podmiotów w stolicy nowego województwa podlaskiego jest zjawiskiem zrozumiałym. Trudno natomiast jednoznacznie wiązać tę obserwację z przejawem tożsamości regionalnej. Decydująca pod tym względem jest zapewne wysoka liczba mieszkańców Białegostoku i powiązana z nią ogólna liczba podmiotów gospodarczych w tym mieście.

Należy jednak podkreślić silną pozycję oddziaływania czynnika położenia w części historycznej guberni podlaskiej, która znajdowała się w województwie białkopodlaskim (podobszar F). Deinstytucjonalizacja tego województwa w 1999 r., którego nazwa mogła sugerować związek z Podlasiem, nie spowodowała spadku liczby omawianych podmiotów. Lokalizacja firm i instytucji w tych regionach administracyjnych oddziałuje silniej na nazewnictwo podmiotów niż w jednoczesne położenie na Podlasiu historycznym, współczesnym województwie podlaskim oraz dawnym białostockim (podobszar A). W przypadku podobszaru F, trudno jednak oszacować na ile relatywnie wysoka liczba omawianych podmiotów wynika z podlaskiej tożsamości regionalnej, a do jakiego stopnia podyktowana jest związkiem z dawnym regionem administracyjnym. W przypadku podmiotów opiniotwórczych jak *Tygodnik Podlaski*, pewnym jest, że jego nazwa jest symptomem tożsamości regionalnej związanej z południowym Podlasiem. W innych przypadkach, określenie *województwo białkopodlaskie* może pod tym względem odgrywać większą rolę. Ponadto, należy zaznaczyć, że ten podobszar badawczy cechuje najwyższa liczba miejscowości, których nazwa odnosi się do Podlasia (Biała Podlaska, Janów Podlaski, Komarówka Podlaska, Międzyrzec Podlaski, Radzyń Podlaski). Większość omawianych podmiotów gospodarczych jest w nich zlokalizowana. Trudno zatem stwierdzić czy nazewnictwo podyktowane zostało nazwą województwa białkopodlaskiego, Podlasia czy danej miejscowości.

3.5. Postrzeganie Podlasia w piśmiennictwie

Na podstawie poprzednich części pracy, można wnioskować, że Podlasie jest regionem reliktowym, którego nazwa, symbolika i granice, najprawdopodobniej nie powstałyby bez czynnika administracyjnego i utworzenia kolejnych, sformalizowanych jednostek terytorialnych. To regionalizacja administracyjna I Rzeczypospolitej i instytucjonalizacja województwa podlaskiego przyczyniły się do powstania i utrwalenia toponimu *Podlasie* w świadomości społecznej (Dobroński, 2013; Michaluk, 2013). Prawdopodobnie, z tego powodu – także w późniejszych okresach – określenie Podlasie stosowane było jako synonimy regionów administracyjnych, których toponimy były jego pochodnymi (województwo

podlaskie istniejące w latach 1816-1837, gubernia podlaska z okresu 1837-1844). Ta zależność tłumaczyłaby współczesne utożsamianie województwa podlaskiego z Podlasiem.

Z historycznego punktu widzenia, percepcja regionu nazywanego Podlasiem jest zjawiskiem dynamicznymi, w dużej mierze zależnym od obowiązującego podziału administracyjnego (Żółtowska, 2011; Dobroński, 2013; Michaluk, 2013). Wraz z powołaniem województwa podlaskiego w 1816 r.³⁴ po raz pierwszy doszło do znaczącej niezgodności terytorialnej pomiędzy przebiegiem jego granic a pierwotnie zinstytucjonalizowanym regionem z czasów I Rzeczypospolitej. Po pierwsze, Siedlce, przed rozbiarami należące do ziemi łukowskiej (część województwa lubelskiego), stały się nową stolicą regionu administracyjnego (Samsonowicz, 1987). Po drugie, większość obszaru nowego województwa nie była wcześniej związana z Podlasiem. Z kolei, pierwotne podlaskie obszary położone na północ od Bugu (obwód białostocki), powszechnie przestano uważać za Podlasie. Nazwa regionu stosowana była jedynie dla ziem na południowym brzegu Bugu (Piskozub, 1987; Michaluk, 2013). Wynikało to z braku jednostki administracyjnej czy kościelnej na północy, której toponim odwoływałby się do Podlasia. W części południowej natomiast, nazwa regionu w formie przymiotnikowej (diecezja podlaska, województwo podlaskie, gubernia podlaska) funkcjonowała przez większość okresu zaborów zarówno w przypadku struktur kościelnych, jak administracyjnych.

Istotnym dla postrzegania regionu była przynależność historycznego Podlasia na południowym brzegu Bugu do Królestwa Polskiego, podczas gdy obszar po drugiej stronie rzeki znalazł się w Cesarstwie Rosyjskim (Michaluk, 2013). To terytorium, choć historycznie związane z Podlasiem, zostało w powszechnej świadomości Polaków utracone. Województwo podlaskie, a następnie gubernia podlaska, stały się swego rodzaju administracyjnym zamiennikiem Podlasia sprzed III rozbioru Rzeczypospolitej (Żółtowska, 2011; Michaluk, 2013; Dobroński, 2013). Z kolei według J. Kazimierskiego (1998), w XIX w. mieszkańcy Podlasia południowego (siedleckiego) nazywali obszar położony po drugiej stronie Bugu Podlasiem Ruskim. Świadomość istnienia podzielonego regionu mogła być zatem do pewnego stopnia kultywowana w czasach zaborów.

Określenie *Podlasie* stosunkowo szybko zostało zaakceptowane na południowym brzegu Bugu, nie tylko z powodów administracyjnych. Przyczynił się do tego Kościół rzymskokatolicki. Nie bez znaczenia dla percepcji omawianego regionu jest fakt, że granice XIX-wiecznego departamentu siedleckiego, województwa podlaskiego oraz guberni podlaskiej, a następnie siedleckiej były tożsame z terytorium diecezji janowskiej (od 1924 siedleckiej), potocznie zwanej podlaską (Michaluk, 2013). Diecezję utworzono w 1818 r., a zlikwidowano w 1867 r., by reaktywować ją w 1918 r. Stabilność granic diecezji podlaskiej mogła przyczynić się do wzmocnienia utożsamiania obszaru położonego na południe od rzeki Bug z Podlasiem. Był to długi okres ugruntowujący w świadomości społecznej zasięg obszaru Podlasia lub nazywanego podlaskim. W ten sposób kształtował się

³⁴ Wcześniej, w 1810 r. powstał departament siedlecki o tożsamych granicach.

obraz przestrzenny regionu, zarówno wśród jego mieszkańców jak i społeczności z zewnątrz.

W XIX w. niespójność w postrzeganiu województwa z czasów I Rzeczypospolitej, a obszarem uważanym za podlaski, pogłębiła się i ugruntowała. Było to spowodowane dodawaniem określników *Podlaska* i *Podlaski* do nazw miejscowości, które wcześniej nie były związane z regionem administracyjnym z czasów I RP. Dla przykładu, Biała Podlaska, dawniej Biała Radziwiłłowska zwana także Białą Książącą, co prawda w latach 1513/20-1566 leżała w województwie podlaskim, lecz zdecydowanie dłużej związana była z województwem brzeskim (1566–1795) (Piskozub, 1987; Dobroński, 2013; Michaluk, 2013). Według Z. Glogera (1903) Biała Podlaska położona jest na historycznym Polesiu. Z kolei M. Barwiński (2004) opisując dziewiętnastowieczne „wzbogacanie” toponimów o *podlaskość*, twierdzi, że jest ono uzasadnione jedynie w przypadku Międzyrzecza i Sokołowa, jako miast historycznie położonych na południowym Podlasiu³⁵. Na południe od Bugu znajdują się natomiast takie miejscowości jak wspomniana Biała Podlaska, Janów Podlaski, Komarówka Podlaska, Leśna Podlaska oraz Radzyń Podlaski, które leżały poza administracyjnymi granicami Podlasia historycznego przed zaborami, lecz znalazły się w drugim województwie podlaskim utworzonym w 1816 r. Na uwagę zasługuje fakt, że w obecnym województwie podlaskim znajduje się tylko jedna miejscowość, której określenie sugeruje związek z Podlasiem – Bielsk Podlaski. Do upowszechnienia nazwy *Podlasie* w celu określenia obszaru na południe od Bugu, a historycznie niezwiązanego z pierwotnym województwem podlaskim, przyczynił także kult tzw. *Męczenników Podlaskich* (Michaluk, 2013).

Podlasie było przedmiotem wielu prac naukowych, popularno-naukowych, reportaży i opracowań literackich. Obok Kielecczyny, było najmocniej upodobane przez Stefana Żeromskiego (Lisowski, 1986)³⁶. Region zajmuje szczególne miejsce w polskim reportażu. Autorzy przedstawiają podobne elementy i warianty fabularne, dzięki czemu ich teksty często wykazują cechy stereotypowe i tendencyjne (Kochanowski, 2020). Wśród opracowań wyróżnić można dwa zasadnicze nurty w postrzeganiu Podlasia. W pierwszym z nich, jest dzikie, zacofane, nieposkromione, a jego mieszkańcy są silnie podporządkowani rytmowi przyrody, zabobonni i prości. Taką narrację zaprezentowała M. Dąbrowska, *Podlasie i Białystok*, pod wiele mówiącym tytułem *Brzydkie miasto* (1924). Podobnie widział region R. Kapuściński w swojej pracy *Busz po polsku. Historie przygodne* (1962), K. Gałczyńska (1988), J. Nieczydorowicz (1997) czy M. Kącki (2015). Podlasie, w sposób silnie stereotypowy, jako zacofany, którego mieszkańcy są nieufni wobec postępu technicznego

³⁵ Według większości źródeł, z wyjątkiem K. Perthéesa (1795) i Z. Glogera (1918), Międzyrzec nie był jednak położony w granicach historycznego województwa podlaskiego (1566-1795). Miasto w latach 1574-1795 należało do województwa brzeskiego (Ślusarczyk, 1996).

³⁶ Pisarz mieszkał w latach 1889-1890 we wsi Łysów (gmina Przesmyki, powiat siedlecki, województwo mazowieckie), pełniąc stanowisko nauczyciela. Miejscowość ta znajduje się na historycznym Podlasiu, w ówczesnej guberni siedleckiej. Opis okolicy, sytuacja prześladowanych unitów oraz miejscowe zwyczaje, niekiedy mające charakter szkiców etnograficznych zamieszczał Żeromski w swoim dzienniku, a także w nowelach *Ananke* (1891), *Do swego Boga* (1892), *Okno za okno* (1893) czy *Mogila* (1894). Literackie i reporterskie opisy sytuacji represjonowanych unitów podlaskich, mających miejsce głównie na południowym brzegu Bugu również mogły przyczynić się do utożsamiania Podlasia z terytorium guberni siedleckiej (por. Reymont, 1918, 1927).

czy obyczajowego przedstawił także w powieści E. Redliński *Konopielka* (1973). Drugi nurt w postrzeganiu Podlasia wiąże się z jego mistycyzmem, orientalnym kolorytem prawosławia, ale także krainą ludowych uzdrowicielek-szamanek (tzw. *szeptuchy*), wydarzeń nadprzyrodzonych oraz bogactwa kulturowego zamieszkujących tu mniejszości. W tych obrazach, Podlasie jest co prawda poniekąd krainą dziką, pierwotną i tajemniczą, ale przez to fascynującą, w której zachowana jest pradawna równowaga pomiędzy ludźmi i przyrodą. Tak region postrzegali m.in. W. Pawluczuk (1974), P. Nestorowicz (2014) czy B. Jastrzębski i in. (2015). Powyższe opracowania, będące obserwacją lokalnych społeczności skupiały się głównie na aspekcie kulturowym. Granice regionu Podlasia nie były nich sprecyzowane. Zdecydowana większość reportaży miała miejsce w dawnym województwie białostockim oraz samym Białymstoku, jako odmiennych pod wieloma względami od pozostałych części Polski, a przez to wartych opisania.

W niniejszej pracy skupiono się na aspekcie geograficznym, wycinku przestrzeni, nazywanej Podlasiem. Przeanalizowano prace, w których granice regionu są w pewien sposób określone. Szczególna uwaga skierowana została na relacje przedstawionego regionu z – obowiązującym w czasie publikacji – podziałem administracyjnym oraz historycznymi jednostkami przestrzennymi. Literatura naukowa nacechowana jest znaczną dowolnością w pojmowaniu regionu Podlasia. Autorzy wykazują zróżnicowany poziom wiedzy na temat granic historycznych, częstokroć postrzegając region przez pryzmat podziału administracyjnego czy regionalizacji fizycznogeograficznej. W literaturze geograficznej i historycznej (Dylikowa, 1973; Barwiński, 2004; Maroszek i Tęgowski, 2010; Plit, F., 2014; Plit, J., 2017) oraz materiałach kartograficznych (*Atlas historyczny Polski*, 1985; *Historyczny Atlas Polski*, 2009; *Wielki historyczny atlas Białorusi*, 2009; *Mappa szczegółna województwa...*, 1795) odnaleźć można wiele niekonsekwencji w przebiegu granic województwa podlaskiego z czasów I Rzeczypospolitej, przez wielu autorów określanych jako *Podlasie historyczne*. Różne poglądy dotyczące zasięgu przestrzennego regionu, wynikały z faktu, że jego granice powszechnie przedstawiano w sposób zgeneralizowany i niedokładny (ryc. 3.9).

Dokonując regionalizacji fizycznogeograficznej, geografowie wykazywali zróżnicowane poglądy dotyczące obszaru Podlasia. Doliny Bugu i Biebrzy stanowiły granice oddzielające regiony fizycznogeograficzne wyznaczone przez S. Pietkiewicza (1947), który jednak nazw odwołujących się do Podlasia nie zastosował. J. Kondracki (1978), również na dolinie Bugu wyznaczył granicę między Nizinami Północnopodlaską i Południowopodlaską. Niektórzy geografowie wydzielali jednak Nizinę Podlaską jako region fizycznogeograficzny, spinający oba brzegi Bugu (Rehman, 1904; Nałkowski, 1913; Lencewicz, 1937) ograniczony od północy doliną Narwi, od zachodu dochodzącą aż do doliny Wisły. L. Sawicki (1922) postrzegał obszar Podlasia jako składową Niziny Mazowieckiej. A. Dylikowa (1973) wyszczególniła Nizinę Podlaską, której południowa granica oparta została o Krznę, zachodnia o Liwiec, północna o zewnętrzną krawędź Kotliny Biebrzańskiej.

Obszar nazywany Podlasiem położony jest na mniejszych lub większych fragmentach kilku regionów przyrodniczych. Niektóre z tych jednostek wzięły

Ryc. 3.9. Podlasie (Polaquie) na mapie Rzeczypospolitej Obojga Narodów autorstwa G. Sansona (1675), oryginalna skala 1: 2 100 000 (granice województwa podlaskiego wyrysowano w sposób mocno zgeneralizowany)

Fig. 3.9. Podlasie (Polaquie) on the map of the Polish-Lithuanian Commonwealth by G. Sanson (1675), original scale 1: 2 100 000 (the borders of Podlasie voivodship are highly generalized)

Źródło/Source: Lithuania on the map (2011), s. 156-157

od niego swoją nazwę. Z uwagi na brak wyróżniających cech środowiskowych (w tym granic przyrodniczych), Podlasie, nie zostało jednak uznane przez naukowców za region fizycznogeograficzny spinający oba brzegi Bugu, przez co nawiązywałyby do pierwszego województwa podlaskiego. Na omawianym obszarze, rozległy i mało zróżnicowany krajobrazowo Niż Środkowopolski płynnie przechodzi w Wysoczyznę Podlasko-Białoruskie. Rola doliny Bugu, jako granicy między nimi, pełniona jest jedynie *pro forma*, w krajobrazie trudno bowiem znaleźć znaczące zróżnicowania. Wyrażna granica wykształciła się za to na północ od Wysoczyzn Podlasko-Białoruskich, które półkołem otacza długa strefa bagien, rozciągających się wzdłuż Biebrzy po Wiznę nad Narwią. Po drugiej stronie znajduje się obszar Pojezierzy Wschodniobałtyckich. W tym wypadku dolina Biebrzy jest wyraźną i jednoznaczną granicą strefową, a krajobrazy przez nią oddzielone różnią się diametralnie. Czytelne różnice przyrodnicze występują także między Nizem Środkowopolskim a bagiennym Polesiem Zachodnim, ograniczonym rzekami Krzną na północy oraz Tymienicą na zachodzie (Kondracki, 2002). Według podziałów przyrodniczych regionalizacji fizycznogeograficznej Europy dolina Bugu jest ważną granicą naturalną, oddzielającą obszary Europy Zachodniej

i Wschodniej (*Regionalisation of Europe*, 1971). Podlasie jest zatem regionem pogranicza również w aspekcie przyrodniczym. J. Kondracki (1976), opracowując podział fizycznogeograficzny Polski w układzie dziesiętnym nawiązał do regionalizacji krajów sąsiednich. Według niego, dolina rzeki Bug jest także granicą dwu mega regionów, pokrywających znaczną część Europy – Pozaalpejskiej Europy Środkowej oraz Nizy Wschodnioeuropejskiego. Makroregiony fizycznogeograficzne, których nazwy nawiązują do Podlasia³⁷ – Nizina Północnopolaska oraz Nizina Południowopolaska również dzieli Bug.

Pomimo wieloletnich rozważań historyków (por. Jabłonowski, 1910; Gloger, 1918; Wiśniewski 1977; Maroszek i Tęgowski, 2010; Kołodziejczyk, 2012; Michaluk, 2013) jednoznaczne określenie obszaru, który należy rozumieć pod pojęciem Podlasia, nastrocza trudności. Nasuwa się jednak ogólna konstatacja, że badacze, operując tym pojęciem, najczęściej odnoszą się do pierwotnego regionu administracyjnego, utworzonego w XVI w. Określenie przebiegu granic regionu kulturowego, w przypadku wykształconego tu pogranicza narodowościowo-religijnego, jest zdecydowanie bardziej subiektywne. Najbardziej zbliżony do regionu administracyjnego przedstawionego na mapie Karola Perthées'a – (*Mappa szczególna województwa podlaskiego z 1795 r.*) jest opis Podlasia, poczyniony przez Z. Glogera (1918). Niewielkie różnice pomiędzy tymi opracowaniami dotyczą fragmentu ziemi mielnickiej, znajdującej się na południe od Bugu:

Aby się lepiej zorientować w rzeczywistych konturach granic Podlasia i dawnego województwa Podlaskiego z czasów Rzeczypospolitej (które na wszystkich mapach starych i nowych niedokładnie są oznaczone), należy sobie wyobrazić linię, poprowadzoną z Augustowa przez Rajgród, Knyszyn, Suraż, Brańsk, Drohiczyn, Międzyrzec do wsi Gęsi pod Parczewem, a linia ta stanowić będzie oś, przecinającą podłużnie sam środek wąskiej a długiej ziemi podlaskiej³⁸ (s. 7).

Wymienione miejscowości położone są na obszarze pierwotnego województwa z lat 1513/1520-1566 oraz bardziej współczesnym Glogerowi regionom administracyjnym o pokrewnych toponimach na południe od Bugu (ryc. 3.10). Trudno zatem jednoznacznie stwierdzić, którą z jednostek autor opisywał.

W innym opracowaniu z początku XX w., jak *Krótką geografja Królestwa Polskiego*, (Verdmon-Jacques, 1912), granice historyczne omawianego regionu nie są jednoznacznie sprecyzowane. W rozdziale poświęconemu guberni siedleckiej, autor lakonicznie opisuje: *część wschodnia, zwana Podlasiem* (s. 195). Natomiast, odwołuje się do regionu historycznego także przy charakterystyce guberni suwalskiej: *Część północna guberni, zamieszкана przez Litwinów, trzeźwych i pracowitych, jest zamożniejsza od południowej, zamieszканej przez Podlasiaków* (s. 235). Pośrednio więc, odwołano się do obszaru pierwszego województwa podlaskiego, jednak bez dokładnego nakreślenia granic regionu relikтового.

³⁷ Granica jednostek fizycznogeograficznych wyższego rzędu opiera się o dolinę Bugu, nazewnictwo makroregionów Nizina Północnopolaska, Nizina Południowopolaska czy Pojezierze Litewskie, nawiązuje jednak do osadnictwa regionów kulturowych.

³⁸ Zachowano oryginalną pisownię.

Po I wojnie światowej, postrzeganie Podlasia, z powodu braku samodzielnego regionu administracyjnego, budowane było na podstawie percepcji przestrzennej, ugruntowanej w czasach zaborów. Z tego powodu Podlasie nadal było kojarzone głównie z obszarem XIX-wiecznej guberni podlaskiej (później siedleckiej), położonej na południe od Bugu oraz dzielącej z nią granice diecezji podlaskiej. Wskutek nazwania województwa położonego na północ od Bugu białostockim, kontynuowane było natomiast powszechne określanie tego obszaru jako Białostoczczyzna (Piskozub, 1987; Sadowski, 1995). Tak postrzegano omawiany region w dwudziestolecu międzywojennym (por. Świątkowski, 1929). Narrację tę z uwagi na brak województwa, którego nazwa odwoływałaby się do Podlasia podtrzymywano w okresie PRL-u (np. Chłudziński, 1966). Podzielenie obszaru historycznego Podlasia pomiędzy pięć województw w latach 1975-1998 nie było sprzyjającym czynnikiem w budowaniu czy kultywowaniu tożsamości regionalnej. A. Dobroński (2013), stwierdza:

Przez kilka dziesięcioleci nazwa Podlasie kojarzyła się obywatelom PRL z Siedlcami, a nie Białymstokiem (s. 23).

Wizerunek Podlasia, jako obszaru położonego jedynie na południowym brzegu Bugu, podtrzymywany był przez dalsze funkcjonowanie diecezji siedleckiej (tzw. podlaskiej). Łączny obszar województw siedleckiego i białkopodlaskiego powstałych w 1975 r. silnie nawiązywał do granic diecezji. Skłaniało to do synonimicznego stosowania ich nazw. Dodatkowo, toponim *województwo białkopodlaskie*, dla laika nieznającego mapy i podziałów administracyjnych Polski (a także dla jego mieszkańców), mógł sugerować silny związek z Podlasiem. Z tego powodu, w okresie funkcjonowania podziału administracyjnego z lat 1975-1998, częstym było stosowanie nazwy *Podlasie* na określenie obszaru województw białkopodlaskiego i siedleckiego (por. Kamiński, 1976; Kaczmarek, 1980; Podgórski, 1982).

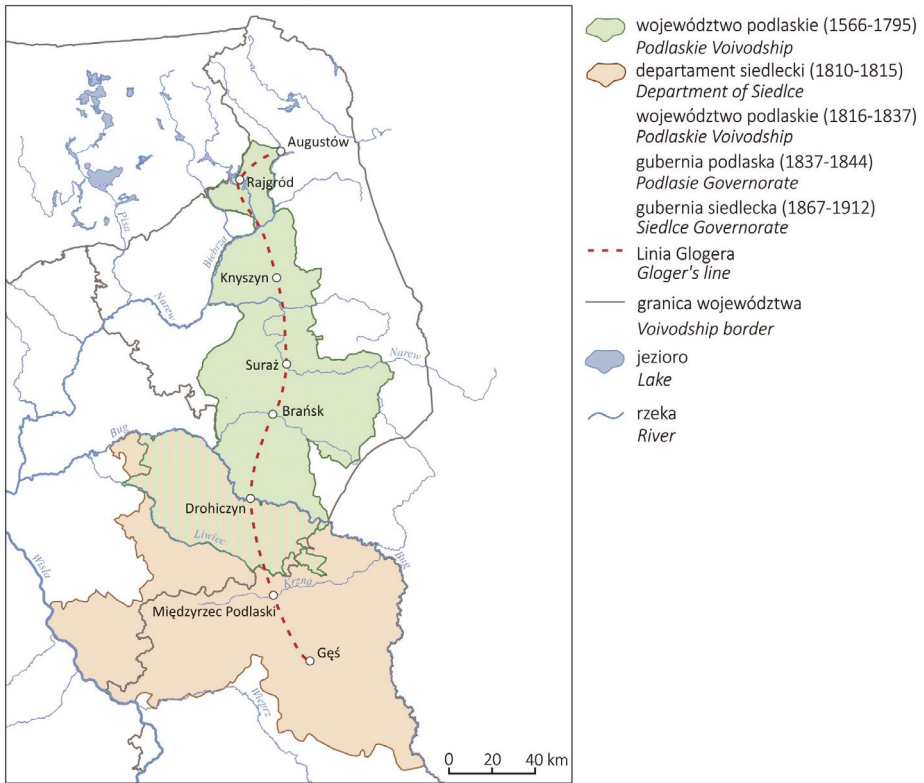
W opracowaniach naukowych, omawiany region także przedstawiany był na ogół dość nieprecyzyjnie. Dla przykładu, w wydanym tuż przed ostatnią reformą administracyjną *Słowniku geograficzno-krajoznawczym Polski* pod hasłem *Podlasie* czytelnik odnajdzie następujący opis:

(...) kraina historyczna leżąca między górną Narwią a Bugiem (...) (1998, s. 597).

Ten krótki fragment sugeruje, że południowa granica Podlasia przebiegała wzdłuż rzeki Bug. Implikuje to percepcję regionu w oparciu o jego nieprawdziwe granice. Bardziej zgodnie z uwarunkowaniami historycznymi rozwinęto termin *Podlasie* w Nowej Encyklopedii Powszechnej:

(...) kraina historyczna Polski po obu stronach środkowego Bugu i górnej Narwi (...) (1998, s. 939).

Istotnym wkładem w badania z zakresu językoznawstwa Polski wschodniej było dziesięciotomowe dzieło *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny* (1980-2009). Kontynuacją oraz uzupełnieniem tej pozycji jest trzyczęściowe opracowanie *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia* (Barszczewska i in., 2016).

Ryc. 3.10. Linia opisana przez Z. Glogera (1918) wobec podlaskich regionów administracyjnych
 Fig. 3.10. The line described by Z. Gloger (1918) in relation to administrative regions associated with Podlasie

Opracowanie własne na podstawie / Own compilation based on: Gloger (1918)

W recenzji pracy zwrócono uwagę na jej tytuł. Termin „Podlasie” ma, zdaniem recenzenta, znacznie szersze znaczenie niż województwo podlaskie, obejmując także północną część województwa lubelskiego i północno-wschodni obszar województwa mazowieckiego. Według niego bardziej właściwe byłoby zastosowanie określenia „Podlasie Północne” lub „Białostoczczyzna Wschodnia” (Sajewicz, 2017). Należy zaznaczyć, że *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny* (1980-2009) oraz *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia* (2016) odnoszą się do tego samego obszaru, czyli środkowej i wschodniej części dawnego województwa białostockiego (1975-1998). Tytuły opracowań nawiązują więc do obowiązującego podziału administracyjnego. Określenie *Białostoczczyzna* było w powszechnym użyciu przed 1999 r. i także odnosiło się do zróżnicowanego obszaru, w zależności od aktualnych granic województwa białostockiego. Termin ten znalazł się w tytułach wielu prac naukowych, m.in.: *Pradzieje Białostoczczyzny* (Jaskanis, 1969), *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny* (Wiśniewski, 1977) czy *Świadomość narodowa społeczności prawosławnej Białostoczczyzny* (Mironowicz, 1992). Określenia *Podlasie* czy *Podlasie Północne* sporadycznie pojawiały się

w tytułach publikacji naukowych odnoszących się do województwa białostockiego przed 1999 r. Symptomy postrzegania obszaru położonego na północ od Bugu jako Podlasie można odnaleźć w pracach powstałych w kolejnych podziałach administracyjnych (por. Błachowski, 1960; Iglicka-Okólska, 1998).

Fundamentalna dla współczesnej percepcji regionu okazała się ostatnia reforma administracyjna kraju i wynikające z niej powołanie województwa podlaskiego. Począł bowiem funkcjonować, zarówno w języku potocznym jak i oficjalnym przekazie, skrót myślowy, polegający na zamiennym stosowaniu określeń *Podlasie* i *województwo podlaskie* (Michaluk, 2013). Takie rozumowanie promowane jest również przez władze województwa podlaskiego, którego portal internetowy nazwano *Wrota Podlasia* (wrotapodlasia.pl). Po 1999 r. Podlasiem zaczęto nazywać obszar województwa podlaskiego, podobnie jak Lubelszczyznę w ogólnopolskim języku potocznym jest obszar województwa lubelskiego, a Mazowsze stało się synonimem województwa mazowieckiego.

Instytucjonalizacja województwa podlaskiego w 1999 r. silnie determinuje postrzeganie zasięgu przestrzennego Podlasia w piśmiennictwie. Tak określany obszar odnosi się do regionu z czasów I RP głównie w pracach historycznych. Geografowie oraz przedstawiciele innych nauk, percypują Podlasie w sposób bardziej dowolny (przykłady w tab. 3.1). Przewodniki turystyczne powstałe po ostatniej reformie administracyjnej w zdecydowanej większości utożsamiają Podlasie z województwem podlaskim (przykłady w tab. 3.2). Można jednak odnaleźć odmienne podejście przedstawianie regionu, wykazującego zgodność z granicami historycznymi (np. Darmochwał, 2000). Istnieją również przypadki pojmowania Podlasia jako subregionu Mazowsza, zarówno przed ostatnią reformą administracyjną (np. Janiszewski, 1959; Brdulak in., 1996; Otremba, 1997) i po 1999 r. (dodatek do *Gazety Wyborczej* z 26 kwietnia 2019 r. w serii zatytułowanej *Poznajmy Mazowsze* lub też w opracowaniu S. Kordaczuka, 2014³⁹). W obecnym układzie województw, nieoficjalne nazwy geograficzne odnoszące się do fragmentu Podlasia są stosowane sporadycznie, a niegdyś były bardziej powszechne (przykłady w tab. 3.1 i 3.2). Obecnie, w formie szczątkowej używane jest określenie *Podlasie Południowe* (lub *Południowe Podlasie*). W świadomości społecznej ugruntował się więc obraz niepodzielnego regionu, zdelimitowanego obecnymi granicami administracyjnymi.

Co ciekawe, określenia *Podlasie* i *województwo podlaskie* są powszechnie stosowane jako synonimy również przez wielu przedstawicieli środowiska naukowego Białegostoku. Badacze z tego ośrodka akademickiego teoretycznie powinni cechować się wyższą niż ogół społeczeństwa świadomością historyczną i podlaską tożsamością regionalną. Zaobserwowana zależność może wynikać nie tyle z niewiedzy na temat braku spójności granic Podlasia historycznego i obecnego województwa, co wygody autorów chętnie stosujących te określenia w roli

³⁹ S. Kordaczuk wykazuje jednak dosyć elastyczne podejście do postrzegania Podlasia. W opracowaniu *Moje Hołowczyce – odkrywanie historii w nazwach lokalnych* (2019), autor już na wstępie (s. 145) pisze: „wywodzę się z pięknego miejsca na Podlasiu”. Jest też autorem opracowania *Tradycja Mazowsza. Powiat łosicki. Przewodnik subiektywny* (2014). Już sam tytuł sugeruje postrzeganie powiatu łosickiego jako części Mazowsza. Podobne podejście prezentowała na łamach *Gazety Wyborczej* M. Orłowska (2019).

synonimów. Pogłębiając daną tematykę badawczą, dotyczącą obecnego województwa podlaskiego, naukowcy najpewniej próbują unikać ciągłego powtarzania jego nazwy. Wynika to z dążenia do poprawnej stylistyki językowej, która nakazuje wystrzeganie się repetycji w sąsiadujących zdaniach. Jednym z synonimów dla określenia *województwo podlaskie*, obok terminów takich jak *region* czy *obszar badań* jest także *Podlasie*. Prawdopodobnie jednak, dla niektórych autorów synonimiczne stosowanie nazwy regionu administracyjnego i historycznego, odbywa się nieświadomie. Inni, jak białostocki etnograf [sic!] A. Gawel (2014), z premedytacją pomijają kontekst historyczny:

Zmienność granic politycznych w ciągu minionych wieków nie pozwoliła na wykrytalizowanie się w pełni jednoznacznego przebiegu granic tego regionu. Współcześnie przyjmuje się najczęściej, iż obszar Podlasia wyznaczają granice obecnego województwa podlaskiego (s. 41).

Przykładem stosowania wyżej opisanych synonimów jest szereg prac opublikowanych pod redakcją naukową A.F. Bociana (2003; 2004; 2005; 2008; 2016). Inny białostocki ośrodek naukowy – Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku – przyjęła ten sam sposób postrzegania regionów historycznych i administracyjnych (por. Podedworny i Wnorowski, 2001). Stosunek używania nazw *Podlasie* i *województwo podlaskie* w tytułach rozdziałów wynosi w tym przypadku 4:3, przy czym cała zawartość merytoryczna odnosi się do regionu administracyjnego. Nie tylko podlaskie środowisko naukowe Białegostoku powszechnie stosuje skrót myślowy dla obszaru jednostki administracyjnej, stosując nazwę regionu historycznego. Takim podejściem nacechowana jest także wydana przez Uniwersytet Warszawski pozycja Z. Hirszfelda i P. Kaczmarczyka pt. *Współczesne migracje zagraniczne ludności Podlasia* (2000). Praca zasługuje na szczególną uwagę, gdyż została wydana zaledwie rok po reformie administracyjnej. Dowodzi zatem, już wówczas stosowano synonimiczny skrót myślowy odnoszący się do województwa i regionu historycznego.

Odminną narrację niż większość prac naukowych powstałych po ostatniej reformie administracyjnej zastosowała, reprezentująca Wyższą Szkołę Finansów i Zarządzania w Białymstoku, W. Czemieli-Grzybowska, w swojej pracy: *Wpływ funduszy przedakcesyjnych na funkcjonowanie małych i średnich przedsiębiorstw w regionie podlaskim* (2006). Autorka przedstawia w pracy badania własne dotyczące kompleksowej analizy rzeczywistego wpływu funduszy przedakcesyjnych Unii Europejskiej na małe i średnie przedsiębiorstwa województwa podlaskiego, stosując określenia *region podlaski*, *województwo podlaskie* i *obszar badań*. Nazwa *Podlasie* nie pojawia się. Podobnym językiem w swojej publikacji operowali także B. Pławgo oraz C. Sadowska-Snarska, *Rynek pracy w regionie podlaskim – stan i perspektywy* (2004). Takie podejście nie powoduje u czytelnika konfuzji w postrzeganiu regionu administracyjnego i historycznego Podlasia.

Edukacja i jej główne narzędzie, jaki stanowią podręczniki szkolne, posiada znaczny potencjał w kształtowaniu postrzegania podziałów terytorialnych Polski. Utworzenie województw o nazwach odwołujących się do regionów reliktowych

Tabela 3.1. Przykłady postrzegania zasięgu przestrzennego Podlasia w literaturze naukowej wobec podziałów administracyjnych

Określenie	Opisywany obszar	Autor/autorzy (rok publikacji)	Dziedzina	Podział adm.	
Podlasie	Część Niziny Mazowieckiej	Sawicki (1922)	Geografia	1922-1932	
	Podregion Mazowsza o granicach województwa podlaskiego (1566-1795)	Janiszewski (1959)		1950-1975	
	Województwo podlaskie (1513/20-1795)	Chlebowski i Walewski (red.) (1887)		1867-1912	
	Województwo podlaskie (1566-1795)	Piskozub (1987)		1975-1998	
		Barwiński (2004)	Od 1999 r.		
		Maroszek i Tęgowski (2010)			
		Kołodziejczyk (2012)			
	136 gmin z 5 województw: białostockiego (49), suwalskiego (19), łomżyńskiego (12), siedleckiego (24) i białkopodlaskiego (32)	Maroszek (1997)	Historia	1975-1998	
	Subregion Mazowsza, z Podlasiem sięgającym na południe po okolice Włodawy	Otremba (1997)	Geografia historyczna		
	Subregion Mazowsza w granicach województwa białkopodlaskiego	Brdulak i in. (1996)	Ekonomia		
Województwo podlaskie (od 1999 r.)	Bocian i in. (2003)	Ekonomia/ studia regionalne			
	Podedworny i Wnorowski (2001)				
	Kopczuk i Proniewski (2005)				
	Graja i Spychała (2004)	Turystyka			
	Mazur (2005)				
	Zdrodowska (2007)	Geografia regionalna			
Powiaty suwalski i zambrowski (Woj. podlaskie od 1999 r.) oraz powiat kętrzyński (woj. warmińsko-mazurskie)	Żynżel (2004)	Spółdzielczość wiejska	Od 1999 r.		
Podlasie	Województwo białostockie (1946-1975)	Grabowski (1959)			
Podlasie Zachodnie	Wschodnie powiaty województwa warszawskiego: mińsko-mazowiecki, węgrowski, sokołowsko-podlaski, siedlecki i łosicki	Paprocka (1970)		Etnografia	1950-1975
		Błachowski (1960)			
Podlasie Wschodnie	Województwo białostockie (1946-1975)				
Południowe Podlasie	Województwo lubelskie (1946-1975)				

Określenie	Opisywany obszar	Autor/autorzy (rok publikacji)	Dziedzina	Podział adm.
Południowe Podlasie	Województwa białskopodlaskie i siedleckie	Ciechocińska (1997)	Ekonomia	1975-1998
		Kazimierski (1994)	Historia	
	Dawne województwo białskopodlaskie (1975-1998)	Kasprzyk i Żbikowski (2010)	Turystyka	Od 1999 r
		Adamowski (2011)	Kulturoznawstwo	
Subregion siedlecki	Dmowski (2000)	Historia		
Południowo-wschodnie Podlasie	Powiat biały (województwo lubelskie)	Romanowicz (2019)	Socjologia	
		Tłomacki (2007)	Historia religii	
Północne Podlasie	Dawne województwo białostockie (1975-1998)	Śliwiński (2007)	Historia	
		Sajewicz (2008)	Językoznawstwo	
		Jekaterynczuk (2019)	Socjologia	

wskutek ostatniej reformy administracyjnej – jednak dalece niespójnych z nimi przestrzennie – umacnia istniejący od dawna trend synonimicznego pojmowania *de facto* odmiennych terytoriów. Kwerenda podręczników do geografii dla szkół podstawowych, gimnazjalnych, liceów i techników przeprowadzona na podstawie dostępnych materiałów z ostatnich trzech dekad skłania do ogólnej refleksji o marginalnej roli, jaką odgrywa regionalizacja historyczna i kulturowa przestrzeni Polski w programie nauczania. Zarówno przed, jak i po reformie administracyjnej, region jest w podręcznikach szkolnych rozumiany na ogół w kontekście województwa. Wiedza o przestrzeni geograficznej Polski jest przedmiotem nauczania na poziomie szkół podstawowych, w wielu przypadkach ograniczając się do przedstawienia zróżnicowania krajobrazowego. Bardzo prawdopodobne zatem, że przyszłe pokolenia będą miały mgliste i najpewniej mylne pojęcie o dziedzictwie terytorialnym Polski, a ich tożsamość regionalna budowana będzie w odniesieniu do jednostek administracyjnych.

Przykładem współczesnego podejścia do percypowania Podlasia może być pozycja autorstwa J. Angiel, *Geografia 2: Mazowsze i Podlasie: kształcenie ogólne w zakresie podstawowym dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum* (2003). Niniejsze opracowanie to jeden z pięciu zeszytów regionalnych, uzupełniających podręcznik *Geografia 2*. Autorka zaznacza we wstępie, że omawiane w nich obszary nie są tożsame z obecnymi województwami. Tytuły zeszytów nawiązują wyraźnie do regionów historycznych. J. Angiel (2003) ma świadomość stosowania synonimów (skrótów myślowych). Jednak, autorka posiada wiedzę na temat przebiegu granic regionów historycznych:

Współczesne granice administracyjne rzadko nawiązują do granic historycznych. Najbardziej jednolite pod tym względem jest obecne województwo

Tabela 3.2. Przykłady postrzegania zasięgu przestrzennego Podlasia i jego fragmentów w literaturze pozanaukowej wobec podziałów administracyjnych

Określenie	Opisywany obszar	Autor/autorzy (rok publikacji)	Dziedzina/forma	Podział adm.
Podlasie	Gubernia siedlecka	Chrząszczewska i Warnkówna (1913)	Krajoznawstwo	1867-1912
	Północne powiaty ówczesnego województwa lubelskiego, ograniczone dolnym biegiem Wieprza oraz średnim biegiem Bugu i Wisty	Świątkowski (1929)	Przewodnik turystyczny	1922-1932
	Województwa białkopodlaskie i siedleckie	Kaczmarek (1980)	Krajoznawstwo	1975-1998
		Podgórski (1982)		
	Województwa białkopodlaskie, białostockie, tomżyńskie i siedleckie. Opisano także pojedyncze obiekty znajdujące się województwach suwalskim, ostrołęckim i lubelskim	Glinka i in. (1997)	Przewodnik turystyczny	
	Wspomnienia z czasów dzieciństwa, wyrażające przywiązanie do miejsca urodzenia (okolice miasta Mordy, pow. siedlecki, woj. mazowiecki). Podlasie przedstawione jako mała ojczyzna	Ostaszyk (1994)	Pamiętnik	
	Łączny obszar województwa podlaskiego (1566-1795) i województwa podlaskie (od 1999 r.)	Lippoman (2011)	Zbiór legend	
Województwo podlaskie (od 1999 r.)		Kaliński i Kicki (2011)		
Podlasie Nadbużańskie	Dolina środkowego Bugu, ościenne fragmenty województw białkopodlaskiego i białostockiego	Stolarczyk (1981)	Przewodnik turystyczny	
	Południowo-wschodnia część województwa podlaskiego (od 1999 r.)	Gorbacz (2009)		Od 1999 r.
Czerwone Podlasie	Ziemia chełmska	Reymont (1927)	Reportaż	1867-1912
Podlasie Zachodnie	Wschodnie powiaty województwa warszawskiego: mińsko-mazowiecki, węgrowski, sokotowsko-podlaski, siedlecki i łosickiego	Chludziński (1966)	Przewodnik turystyczny	1950-1975

mazowieckie, w większości zajmujące obszar historycznego Mazowsza. W jego skład wchodzi część historycznej ziemi sandomierskiej (Małopolska) i Podlasia. Bardziej zróżnicowane jest woj. podlaskie: obejmujące fragmenty historycznego Podlasia, Litwy (Suwalszczyzna) i Mazowsza (s. 6).

Pomimo to, na kolejnej stronie przedstawione są fotografie, które podpisano: Fot. 1-3 Krajobrazy Mazowsza i Podlasia. Pierwsza fotografia przedstawia skarpcę wiślaną w Warszawie. Na drugiej widnieje Równina Kurpiowska, natomiast na trzeciej fotografii znajdują się wzgórza morenowe na Pojezierzu Suwalskim. Fotografie percypowane są przez uczniów łatwiej niż tekst, dlatego prawdopodobnie będą konotowali Podlasie z przedstawionym na fotografii morenowym krajobrazem młodoglacjalnym, który na historycznym Podlasiu (poza okolicami Rajgrodu czy Augustowa) nie występuje. Podręcznik może zatem przyczynić się do mylnego pojmowania regionów Polski, promując stosowanie skrótu myślowego (synonimu) na określenie województwa, używając nazw regionów historycznych. Takie postrzeganie Podlasia znajduje się jednak w sprzeczności z wieloma pomocami naukowymi. Dla przykładu, Szkolny Atlas Geograficzny (2018), przedstawia omawiany region zgodnie z rzeczywistymi granicami historycznymi (województwa podlaskiego z lat 1566-1795).

Opracowanie autorstwa F. Plita, *Warmia, Mazury, Podlasie* (1997) skierowane zostało do młodzieży szkolnej. Praca dotyczy wymienionych regionów w granicach administracyjnych województw: białostockiego, łomżyńskiego, olsztyńskiego i suwalskiego. Autor nie przedstawił granic historycznego województwa podlaskiego. Należy jednak zaznaczyć, że w pewien „dyskretny” sposób odwołano się do zasięgu przestrzennego – innego niż administracyjny – regionu. Pod opisem jednej z fotografii widnieje podpis:

Podlaski przełom Bugu w pobliżu Mielnika i Drohiczyzna wyznacza południową granicę terenu omawianego w tej książce, ale nie południową granicę Podlasia (s. 23).

F. Plit nie opisuje jednak gdzie ta granica przebiega, pozostawiając niedosyt i konfuzję u czytelnika.

Ciekawą współczesną pozycją jest zbiór reportaży autorstwa F. Springera *Miasto Archipelag. Polska mniejszych miast* (2016). Autor zamieszcza obserwacje własne oraz rozmowy z mieszkańcami stolic województw z okresu 1975-1998. Podróż po 31 ośrodkach miejskich kończy się poniższą konstatacją, dotyczącą skutków ostatniej reformy administracyjnej:

Nie mniej kuriozalnym tworem tamtej reformy jest województwo podlaskie – ani mieszkańcy Suwałk, ani Łomży nie czują się i nigdy nie czuli mieszkańcami Podlasia, a na Białystok patrzą ze szczerą niechęcią. Z kolei Siedlce trafiły do województwa mazowieckiego, a nie bez powodu działające tu zespoły pieśni i tańca nazywają się „Podlasie” i „Małe Podlasie”, występują w Sali Widowiskowej „Podlasie”, a o ich sukcesach donoszą lokalne media – portal Podlasie24 i Radio Podlasie. Nawet produkowany tu paszтет nazywa się Podlaski. Podobnie rzecz się ma z Białą Podlaską, którą wraz z klubem sportowym MKS Podlasie oraz Muzeum Południowego Podlasia włączono do Lubelszczyzny (s. 98).

F. Spinger (2016), odwiedzając Łomżę, weryfikuje własną percepcję Podlasia z przedstawicielem dawnych organów wojewódzkich:

(...) wraz z rozpadem województwa wiele instytucji znajdujących się pod jego kura-
telą stawało się *de facto* *bezpąńskich* (s. 99).

S. Zgrzywa, ostatni wojewoda łomżyński, kontynuując wątek instytucji daw-
nego województwa:

- Wypadały z budżetu województwa, bo ono przestawało istnieć, ale nie wpadały
do żadnego innego budżetu. A one istniały naprawdę. I pracowali tam prawdziwi ludzie
- mówi Zgrzywa. - Tak było choćby z Muzeum Północnego Mazowsza.

- W Łomży? Na Podlasiu - pytam.

- A jakie my Podlasie? - macha ręką - Podłączyli nas pod ten Białystok, bo gdzieś
musieli. To ma zresztą bardzo zabawne konsekwencje. Bo jak teraz przyjeżdżają tu przed
wyborami różni kandydaci i nie mając pojęcia, gdzie są, próbują ludziom wmówić,
że chcą wspierać Podlasie, to tutaj jest to raczej odbierane jako groźba, a nie obietnica
(s. 99).

Autorzy analizowanych opracowań na ogół cechowali się brakiem zachowania
spójności przestrzennej pomiędzy Podlasiem historycznym (województwem pod-
laskim z czasów I RP) a regionem, określanym przez nich jako *Podlasie*. Granice
regionu często przedstawiano niedokładnie, co mogło wprowadzić czytelnika
w błąd. Przeprowadzony przegląd postrzegania Podlasia w aspekcie przestrzen-
nym i semantycznym w literaturze naukowej, popularnonaukowej, podręcznikach
szkolnych, beletrystyce i reportażach, skłania do postawienia wniosku, że percep-
cja omawianego regionu była - i pozostaje - silnie uwarunkowana obowiązującym
podziałem administracyjnym. Z powodu braku jednoznacznych granic przyrodni-
czych i kulturowych Podlasie przedstawiane było w piśmiennictwie XX i XXI wieku
w sposób bardzo zróżnicowany i subiektywny. Rola obowiązującego w czasie danej
publikacji podziału administracyjnego jest jednak wiodąca, ostatecznie wpływają-
ca na przeważający trend w przedstawianiu Podlasia.

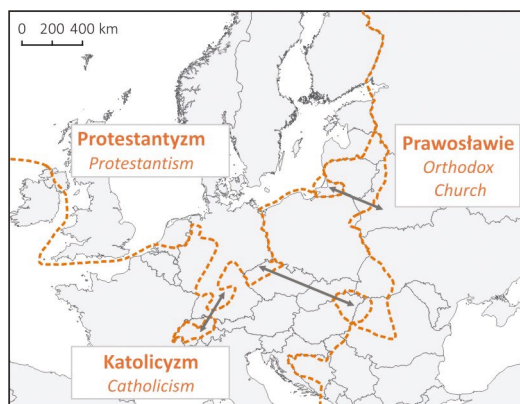
Uwarunkowania administracyjne odgrywają znaczącą rolę w przedstawianiu
terytorium Podlasia. Instytucjonalizacja regionu i wnioskujące z niej nadanie nazwy
wpływa na jego wyobrażenie przestrzenne. Toponimia ugruntowuje utożsamia-
nie terytorium obecnego województwa podlaskiego z Podlasiem. Cechy kulturowe
zbiorowości, które znalazły się w zdelimitowanym regionie administracyjnym,
mogą być także postrzegane jako podlaskie, pomimo odmiennych uwarunko-
wań historycznych. Wskutek stosowania nazw *województwo podlaskie* i *Podlasie*
jako synonimów, różnica pomiędzy tymi pojęciami w aspekcie przestrzennym
i cechach kulturowych zbiorowości, staje się nieostra. Uwarunkowania admi-
nistracyjne mogą zatem wpływać nie tylko na postrzeganie Podlasia przez jego
społeczności i zbiorowości z zewnątrz, ale również przyczyniać się do modyfiko-
wania tożsamości regionalnej jego mieszkańców.

3.6. Krajobraz kulturowy pogranicza na przykładzie Podlasia

Od czasów historycznych Podlasie było obszarem przenikania się rubieży sąsiadujących ze sobą kręgów cywilizacyjnych, a pograniczność stanowiła immanentną cechę kształtującego się regionu (Gloger, 1903; Pietruchin, 2013; Dobroński, 2013). Na obszarze Podlasia przez wieki kształtowały się, istniejące do dziś, rozmyte granice etniczne, religijne czy lingwistyczne tworząc wyjątkowy krajobraz kulturowy pogranicza (Awramiuk, 2009; Żółtowska, 2011). Uwarunkowania historyczne północno-wschodniej Polski sprawiły, że niełatwo jest rozgraniczyć zamieszkałe grupy narodowościowe i wyznaniowe. Brak jednoznaczności zachodzi zarówno w aspekcie terytorialnym jak i tożsamościowym (por. Wiśniewski, 1977; Tomaszewski, 1985, 1991; Koter, 1995; Eberhardt, 1996; Sobczyński, 2000; Goss, 2001; Barwiński, 2004; Nikitorowicz, 2012). Wykształcona tu mozaika narodowościowa i wyznaniowa skutkuje powstaniem obszaru wzajemnego nakładania się terytoriów kulturowych. Czynnikiem zdecydowanie utrudniającym rozgraniczenie grup narodowościowych i wyznaniowych jest długotrwałe współistnienie pokrewnych społeczności Słowian zachodnich (potomków osadników mazowieckich) oraz wschodnich (Rusinów, z których wykształciły się społeczności białoruska i ukraińska) (Barwiński, 2014). Można zatem określić tę część Polski jako pogranicze narodowościowo-wyznaniowe. Do dziś wyróżnikiem Podlasia jest najwyższe zróżnicowanie struktury etnicznej i wyznaniowej w Polsce (Barwiński, 2004, 2014).

Zarówno historyczne Podlasie, jak i współczesne województwo podlaskie stanowią regiony pogranicza pod kilkoma względami. Przebiegające tu strefowo podziały na osi wschód-zachód przyczyniły się do wykształcenia się pogranicza cywilizacyjnego i wyznaniowego, oddzielającego obszary o dominacji wyznawców prawosławia i katolicyzmu. Według koncepcji P. Eberhardta (2004) znaczny obszar Podlasia bezpośrednio przylega do granicy między cywilizacją zachodniego chrześcijaństwa a bizantyńską, dzielącą Europę na dwie odmienne kulturowo części. Natomiast według M. Kowalskiego (2000) granica pomiędzy Europą katolicką a prawosławną dzieli obszar północnego Podlasia (ryc. 3.11). Poza zdecydowaną dominacją wierznych Kościoła rzymskokatolickiego na zachodzie województwa podlaskiego, część wschodnią zamieszkuje największa w Polsce liczba wyznawców prawosławia (Barwiński, 2004, 2014). Mozaika kulturowa pogranicza północno-wschodniej Polski wykształciła także unikalne w skali kraju bogactwo lingwistyczne i swoiste pograniczne językowe. Wielowiekowe koegzystowanie pokrewnych etnosów skutkowało hybrydyzacją dialektu mazowieckiego języka polskiego oraz gwar wschodniosłowiańskich. Podlasie stanowi także pogranicze państwowe Polski z Litwą i Białorusią oraz część wschodniego pogranicza Unii Europejskiej (Barwiński, 2014).

Typologii pograniczy, pod względem genezy i charakteru zamieszkującej je ludności dokonał M. Koter (1998), wyróżniając dwanaście typów. W jej świetle, na obszarze badań wyróżnić można typ pogranicza rozumianego jako *strefę kontaktu pokrewnych ekumen*, w przypadku bliskich sobie etnicznie i kulturowo Słowian wschodnich i zachodnich. W województwie podlaskim wykształciła się także *strefa kontaktu różniących się ekumen narodowych* w przypadku pogranicza

Ryc. 3.11. Zróżnicowanie wyznaniowe Europy

Fig.3.11. Religious diversity of Europe

Opracowanie własne na podstawie / Own compilation based on: M. Kowalski (2000)

polsko-litewskiego. Lokalnie, na historycznym Podlasiu (głównie we wsiach Bohoniki i Kruszyniany), nadal istnieje *strefa rozproszonego, nielicznego osadnictwa ludności napływowej* – w tym przypadku tatarskiej.

E. Nowicka (1999), kierując się kryterium społeczno-kulturowym strefy kontaktu dwu lub więcej grup etnicznych lub/i narodowych, wyróżniła pogranicza wewnętrzne (występujące w granicach danego państwa) i zewnętrzne (wykształcone na obszarach przygranicznych sąsiadujących ze sobą państw). Obszar badań należy do pogranicza zewnętrznego, gdyż współwystępowanie Polaków wraz z mniejszościami narodowościowymi oraz mozaika wyznawców katolicyzmu i prawosławia wykształciły się po obu stronach granicy polsko-białoruskiej. Podobnie jest w przypadku pogranicza stykowego polsko-litewskiego, ponieważ także ono – pomimo braku ciągłości przestrzennej – występuje na terytorium obu państw.

Według *Nowej Encyklopedii Powszechnej PWN* (1998), *Podlasianie* to:

(...) mieszkańcy Podlasia od Łukowa i Międzyrzecza Podlaskiego na południu, po dolinę Narwi i Biebrzy na północy (s. 939).

Opisany obszar jest zatem bliższy granicom administracyjnym województwa podlaskiego z czasów I Rzeczypospolitej, niż współczesnego województwa podlaskiego, utworzonego w 1999 r. Istnieje również określenie *Podlaszucy* lub gwarowo: *Podlaszuki*. Jest to wschodniosłowiańska, autochtoniczna grupa etniczna zamieszkująca obszar Podlasia. Część *Podlaszuców* posługuje się archaicznym dialektem, wywodzącym się z języka ruskiego (zwanym także, w zależności od położenia językiem *tutejszym*, *swoim*, *prostym*⁴⁰, *chachłackim*⁴¹, *białoruskim* lub *prawosławnym*).

⁴⁰ Język polski był natomiast określane jako *pański*.

⁴¹ Określenie język *chachłacki* zaczerpnięte zostało z języka rosyjskiego i ma znaczenie pejoratywne. Prawdopodobnie pochodzi od tradycyjnej kozackiej fryzury – *osełedca*, zwanego przez Rosjan *chachłem*, kogucim grzebieniem. Ten charakterystyczny sposób strzyżenia włosów zachował się na Podlasiu do połowy XIX w. (Hawryluk, 1999).

Niekiedy określenia te stosowane są zamiennie (Rąkowski, 1994; Jekaterynczuk, 2019). Badania etnosocjologiczne przeprowadzone wśród mieszkańców Podlasia wyznania prawosławnego wykazały, że na ogół mieli oni trudności w sklasyfikowaniu swojej mowy w kategoriach języków narodowych. Co więcej, część z nich nie dostrzegała takiej potrzeby. Zaprzeczano przynależności ojczystego języka do białoruskiego i ukraińskiego, choć częściej wskazywano na podobieństwo do języka ukraińskiego (Jekaterynczuk, 2019).

W ostatnich latach obserwuje się wzrost zainteresowania podlaskimi gwarami pogranicza. Świadectwem może być, m.in. działający od 2008 r. portal internetowy, poświęcony językowi podlaskiemu – svoja.org. Odnaleźć tam można zasady gramatyki języka podlaskiego oraz słownik podlasko-polski, wraz z artykułami w języku podlaskim (czy *de facto* gwarze podlaskiej). Za drugiej strony, niektórzy socjologowie badający społeczność Podlasia zaobserwowali występowanie oporów w przekazywaniu znajomości lokalnych gwar młodemu pokoleniu. Przekonanie o ich niskiej wartości w porównaniu do literackiego języka polskiego jest dość powszechne. Posługiwanie się językiem podlaskim w miejscach publicznych, czy uczenie go dzieci nie jest dobrze widziane przez niektórych członków własnej społeczności. Odejście od gwary przez jej niedawnych użytkowników jest spowodowane podążaniem za nowoczesnością, której sprzyja era globalizacji i detradycjonalizacji (Wysocki, 2006; Jekaterynczuk, 2019).

Badania nad etnograficzną regionalizacją Polski prowadzone były przez m.in. przez J. Gajka (1962). Dzisiejsze województwo podlaskie w dużym stopniu obejmuje obszar ówczesnego województwa białostockiego (wg podziału 1946-1975)⁴². Z rozważań autora wynika, że przez ten region przebiega wschodnia granica zasięgu wpływów zachodnich, którym oprócz Mazur i Kurpiowszczyzny podlegała także Suwalszczyzna. Jednocześnie na całe województwo silnie oddziałują wpływy kulturowe z północnego-wschodu. W granicach ówczesnego regionu administracyjnego J. Gajek (1962) wyróżnił:

- obszar wschodniopruski, silnie objęty wpływami niemieckimi i rubieży północno-wschodniej (powiaty: gołdapski, olecki, ełcki, suwalski, sejneński i zachodnia część augustowskiego);
- obszar kurpiowsko-podlaski o wpływach niemieckich z Prus Wschodnich przy bardzo silnej koncentracji elementów północno-wschodnich (powiaty: kolneński i łomżyński);
- obszar wschodnio-podlaski o szczególnie silnej koncentracji elementów północno-wschodnich (powiaty: sokólski, białostocki, bielski i hajnowski w paśmie pionowym na wschód od Białegostoku), nawiązujący silnie do Litwy, Białorusi i Polesia.

Powyższy podział został w dużej mierze potwierdzony przez inne badania etnograficzne, dotyczące sztuki ludowej (m.in. Grabowski, 1959; Błachowski, 1960) oraz geograficzne, np. odnoszące się do użytkowania gruntów (Biegajło,

⁴² Województwo białostockie (wg podziału z lat 1946-1975 oraz 1950-1975) obejmowało powiaty gołdapski, olecki i ełcki, historycznie należące do Prus Wschodnich, obecnie znajdujące się w województwie warmińsko-mazurskim.

1962). W obecnym podziale administracyjnym, krajobrazy historyczno-kulturowe Podlasia wydzieliła J. Plit (2017). Regionalizację przeprowadzono na podstawie przebiegu historycznych granic politycznych, rozmieszczenia mniejszości religijnych i narodowościowych. Autorka uwzględniła także gęstość i morfologię sieci osadniczej. Współczesny podział na krajobrazy historyczno-kulturowe Podlasia według J. Plit (2017) tworzą:

krajina rdzennych ziem polskich (historycznie związanych z Mazowszem);

- kraina suwalsko-augustowska;
- kraina bielsko-białostocka obejmująca ziemie polskie włączone bezpośrednio do Carstwa Rosyjskiego;
- kraina środkowo-wschodnia (wąski pas między Narwią a Bugiem oraz obszar na południe od Bugu) o cechach przejściowych pomiędzy krainą rdzennych ziem polskich a krainą bielsko-białostocką.

Mozaika kulturowa Podlasia przez wieki sprzyjała budowaniu tożsamości „człowieka pogranicza”, znacząco wpływając na specyficzne kształtowanie się świadomości narodowej (Sadowski, 1991). Do dziś znaczna część mieszkańców Podlasia nie deklaruje jednoznacznie swojej narodowości, stosując samookreślenie *tutejsi* (Barwiński, 2004). Ten termin po raz pierwszy pojawił się w wynikach powszechnych spisów ludności w 1921 r. (wraz z pytaniem o narodowość) i 1931 r. (z pytaniem o używany język) na Podlasiu i Polesiu (Rąkowski, 1994). Ludność, określając się w ten sposób, posługiwała się gwarami białoruskimi lub ukraińskimi, nie wykazując jednoznacznego poczucia przynależności do określonej grupy narodowościowej. Obecnie termin *tutejsi* jest używany w granicach Polski na Podlasiu, głównie w południowo-wschodniej części dawnego województwa białostockiego (1975-1998), przez ludność wyznania prawosławnego. Społeczność Podlasia stosuje określenie *tutejsi* z powodu niechęci lub braku pewności co do jednoznacznego samookreślenia swojej narodowości. Unikanie bezpośredniej deklaracji narodowościowej wynika także z dość niewielkiej świadomości odrębności etnicznej (Barwiński, 2004).

Największa dychotomia zachodzi pomiędzy samookreśleniem tożsamości narodowej białoruskiej i ukraińskiej wskutek podobieństwa kulturowego, silnego zasymilowania z narodem polskim oraz powszechności rodzin mieszanych. W takich środowiskach, poza językiem polskim, często używa się także innych języków lub gwar. Poszczególne gałęzie rodziny mają niekiedy inne wyznanie religijne i na co dzień posługują się odmiennymi językami (Hawryluk, 1999; Sobczyński, 2000; Barwiński, 2004). Czynniki te powodują, że określenie *tutejszy*, w sposób kompromisowy, oddaje specyfikę tożsamości „człowieka pogranicza”. Członek takiej społeczności, o wyraźnych cechach hybrydyzacji kulturowej, napotyka trudność, mając dokonać jednoznacznej deklaracji przynależności do określonego narodu. W przypadku mniejszości białoruskiej różnica pomiędzy deklarującymi język białoruski jako ojczysty (15,1 tys.), a identyfikowaniem się z narodowością białoruską (łącznie w pierwszej lub drugiej kolejności – 39,1 tys.) jest znaczna. Ta zależność uwidocznia się jeszcze silniej w przypadku mniejszości ukraińskiej, gdzie sumaryczna liczba utożsamiających się z narodowością

ukraińską, ponad dwukrotnie przewyższa liczbę deklarujących język ukraiński jako ojczysty (2,7 tys. wobec 1,2 tys. respondentów) (NSP, 2011). Powyższe statystyki potwierdzają specyfikę społeczności pogranicza strefowego, ukształtowaną wskutek wielowiekowego przenikania się pokrewnych kultur słowiańskich.

Dane pochodzące z Narodowego Spisu Powszechnego z 2011 r. potwierdzają cechy społeczności pogranicza na Podlasiu jedynie na obszarze województwa podlaskiego⁴³. Wśród mieszkańców zdecydowanie dominuje deklarowanie narodowości polskiej, jednak łączenie więcej niż jednej tożsamości narodowej jest dość powszechne. 15,4% badanych, deklarujących przynależność w pierwszej kolejności do narodowości białoruskiej, równocześnie potwierdza utożsamianie się z inną narodowością. Blisko 29% deklarujących narodowość białoruską, jednocześnie potwierdza przynależność do narodowości polskiej. Z kolei 29,4% badanych w pierwszej kolejności identyfikujących się z narodowością ukraińską, łączy ją z inną. Co trzeci ankietowany wskazujący na ukraińską tożsamość narodową, jednocześnie dzieli ją z przynależnością do narodu polskiego (NSP, 2011).

Mniejszości etniczne północno-wschodniej Polski, zamieszkujące obszar pogranicza stykowego – Litwini i Tatarzy – wykazują zdecydowanie bardziej jednoznaczną tożsamość narodową (Barwiński, 2004). Pierwszą grupę cechuje wyraźna odmienność pod względem lingwistycznym. Język litewski, należąc do grupy języków bałtyckich, ujawnia szereg różnic względem zbliżonych do siebie języków wschodniosłowiańskich czy gwar pogranicza polsko-ukraińskiego i polsko-białoruskiego. Zdecydowanie bardziej jednoznaczną tożsamość narodową wśród Litwinów potwierdzają dane pochodzące z Narodowego Spisu Powszechnego z 2011 r. Aż 88,9% respondentów z województwa podlaskiego, deklarujących tożsamość litewską wymieniło ją jako jedyną. Dla porównania, w przypadku Ukraińców było to 70,6%. Wśród badanych, potwierdzających inną narodowość niż litewska, tylko 18,4% współdzieliło identyfikowanie się z narodowością polską (NSP, 2011). Tatarzy natomiast, silnie zasymilowani z narodem polskim, nie używają w codziennym życiu języka tatarskiego, który zachował się w formie szczątkowej. Istotnym elementem tożsamości podlaskich Tatarów jest wyznawany przez nich od wieków islam. Jest to tym samym jedyna niechrześcijańska mniejszość na współczesnym Podlasiu (Sadowski, 1995; Warمیńska, 1999; Barwiński, 2004, 2014).

Białorusini, najliczniejsza pod względem liczebności mniejszość narodowościowa województwa podlaskiego, zamieszkują głównie południowo-wschodnią część województwa. Tożsamość białoruską (w pierwszej lub drugiej kolejności) zadeklarowało 39,1 tys. mieszkańców tego regionu administracyjnego. Największym udziałem Białorusinów w ogóle populacji cechuje się powiat hajnowski, gdzie w trzech gminach stanowią większość. Drugi pod względem udziału mniejszości białoruskiej jest powiat bielski. Znacznym jest też udział Białorusinów w niektórych

⁴³ Wielokulturowość południowego Podlasia została niemal doszczętnie zniweczona wskutek masowych przesiedleń ludności po II wojnie światowej. Więcej na ten temat w podrozdziale 3.2. *Historia osadnictwa i przemian społeczno-kulturowych na Podlasiu*.

gminach powiatu białostockiego (NSP, 2011). Są to jednocześnie obszary o przewadze ludności wyznania prawosławnego.

Litwini są drugą pod względem liczebności mniejszością narodową w województwie podlaskim. Litewską tożsamość narodową (w pierwszej lub drugiej kolejności) wskazało 4867 osób. Zamieszkują w sposób zwarty gminy powiatów sejneńskiego (Puńsk oraz Sejny, obszar wiejski i miasto) oraz suwalskiego (gmina Szypliszki) (NSP, 2011). Mniejszość litewska Sejneńszczyzny powszechnie określa swoją małą ojczyznę jako *Mała Litwa*⁴⁴ (Barwiński, 2014). Koncentracja terytorialna, wyraźna odrębność kulturowa, w tym zwłaszcza językowa wraz z aktywnością społeczną i kulturalną, a także rozwinięte szkolnictwo, stanowią podstawę silnej wśród podlaskich Litwinów tożsamości narodowej (Barwiński, 2014). Odrębność kulturową mniejszości litewskiej i jej świadomą, jednoznaczną tożsamość narodową potwierdzają dane uzyskane na podstawie ostatniego Narodowego Spisu Powszechnego (2011). Liczba badanych, deklarujących język litewski jako ojczysty, odpowiada liczbie identyfikujących się z narodowością litewską (4,5 tys.). Najprawdopodobniej czynnikiem decydującym o jednoznacznej tożsamości Litwinów jest zatem kryterium językowe (Tarka, 2013; Nijakowski, 2013).

Trzecią pod względem liczebności mniejszością narodową, zamieszkującą województwo podlaskie, są Ukraińcy. Według Narodowego Spisu Powszechnego (2011) deklarujących narodowość ukraińską (w pierwszej lub drugiej kolejności) było 2686 osób. W porównaniu do poprzedniego spisu z 2002 r., gdy zanotowano 1366 takich oświadczeń, nastąpił zdecydowany wzrost identyfikacji. Nie można jednak bezkrytycznie porównywać powyższych danych, gdyż spis z 2002 r. nie dawał respondentom możliwości podania więcej niż jednej narodowości. Rozmieszczenie przestrzenne mniejszości ukraińskiej odpowiada obszarowi zasiedlonemu przez Białorusinów. Koncentruje się w południowo-wschodniej części województwa podlaskiego (powiaty bielski, hajnowski i siemiatycki) oraz w mieście Białystok (NSP, 2002).

Pozostałe mniejszości stanowią bardzo niewielki udział w strukturze narodowościowo-etnicznej województwa podlaskiego. Należą do nich Romowie, Tatarzy, Rosjanie, Żydzi i inni. Narodowy Spis Powszechny z 2011 r. zawiera dane dotyczące identyfikacji narodowo-etnicznej także z uwzględnieniem wyrażanych przez respondentów deklarowanych tożsamości regionalnych. Znalazły się tu, obok tożsamości śląskiej, kaszubskiej, tatarskiej czy łemkowskiej (mogących również uchodzić za narodowe), także góralska, wielkopolska, mazowiecka, mazurska, kurpiowska, śląsko-cieszyńska, zagłębiowska, kociewska i wiele innych. Żaden z respondentów nie określił swojej tożsamości (w pierwszej lub drugiej kolejności) jako *podlaska*. Może to wynikać ze specyfiki kulturowej północno-wschodniej

⁴⁴ Stosowanie tego toponimu jest z historycznego punktu widzenia błędne. *Mała Litwa*, zwana także *Litwą Mniejszą* czy *Pruską* (lit. *Mažoji Lietuva*, niem. *Kleinlitauen*) była jednym z pięciu regionów etnograficznych Litwy leżącym na terenie historycznych Prus. Obejmuje obszar dawnego okręgu Kłajpedy na terenie Litwy, reszta regionu znajduje się w obwodzie kaliningradzkim i fragmentarycznie na terytorium Polski (Ochmański, 1982, s. 228). W stosunku do regionu historycznego, *Mała Litwa* leżąca w granicach Polski jest położona zdecydowanie bardziej na wschód i należy do regionu etnograficznego *Dzūkija* (lit. *Dzūkija*; hist. *Dajnawa*). Ten ostatni obejmuje przede wszystkim południe Litwy, ale częściowo także Sejneńszczyznę i terytorium Białorusi.

Polski. Cechy dystynktywne, typowe dla regionu Podlasia są – wskutek hybrydyzacji kulturowej – zbyt słabo wyróżnialne by zbudować jednoznaczną, podlaską tożsamość regionalną.

Język używany w domu jest istotnym elementem budującym tożsamość człowieka. Czynne posługiwanie się językiem lub gwara odmienną od mowy ogólnokrajowej przyczynia się do budowania określonej tożsamości społecznej (Piotrowski, 1999). Nie należy jednak postrzegać kryterium językowego jako wyraz jednoznacznego identyfikowania się z daną grupą narodową czy etniczną. Kontakty domowe w przypadku 97,3% ludności województwa podlaskiego odbywają się w języku polskim. Dla zdecydowanej większości badanych, 94,7% jest to również jedyny używany język. Posługiwanie językiem innym niż polski wśród domowników zadeklarowało 3,4%⁴⁵, wśród których znaczny odsetek, 76,8% używa go obok języka polskiego. Udział respondentów posługujących się w kontaktach domowych wyłącznie jednym lub dwoma językami niepolskimi wynosi jedynie 0,8% (NSP, 2011).

Wśród społeczności województwa podlaskiego zauważyć można znaczny wzrost (41,3%) deklarujących posługiwanie się w kontaktach domowych językiem ukraińskim, w porównaniu z danymi Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 r. W tym samym czasie zmniejszył się znacząco (o 36 pp.) udział badanych, posługujących się językiem białoruskim. Może to świadczyć o pewnym wzroście tożsamości ukraińskiej kosztem białoruskiej. Taki trend zaobserwował J. Hawryluk (1999) pisząc o pro-białoruskiej polityce władz PRL, niechętniej wobec propagowania ukraińskości Podlasia⁴⁶. Społeczności lokalne w ostatnim dwudziestolecu, w wielu przypadkach, przekonały się jednak o większym podobieństwie gwary używanej w domu do języka ukraińskiego niż białoruskiego. W rzeczywistości respondenci deklarujący posługiwanie się językiem białoruskim czy ukraińskim mówią gwarami pogranicza, tzw. językiem *prostym* lub *swoim*. W zależności od lokalizacji, mają one przewagę cech języka białoruskiego, ukraińskiego lub dialektu mazowieckiego języka polskiego (Hawryluk, 1999). O trudności w określeniu języka, używanego w kontaktach domowych, wśród mieszkańców województwa podlaskiego, świadczy liczba wydzielonych kategorii (gwara białoruska, gwara pogranicza polsko-białoruskiego, gwara białorusko-ukraińska). Z tego także powodu, blisko 2% badanych nie było w stanie ustalić języka, którym posługuje się w domu (NSP, 2011).

⁴⁵ Pod względem udziału ludności używającej w kontaktach domowych języka innego niż polski, województwo podlaskie według danych NSP (2011) podobnie jak w przypadku identyfikacji narodowościowo-etnicznej nie należy do najbardziej zróżnicowanych części kraju. Znalazło się na czwartej pozycji, ustępując pod tym względem województwom: opolskiemu (14,8%), śląskiemu (9,6%) i pomorskiemu (5,4%).

⁴⁶ Zarówno władze polskie z okresu II RP oraz czasów PRL-u nie sprzyjały rozwojowi instytucji krzewiących ukraińską tożsamość narodową, w tym szkolnictwa. Polityka prowadzona była zgodnie z narracją, że mniejszość ukraińska na Podlasiu *de facto* nie istnieje, a jedyną mniejszością narodową poza litewską jest mniejszość białoruska. W rzeczywistości powodem negocjacji obecności ukraińskiej mniejszości narodowej na Podlasiu były ukraińskie dążenia niepodległościowe z okresu międzywojennego i czasów II wojny światowej. Naród ukraiński postrzegany był jako bardziej radykalny i niebezpieczny dla władz polskich, gdy Białorusini na ogół nie przeciwstawiali się otwarcie działaniom rządów polskich. W okresie PRL-u natomiast przychylni byli ideologii PZPR. Długotrwała polityka anty-ukraińska i pro-białoruska na Podlasiu spowodowała, że miejscowa ludność zaczęła określać się jako białoruska (Hawryluk, 1999; Barwiński, 2004, 2011).

Dane statystyczne pochodzące z Narodowego Spisu Powszechnego (2011), dotyczące ludności Polski posługującej się w kontaktach domowych gwarami pogranicza, dostarczają dwóch zasadniczych wniosków. Po pierwsze, dialekty te są używane w domu niemal wyłącznie w województwie podlaskim. Po drugie, posługiwanie się gwarą zadeklarowali w znaczącej większości najstarsi mieszkańcy regionu. Jeżeli w najbliższych latach nie dojdzie do odrodzenia się mowy pogranicza oraz ogólnej poprawy sytuacji demograficznej Polski Wschodniej, gwary, które przez wieki stanowiły istotny element krajobrazu kulturowego Podlasia bezpowrotnie znikną. Tym samym, ważny element stanowiący o tożsamości kulturowej Podlasia, zostanie utracony.

Według NSP (2011) w województwie podlaskim, język polski jest ojczystym dla 96% respondentów. Dla porównania, w przypadku ogółu ludności Polski było to 97,8%⁴⁷. Język polski jako ojczysty w regionie deklaruje o 1,3% respondentów mniej niż domowy. Biorąc pod uwagę, że tożsamość wyłącznie polską zadeklarowało 93,8%, zatem dla 2,2% badanych język polski jest ojczystym, pomimo nieutożsamiania się z narodowością polską. Dowodzi to nieco wyższej asymilacji grup mniejszościowych z językiem niż narodem polskim. Zależność ta powodowana jest długotrwałą dominacją języka polskiego przy braku lub słabo rozwiniętym szkolnictwie prowadzonym w języku mniejszości do lat 90. ubiegłego stulecia. Pozostałymi językami ojczystymi, o znaczącym udziale, były: białoruski (1,3%) i litewski (0,4%) o wyraźnej przewadze wśród ludności wiejskiej. Trzeci w kolejności, o znacznie niższym udziale, język ukraiński (0,1%) stanowi język ojczysty w równym stopniu dla mieszkańców miast i wsi. Z kolei znikoma część respondentów (0,1%), dla których romski i rosyjski są językami ojczystymi, zamieszkuje niemal wyłącznie miasta. Różne gwary pograniczne są łącznie językiem ojczystym dla podobnie niewielkiej społeczności (0,1%). Gwary stanowią język ojczysty niemal wyłącznie dla respondentów zamieszkałych na obszarach wiejskich, gdyż tam jeszcze są w użyciu. Mowa pogranicza jest językiem ojczystym dla nieco niższej liczby badanych niż w przypadku jej użytkowników w domu. Jest to o tyle zaskakujące, że gwary będące w zaniku są używane głównie przez osoby starsze. Bardzo prawdopodobne, że większość z nich nauczyła się gwary przed poznaniem języka polskiego, który opanowała wraz z rozpoczęciem nauki w szkole podstawowej. Deklarowanie wśród badanych gwar pogranicza jako języka ojczystego jest natomiast dodatnio skorelowane z posiadaniem wyłącznie niepolskiej tożsamości narodowo-etnicznej. Nie oznacza to jednak braku identyfikujących się jedynie z narodowością polską i jednocześnie deklarujących gwarę pogranicza jako język ojczysty. Co więcej, w przypadku badanych, dla których tzw. język *prosty* jest ojczystym, spis wykazał większą liczbę utożsamiających się jedynie z narodowością polską niż identyfikujących się z dwiema narodowościami, w tym polską (NSP, 2011).

Zróznicowanie etniczne widoczne jest również w nazewnictwie geograficznym. Możliwość stosowania toponimów w językach mniejszości zamieszkujących terytorium Polski zapewniła ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach

⁴⁷ Pod względem udziału ludności, która deklaruje język ojczysty jako inny niż polski, województwo podlaskie ustępuje jedynie województwu opolskiemu (8%) (NSP, 2011).

narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, na terenach zamieszkanym przez mniejszości narodowe, etniczne lub posługujące się językiem regionalnym. Na terenie województwa podlaskiego znajduje się 30 wsi, które od 2008 r. posiadają dwujęzyczne polsko-litewskie nazwy miejscowości (fot. 3.2.A). Wszystkie z nich znajdują się w gminie Puńsk, w powiecie sejneńskim. Z kolei, w gminie Orla, leżącej w powiecie bielskim, od 2011 r. 27 miejscowości posiada dwujęzyczne nazwy polsko-białoruskie⁴⁸ (*Lista gmin wpisanych... stan na 2020 r.*) (fot. 3.2.B).

Tablice dwujęzyczne wzbudziły kontrowersje wśród miejscowej ludności, gdyż nazwy gwarowe często różnią się od białoruskich. Dla przykładu, Orla to po białorusku Орла, natomiast w gwarze pogranicza Wuorla (Буорла). Nazwy miejscowości, obok polskiego, zamieszczono jednak w języku białoruskim, pomimo większej powszechności gwary i sprzeciwu miejscowej ludności. (Sadanowicz, 2018). Na mocy tej samej ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych, samorządy mają prawo do wprowadzenia języka mniejszości, jako pomocniczego w kontaktach z organami gminy. Wymogiem formalnym jest udział co najmniej 20% mieszkańców należących do mniejszości narodowej, etnicznej lub posługującej się językiem regionalnym. Obecnie język białoruski posiada status pomocniczego w czterech gminach powiatu hajnowskiego: miejskiej Hajnówka, wiejskiej Hajnówka, Narewka i Czyże oraz gminie Orla w powiecie bielskim (*Lista gmin wpisanych... stan na 2020 r.*) Język litewski funkcjonuje jako pomocniczy w gminie Puńsk, położonej w powiecie sejneńskim.

W strukturze wyznaniowej województwa podlaskiego dominują wierni Kościoła rzymskokatolickiego stanowiąc 87,8% respondentów o rozpoznanym statusie wyznaniowym. Jest to zdecydowanie niższy wskaźnik wobec 96% dla Polski. Litwini zamieszkujący województwo podlaskie, cechują się podobnie wysokim udziałem katolików. Z kolei Białorusini wykazują największą jednolitość wyznania spośród mniejszościowych społeczności nierzymskokatolickich. Dominują w niej wyznawcy prawosławia, stanowiąc 83,6% członków społeczności (NSP, 2011).

Następstwem położenia województwa podlaskiego na pograniczu kultur łańcińskiej i bizantyjskiej, jest fakt, że zamieszkuje tu aż 76,9% wiernych Kościoła prawosławnego w Polsce⁴⁹. Przynależność do tego obrządku deklaruje 120 tys. osób, stanowiąc 10% mieszkańców województwa i 10,8% respondentów o ustalonym statusie wyznaniowym (NSP, 2011)⁵⁰. Wyznawcy prawosławia koncentrują się głównie w południowo-wschodniej części województwa podlaskiego, w powiatach bielskim, hajnowskim i siemiatyckim. Jest to jednocześnie obszar o największym

⁴⁸ Dla porównania, w województwie pomorskim znajduje się aż 827 miejscowości z nazwami polsko-kaszubskimi, a na Górnym Śląsku znajduje się 359 miejscowości z nazwami polsko-niemieckimi, większość z nich w województwie opolskim (*Lista gmin wpisanych... stan na 2020 r.*).

⁴⁹ Prawosławni w województwie podlaskim należą niemal wyłącznie do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Wyjątek stanowi zamieszkująca głównie powiaty augustowski, suwalski i sejneński niewielka grupa tzw. staroobrzędowców (starowierców). Ich wyznanie powstało wskutek rozłamu w Rosyjskim Kościele Prawosławnym w XVII w. Na terytorium Polski działa Wschodni Kościół Staroobrzędowy. Według danych ze spisu (2011) kościół liczył 1006 wiernych – w tym 968 w województwie podlaskim oraz 38 w województwie warmińsko-mazurskim (*Wyznania Religijne – Stowarzyszenia Narodowościowe i Etniczne w Polsce 2009-2011*).

⁵⁰ Dla porównania, w skali całego kraju odsetek prawosławnych wynosi zaledwie 0,4% deklarujących przynależność religijną (NSP, 2011).

Fot. 3.2. Tablice dwujęzyczne w języku polskim i litewskim (A – gmina Puńsk, powiat sejneński; fot. B. Solon) oraz polskim i białoruskim (B – gmina Orla, powiat bielski; fot. M. Konopski)
 Bilingual road signs in Polish and Lithuanian (A – Puńsk commune, Sejny county; photo B. Solon) and in Polish and Belarusian (B – Orla commune, Bielsk Podlaski county; photo M. Konopski)

udziale mniejszości białoruskiej i ukraińskiej. Liczba prawosławnych wyraźnie maleje w kierunku zachodnim, gdzie granica wyznaniowa jest dość ostra i pokrywa się z zachodnim zasięgiem gwar wschodniosłowiańskich (*Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, 1980; Barszczewska i in., 2016). Kierując się natomiast od powiatów „prawosławnych” ku północy, udział katolików wzrasta stopniowo. Granice ciągłego osadnictwa ludności prawosławnej na ziemiach polskich zamykają się na obszarze dawnego województwa białostockiego (wg podziału z lat 1975-1998). Poza nimi, prawosławni tworzą niewielkie skupiska wyspowe lub żyją w rozproszeniu.

Dane dotyczące struktury wyznaniowej województwa podlaskiego jedynie częściowo potwierdzają stereotypowe postrzeganie wyznawców prawosławia jako Białorusinów lub Ukraińców. Wśród tych mniejszości przeważa wyznanie prawosławne. Jednak według spisu powszechnego z 2011 r., 51,3 tys. respondentów posiada niepolską tożsamość narodową (deklarowaną w pierwszej lub drugiej kolejności). Dla 33,9 tys. spośród nich jest to jedyna tożsamość narodowa, a dla 16,5 tys. badanych tożsamość niepolska współwystępuje z polską. Większość badanych, określających się jako prawosławni, cechuje się natomiast wyłącznie polską tożsamością narodową (68,7 tys., co stanowi 57,3%) (NSP, 2011).

Jednoznaczne kojarzenie wyznawców prawosławia z ludnością wschodniosłowiańską Podlasia na kilka lat przed opublikowaniem powyższych danych spisowych kwestionował m.in. M. Sobczyński (2000). Według niego, mieszkańiec Podlasia, deklarujący wyznanie prawosławne oraz jednocześnie narodowość

polską, jest najprawdopodobniej zasymilowanym Białorusinem lub Ukraińcem. Autor podbudowuje swoje wnioski na podstawie zaszczytów historycznych. W okresie zaborów, deklarowanie wyznania prawosławnego przez etnicznego Polaka było niezwykle rzadkie i postrzegano je w charakterze zdrady narodowej (Sobczyński, 2000). Podobnego zdania jest A. Sadowski (1995), według którego obecna powszechność kategorii „Polak-prawosławny” wynika z zachodzących na masową skalę procesów asymilacyjnych prawosławnej społeczności Podlasia, która przejmuje ogólnopolskie wzorce kulturowe. Sprzyjającymi czynnikami są wzrost urbanizacji, migracje ze wsi do miast, mieszane małżeństwa, powszechność języka polskiego oraz długotrwały brak lub utrudniony dostęp do szkolnictwa prowadzonego w języku mniejszości. W rezultacie prawosławna społeczność Podlasia ma większy kontakt z kulturą polską niż białoruską czy ukraińską i dlatego silniej się z nią utożsamia. Ponadto, niepolskie pochodzenie wiejskie ma dość powszechnie pejoratywne konotacje czegoś „gorszego”, „zacofanego”, w języku potocznym „ruskiego” (Sadowski, 1995). E. Mironowicz (1993) podkreśla, że geneza kategorii społecznej „Polak-prawosławny” na obszarze Białostoczczyzny wiązała się z dążeniem do osiągnięcia awansu społecznego, czemu miała przeszkadzać „tutejszość” lub „białoruskość” i dlatego była odrzucana. Przywiązanie do wyznania prawosławnego, jako wielkiej wspólnoty cywilizacyjnej, często okazywało się silniejsze w kształtowaniu tożsamości jednostki niż narodowość, która i tak nosiła cechy pogranicznej hybrydyzacji kulturowej. Prawosławie nie było tak degradujące w oczach podlaskiej społeczności jak białoruskość, zwłaszcza z upowszechnieniem się kategorii „Polak-prawosławny”. Nie do przecenienia jest także rola Cerkwi prawosławnej, która od czasów zaborów umacniała swoją pozycję społeczną. Przynależność religijna silniej determinuje zatem tożsamość ludności pogranicza. Wskutek odmiennych uwarunkowań historycznych, na Podlasiu południowym, pomimo podobnego pochodzenia etnicznego ludności, wyznawcy prawosławia niemal nie występują. Zdecydowanie dominuje tam tylko jedna kategoria społeczna „Polak-katolik”. Przynależność do przeważającej w kraju – rzymskokatolickiej wspólnoty wyznaniowej – jest od czasów zaborów silnie powiązana z polskością (Barwiński, 2004, 2014).

4. TOŻSAMOŚĆ TERYTORIALNA PODLASIA. BADANIA SPOŁECZNE

W poprzedniej części monografii, na podstawie analizy treści literatury oraz kwerendy danych teleadresowych dla lat 1983-2013 wykazano istnienie zależności pomiędzy obowiązującym układem województw a zasięgiem postrzegania przestrzennego Podlasia. W celu określenia wpływu ostatniej reformy podziału administracyjnego na utożsamianie się z omawianym regionem i percepcję jego terytorium należało przeprowadzić kompleksowe badania społeczne. Dzięki nim możliwa była identyfikacja relacji zbiorowości północno-wschodniej Polski z zamieszkaną przestrzenią oraz określenie efektu granic – współczesnych i historycznych – na utożsamianie się z Podlasiem.

Badania społeczne, przeprowadzone za pomocą kwestionariusza ankiety miały na celu:

- określenie hierarchii przywiązania ludności do terytorium w różnych skalach przestrzennych – od ponadnarodowej do lokalnej;
- identyfikację wpływu ostatniej reformy administracyjnej na tożsamość terytorialną społeczności zamieszkującej obszar badań. Szczególną uwagę zwrócono na określenie efektu granicy województwa podlaskiego na poziom i charakterystykę tożsamości regionalnej;
- identyfikację wpływu wybranych historycznych granic regionów administracyjnych (poziom województwa) na społeczną tożsamość regionalną;
- identyfikację czynników kształtujących współczesną tożsamość terytorialną ludności zamieszkującej badany obszar na podstawie ich cech społeczno-kulturowych i demograficznych;
- zdefiniowanie dominującej postaci *Podlasia* – jako regionu relikтового (historyczno-kulturowego) i administracyjnego – w świadomości ludności północno-wschodniej Polski;
- określenie aktywności społecznej i wizji (antycypacji) związków społeczności z regionem zamieszkania jako symptomów wykształcenia więzi z terytorium (tj. *tożsamość prospektywna*);
- identyfikację potencjalnych cech wyróżniających Podlasie jako region kulturowy;
- zobrazowanie przestrzennego postrzegania Podlasia wobec współczesnych i historycznych granic administracyjnych.

4.1. Procedura badań kwestionariuszowych

4.1.1. Struktura kwestionariusza ankiety

Kwestionariusz ankiety jest narzędziem badawczym, który pozwala na określenie tożsamości terytorialnej danej społeczności na poziomie ogólnym. Precyzyjne pomiary tego złożonego i wieloaspektowego zjawiska wymagają zindywidualizowanego podejścia badawczego i wnikliwej analizy jakościowej. Z tego powodu, do dokładnego rozpoznania relacji człowieka z miejscem zamieszkania będącej przedmiotem badań geografów człowieka, socjologów i psychologów środowiska najczęściej stosuje się metodę wywiadu pogłębionego (Lewicka, 2011). Do realizacji niniejszych badań wybrano kwestionariusz ankiety, ze względu na nadrzędny cel pracy dotyczący relacji pomiędzy modyfikacją granic wojewódzkich i toponimii regionów administracyjnych a przywiązaniem do terytorium. Z tego powodu, próba badawcza musiała spełniać kryterium odpowiedniej liczebności i reprezentatywności przestrzennej, uwzględniając wszystkie regiony administracyjne położone po obu stronach analizowanych granic. Rozesłanie kwestionariuszy ankiety do wcześniej wyselekcjonowanych miejsc poboru prób badawczych zapewniło pomiar zjawiska tożsamości terytorialnej na poziomie wystarczającym do wysuwania wniosków dotyczących analizowanych zależności społeczno-przestrzennych.

Założono, że próba badawcza będzie obejmowała jedynie dorosłych członków społeczności, z uwagi na konieczność pełniejszego zrozumienia poleceń zawartych w kwestionariuszu ankiety oraz bardziej ugruntowany i świadomy związek z zamieszkiwanym terytorium. Objętość kwestionariusza była niewielka (jeden arkusz w formacie A4, zapisany po obu stronach), aby nie zniechęcić respondentów do jego wypełnienia. Zawierał on 15 pytań, uszeregowanych według bloków tematycznych odpowiadających wyznaczonym celom badań społecznych, oraz tzw. metryczkę (charakterystykę społeczno-demograficzną respondenta)⁵¹. Ustrukturyzowane dane społeczno-demograficzne próby badawczej przedstawiono w podrozdz. 4.2.1.

W kwestionariuszu przeważały pytania zamknięte i półotwarte, w postaci listy przewidzianych odpowiedzi przedstawionych respondentowi do wyboru. Pytania miały charakter alternatywny (możliwość wyboru odpowiedzi *tak, nie*) oraz dysjunktywny (respondent mógł wybrać jedną odpowiedź spośród więcej niż dwóch odpowiedzi). W niektórych przypadkach zastosowano pytania filtrujące wewnątrz pytań alternatywnych, np. *jeśli tak, to jakie?* (Sołoma, 2002). W celu określenia stopnia utożsamiania się społeczności z terytorium w różnych skalach przestrzennych (pytanie 2; patrz: Załączniki) zastosowano skalę interwałową w przedziale 0-5. Uzyskane dane, pozwoliły na rozpoznanie hierarchii identyfikacji społeczności z terytorium (podrozdz. 4.2.2). Niektóre z pytań zamkniętych i półotwartych (pytania 3-11) wykorzystywały skalę porządkową Likerta. Zastosowano

⁵¹ Schemat kwestionariusza ankiety oraz przykładowy kwestionariusz wykorzystany do badań społecznych w gminie Bargłów (powiat augustowski, województwo podlaskie) znajdują się w Załącznikach.

uproszczoną jej formę, tzw. kafeterię pięciu wypowiedzi ułożonych w porządku od pełnej akceptacji do całkowitego odrzucenia (Babbie, 2007). Liczbę możliwych opcji do wyboru ograniczono do 5, z uwzględnieniem stwierdzenia neutralnego. Uzyskane dane z pomiarów zostały potraktowane na etapie interpretacji wyników jako ilościowe, a na ich podstawie skonstruowano zestaw **syntetycznych wskaźników społecznej tożsamości terytorialnej** (podrozdz. 4.2.3 do 4.2.6).

Uwzględniono także pytania półotwarte, zawierające listę gotowych odpowiedzi, a jednocześnie umożliwiające swobodę wypowiedzi, poprzez dołączenie rubryki *Inne, jakie?* Jedno z pytań, badające znajomość tradycji, zwyczajów i obyczajów typowych dla regionu zamieszkania, miało charter otwarty, w którym respondent mógł w pełni sformułować własną myśl (wyniki w podrozdziale 4.2.7). W kwestionariuszu znalazło się również pytanie mające na celu określenie postrzegania zasięgu przestrzennego Podlasia (wyniki w podrozdz. 4.2.8). Respondenci poproszeni zostali o narysowanie jego granic na schemacie przedstawiającym obszar północno-wschodniej Polski, zawierającym lokalizację miast powiatowych jako punkty orientacyjne (patrz Załączniki).

Niektóre elementy kwestionariusza zostały zindywidualizowane dla grup gmin, uwzględniając ich współczesną i historyczną przynależność administracyjną, jak również regionalizację fizycznogeograficzną. Analizowane poziomy przestrzenne zostały szczegółowo omówione w podrozdziale 4.2.2.

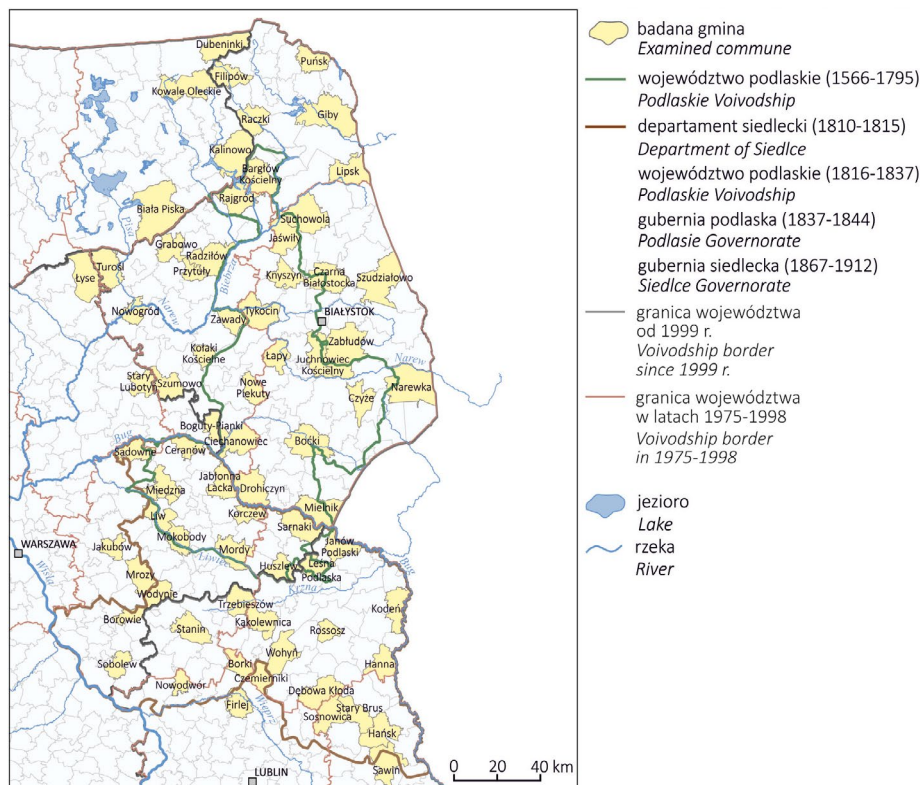
4.1.2. Selekcja poboru próby badawczej

W przeprowadzonych badaniach kwestionariuszowych uwzględnione zostały jedynie gminy wiejskie i miejsko-wiejskie, cechujące się wyższym udziałem ludności autochtonicznej i niższym saldem migracji niż społeczności miejskie. Założono, że więzi z terytorium są tam silniej ugruntowane. Przeprowadzona uprzednio klasyfikacja obszaru badań miała na celu ustalenie roli podziału przestrzennego w modyfikowaniu zbiorowej identyfikacji z terytorium. Dokonano jej na podstawie przebiegu granic współczesnych i historycznych regionów administracyjnych, których położenie wyznaczyło zakres przestrzenny badań (łącznie 396 gmin). Podstawowym kryterium selekcji poboru próby badawczej było uwzględnienie wszystkich wyznaczonych podobszarów badawczych (tab. 4.1). Ostatecznie wybrano gminy położone przy:

1. granicach województwa podlaskiego z czasów I Rzeczypospolitej (1569-1795), tzw. historycznego Podlasia (to kryterium spełnia 27 gmin, z których 16 jest położonych po wewnętrznej stronie granicy);
2. granicach departamentu siedleckiego (1810-1815), województwa podlaskiego (1816-1837), guberni podlaskiej (1837-1844) oraz siedleckiej (1867-1912) (19 gmin, z których 12 jest położonych po wewnętrznej stronie granicy);
3. granicach województw północno-wschodniej Polski według poprzedniego podziału administracyjnego (1975–1998) – białkopodlaskiego, białostockiego i siedleckiego (52 gminy, z których 29 jest położonych po wewnętrznej stronie granicy);

4. granicach współczesnego województwa podlaskiego (26 gmin, z których 15 jest położonych po wewnętrznej stronie granicy).

Badania ankietowe zostały przeprowadzone w 71 gminach przylegających do wymienionych granic jednostek administracyjnych (ryc. 4.1). Wybrano pary gmin po wewnętrznej i zewnętrznej stronie danej granicy, zakładając podobną ich liczbę⁵². Biorąc pod uwagę dawne i obecne podziały administracyjne, poza powyższymi regionami, próbę badawczą pobrano z gmin należących do województw: chełmskiego, lubelskiego, łomżyńskiego, ostrołęckiego i suwalskiego (1975-1998) oraz współczesnych mazowieckiego, lubelskiego i warmińsko-mazurskiego. Ponadto, 7 z 71 gmin cechuje brak położenia przy jakiegokolwiek z przedstawionych granic. Celem takiego podejścia była ocena oddziaływania danej granicy na jakość tożsamości terytorialnej i porównanie gmin przygranicznych z tymi oddalonymi od linii podziałów. Poza tym, bardziej równomierne rozmieszczenie punktów pomiarowych umożliwiło doskonalsze kartograficzne opracowanie natężenia społecznej tożsamości terytorialnej w analizowanych regionach administracyjnych.

Ryc. 4.1. Gminy objęte badaniami kwestionariuszowymi
 Fig. 4.1. Communes examined in the questionnaire survey

⁵² Powiodło się to jedynie do pewnego stopnia, z uwagi zróżnicowaną reakcję dyrekcji szkół na propozycję przeprowadzenia badań.

Tabela 4.1. Przynależność analizowanych gmin do podobszarów badawczych (A-NP) oraz odsetek przebadanej dorosłej ludności (%)

Podobszar badawczy	Liczba gmin	Liczba badanych gmin	Liczba dorosłych mieszkańców w podobszarze (GUS, 2017)	Próba badawcza	Odsetek przebadanej dorosłej ludności (%)
A	33	9	184 485	1267	0,69
B	22	5	382 885	462	0,12
C	16	4	91 563	713	0,78
D	36	13	260 243	2088	0,80
E	7	3	29 066	523	1,80
F	32	7	203 272	876	0,43
G	1	1	3 591	229	6,38
H	41	7	313 464	540	0,17
I	17	6	78 461	628	0,80
J	17	2	132 250	335	0,25
K	18	5	81 929	493	0,60
NP (Niepodlaski)	156	9	1 516 067	1383	0,09
Ogółem	396	71	3 277 276	9537	0,29

4.1.3. Przebieg badań społecznych

Studia pilotażowe przeprowadzono w celu wyboru optymalnego sposobu wykonania badań zasadniczych oraz kalibracji narzędzia badawczego. Kwestionariusze ankiety wysłano do szkół podstawowych i/lub gimnazjów w siedzibach gmin. Za pośrednictwem uczniów, arkusze skierowane zostały do pełnoletnich respondentów (rodziców lub opiekunów prawnych uczniów oraz pozostałych domowników). Kwestionariusze pilotażowe rozesłano w grudniu 2016 r. według następujących wariantów:

- a) uczeń otrzymał 2 ankiety (dla rodziców) oraz dodatkowe dla pozostałych pełnoletnich domowników (zgłaszając takie zapotrzebowanie). Wysłano 300 kwestionariuszy do gminy Przesmyki (pow. siedlecki, woj. mazowieckie). Otrzymano 121 wypełnionych ankiet (stopa zwrotu wyniosła 40,3%).
- b) uczeń otrzymał po jednej ankiecie dla rodzica, dziadka oraz innego pełnoletniego domownika. Wysłano 350 ankiet do gminy Milanów (pow. parczewski, woj. lubelskie). Otrzymano 80 wypełnionych ankiet (22,9%).
- c) uczeń otrzymał tylko 1 ankietę. Wysłano 150 kwestionariuszy do gminy Janów (pow. sokólski, województwo podlaskie). Otrzymano 111 wypełnionych ankiet (74,0%).

Powyższe warianty różniły się nieznacznie pod względem sposobu prezentacji pytań. W każdym przesłano po dwie wersje kwestionariusza z odmiennym udziałem pytań otwartych, półotwartych i zamkniętych oraz sposobem formułowania

polecień. Analiza otrzymanych kwestionariuszy skutkowałam opracowaniem finalnej, najbardziej zrozumiałej dla respondenta, wersji kwestionariusza. Ostatecznie wybrano pierwszy wariant przeprowadzenia badań, dzięki któremu możliwe jest uzyskanie relatywnie wysokiej stopy zwrotu i osiągnięcie reprezentatywnej pod względem struktury wiekowej próby badawczej. Zaletą zastosowanej metody jest możliwość dotarcia do dużej liczby respondentów, natomiast jej wadą ograniczenie próby badawczej do ludności posiadającej dzieci w wieku szkolnym, co dość silnie determinuje wiek ankietowanych.

Zasadnicze badania społeczne przeprowadzono za pośrednictwem lokalnych placówek oświatowych (szkoły podstawowe i gimnazjalne), do których uczęszczają dzieci i młodzież z obszaru wybranej gminy. Ze względu na sposób dystrybucji kwestionariuszy, poniższe badania należą do typu środowiskowych (Sztumski, 1999), rozprowadzanych drogą pocztową wśród intencjonalnie wybranych zbiorowości, w tym przypadku związanych z placówkami oświatowymi na obszarze badań. Zastosowano celowy dobór próby badawczej. Pierwszym etapem było nawiązanie kontaktu telefonicznego z dyrekcją wybranej szkoły, gdzie podczas rozmowy nakreślono cele badań i ich przebieg. Po wstępnym zaakceptowaniu procedury, drogą elektroniczną przekazywano oświadczenie o realizowanych badaniach sygnowane przez dyrektora IGiPZ PAN wraz ze wzorem kwestionariusza oraz instrukcją dla nauczycieli zajmujących się dystrybucją ankiet wśród uczniów. Po uzyskaniu ostatecznej zgody na przeprowadzanie badań, przesyłki, poza założoną i uzgodnioną z dyrekcją szkół liczbą kwestionariuszy, zawierały koperty zwrotne ze znaczkami pocztowymi. Badania miały charakter anonimowy.

Od 17.02.2017 do 10.01.2018 wysłano 19 540 ankiet do 73 szkół, z których 20 znajdowało się w województwie lubelskim, 18 w mazowieckim, 31 w podlaskim oraz 4 w warmińsko-mazurskim. Otrzymano 9537 ankiet z 71 gmin. W przypadku dwóch szkół znajdujących się w województwie lubelskim (w powiatach bialskim i lubartowskim), pomimo wcześniejszej deklaracji współpracy i wysłania kwestionariuszy, badania nie zostały przeprowadzone. Uśredniona stopa zwrotu wyniosła 48,8%⁵³.

4.1.4. Struktura wielkościowa badań

Charakterystyka próby badawczej według historycznych i współczesnych regionów administracyjnych (tab. 4.2) uwidacznia stopień złożoności podziałów przestrzennych na obszarze badań. Istotnym jest, że obszary Podlasia historycznego i regionów administracyjnych na południowym brzegu Bugu (m.in. gubernia podlaska) mają część wspólną (wschodni fragment województwa mazowieckiego i jedna gmina położona jest w województwie lubelskim). Z tego względu, suma wysłanych i odebranych kwestionariuszy (tab. 4.2) jest wartością bezwzględną, bez podziału na typ i podtyp regionu. Wykaz analizowanych gmin wraz z ich

⁵³ Biorąc pod uwagę gminy, z których uzyskano wypełnione ankiety, stopa zwrotu wyniosła 50,2%.

Tabela 4.2. Liczebność próby badawczej według historycznych i współczesnych regionów administracyjnych

Typ regionu	Podtyp regionu	Liczba kwestionariuszy	Stopa zwrotu (%)	Próba badawcza
Regiony historyczne	Podlasie historyczne	6 350	49,3	3131
	Południowe Podlasie ^a	7 050	43,4	3060
Województwa 1975-1998	białkopodlaskie	3 300	49,3	1628
	białostockie	3 900	44,3	1729
	chełmskie	750	46,7	350
	lubelskie	800	45,1	361
	łomżyńskie	3 300	56,5	1865
	ostrołęckie	650	81,1	527
	siedleckie	3 550	42,3	1503
	suwalskie	2 740	57,4	1574
Województwa po 1999 r.	lubelskie	4 650	49,0	2280
	mazowieckie	4 700	48,5	2279
	podlaskie	8 820	49,2	4340
	warmińsko-mazurskie	820	54,6	448
Ogółem ^b		19 540	48,8	9537

^a Wspólne granice departamentu siedleckiego (1810-1815), województwa podlaskiego (1816-1837), guberni podlaskiej (1837-1844), guberni siedleckiej (1867-1912); diecezji podlaskiej (1818-1867) i diecezji siedleckiej (1918-1992).

^b Suma wystanych i odebranych kwestionariuszy jest wartością bezwzględną, bez podziału na typ i podtyp regionu

przynależnością do historycznych i współczesnych regionów administracyjnych, liczebność poszczególnych prób badawczych oraz odsetek ankietowanej dorosłej ludności zamieszczono w tabeli 4.3.

Wyniki badań ankietowych są miarodajne jedynie w przypadku zachowania reprezentatywności próby badawczej (Babbie, 2007). Takie założenie zostało uwzględnione również w niniejszej pracy. Liczba przesłanych kwestionariuszy przewidzianych do rozprawienia w danej szkole, była proporcjonalna do liczby mieszkańców gminy. To założenie badawcze zostało jednak skonfrontowane z obiektywnie występującymi uwarunkowaniami. Głównym z nich było wyrażenie zgody przez dyrekcję szkoły na przesłanie niższej niż przewidywano liczby kwestionariuszy. Często była to jedyna placówka oświatowa w gminie. W wielu przypadkach dyrekcja szkoły, do której można by skierować brakujący zestaw ankiet, nie wyrażała zgody na przeprowadzenie badań.

Stopa zwrotu była zróżnicowana i wynosiła od 17 do 120%⁵⁴. Liczba wypełnionych kwestionariuszy pochodzących z obszaru badań mieściła się w przedziale od 42 do 369. Udział ankietowanych dorosłych mieszkańców we wszystkich badanych gminach wynosił 3,1%, natomiast w poszczególnych punktach pomiarowych wahał się od 0,9 do 12,2% (tab. 4.3).

⁵⁴ W przypadku gminy Stary Lubotyń (powiat ostrowski, województwo mazowieckie) dyrekcja zdecydowała o powieleniu liczby arkuszy.

Tabela 4.3. Struktura wielkościowa i reprezentatywność próby badawczej według przynależności do historycznych i współczesnych regionów administracyjnych oraz podobszarów badawczych (A-NP)

Lp.	Gmina	Woj. podlaskie (1566-1795)	Podl. Podlasie ^a	Województwo wg podziału 1975-1998	Województwo po 1999 r.	Podobszar	Wybrane ankiety	Próba badawcza	Stopa zwrotu (%)	Liczba mieszkańc ^b	Udział ^b
1	Bargłów Kościelny	+	-	suwalskie	podlaskie	C	300	190	63,3	4552	4,2
2	Biała Piska	-	-	suwalskie	warmińsko-mazurskie	NP	350	219	62,6	9549	2,3
3	Boćki	+	-	białostockie	podlaskie	A	350	95	27,1	3693	2,6
4	Boguty-Planiki	-	-	tomżyńskie	mazowieckie	NP	300	190	63,3	2186	8,7
5	Borki	-	+	lubelskie	lubelskie	K	200	66	33,0	4798	1,4
6	Borowie	-	+	siedleckie	mazowieckie	H	200	103	51,5	4144	2,5
7	Ceranów	+	-	siedleckie	mazowieckie	I	150	61	40,7	1892	3,2
8	Ciechanowiec	+	-	tomżyńskie	podlaskie	C	350	260	74,3	7386	3,5
9	Czarna Białostocka	-	-	białostockie	podlaskie	B	250	116	46,4	9570	1,2
10	Czermniki	-	-	białostockie	podlaskie	G	300	229	76,3	3591	6,4
11	Czyże	+	-	białostockie	podlaskie	A	250	123	49,2	1795	6,9
12	Dębowa Kłoda	-	+	białostockie	lubelskie	F	350	71	20,3	3181	2,3
13	Drohiczyn	+	-	białostockie	podlaskie	A	350	166	47,4	5371	3,1
14	Dubemniki	-	-	suwalskie	warmińsko-mazurskie	NP	150	68	45,3	2454	2,8
15	Filipów	-	-	suwalskie	podlaskie	D	320	149	46,6	3533	4,2
16	Firlej	-	-	lubelskie	lubelskie	NP	300	151	50,3	4773	3,2
17	Giby	-	-	suwalskie	podlaskie	D	250	42	16,8	2328	1,8
18	Grabowo	-	-	tomżyńskie	podlaskie	F	250	135	54,0	2895	4,7
19	Hanna	-	+	białostockie	lubelskie	D	200	46	23,0	2472	1,9
20	Hańsk	-	+	chełmskie	lubelskie	K	200	91	45,5	3040	3,0
21	Husław	+	+	białostockie	mazowieckie	E	300	94	31,3	2299	4,1
22	Jabonna Lacka	+	+	siedleckie	mazowieckie	I	250	100	40,0	3886	2,6
23	Jakubów	-	-	siedleckie	mazowieckie	J	200	83	41,5	4007	2,1
24	Janów Podlaski	-	+	białostockie	lubelskie	F	250	98	39,2	4287	2,3
25	Jaświły	+	-	białostockie	podlaskie	A	250	124	49,6	4289	2,9
26	Juchnowiec Kościelny	+	-	białostockie	podlaskie	A	250	129	51,6	12829	1,0
27	Kalinowo	-	-	suwalskie	warmińsko-mazurskie	NP	200	92	46,0	5507	1,7
28	Kąkolewnica	-	+	białostockie	lubelskie	F	350	180	51,4	6546	2,7
29	Knyszyn	+	-	białostockie	podlaskie	A	250	112	44,8	4034	2,8
30	Kodeń	-	+	białostockie	lubelskie	F	350	159	45,4	2992	5,3
31	Kotaki Kościelne	-	-	tomżyńskie	podlaskie	D	250	134	53,6	1941	6,9
32	Korczew	+	+	siedleckie	mazowieckie	I	300	68	22,7	2255	3,0
33	Kowale Oleckie	-	-	suwalskie	warmińsko-mazurskie	NP	120	69	57,5	4116	1,7

34	Leśna Podlaska	+	+	białskopodlaskie	lubelskie	E	350	291	83,1	3453	8,4
35	Lipsk	-	-	suwalskie	podlaskie	D	350	331	94,6	4504	7,3
36	Liw	-	+	siedleckie	mazowieckie	H	150	75	50,0	6060	1,2
37	Łapy	+	-	białostockie	podlaskie	A	250	159	63,6	18607	0,9
38	Łyse	-	+	ostroteckie	mazowieckie	NP	350	158	45,1	6630	2,4
39	Miedzna	+	+	siedleckie	mazowieckie	I	300	120	40,0	3225	3,7
40	Mielnik	+	-	białostockie	podlaskie	A	300	156	52,0	2101	7,4
41	Mokobody	+	+	siedleckie	mazowieckie	I	300	165	55,0	4062	4,1
42	Mordy	+	+	siedleckie	mazowieckie	I	350	114	32,6	4848	2,4
43	Mrozy	-	-	siedleckie	mazowieckie	J	200	175	87,5	7007	2,5
44	Narewka	-	-	białostockie	podlaskie	B	200	61	30,5	3233	1,9
45	Nowe Piekuty	+	-	tomżyńskie	podlaskie	C	200	94	47,0	3198	2,9
46	Nowodwór	-	+	lubelskie	lubelskie	K	300	144	48,0	3316	4,3
47	Nowogród	-	-	tomżyńskie	podlaskie	D	250	120	48,0	3303	3,6
48	Przytuły	-	-	tomżyńskie	podlaskie	D	250	63	25,2	1765	3,6
49	Puńsk	-	-	suwalskie	podlaskie	D	350	210	60,0	3519	6,0
50	Raczk	-	-	suwalskie	podlaskie	D	350	204	58,3	4749	4,3
51	Radziłów	-	-	tomżyńskie	podlaskie	D	250	168	67,2	3934	4,3
52	Rajgród	+	-	tomżyńskie	podlaskie	C	250	169	67,6	4412	3,8
53	Rossosz	-	+	białskopodlaskie	lubelskie	F	250	135	54,0	1880	7,2
54	Sadowne	-	+	siedleckie	mazowieckie	H	200	77	38,5	4783	1,6
55	Sarnaki	+	+	białsko-podlaskie	mazowieckie	E	350	138	39,4	4076	3,4
56	Sawin	-	-	chełmskie	lubelskie	NP	150	67	44,7	4527	1,5
57	Sobolew	-	+	siedleckie	mazowieckie	H	200	122	61,0	6462	1,9
58	Sosnowica	-	+	chełmskie	lubelskie	K	200	114	57,0	2174	5,2
59	Stanin	-	+	siedleckie	lubelskie	H	200	81	40,5	7641	1,1
60	Stary Brus	-	+	chełmskie	lubelskie	K	200	78	39,0	1733	4,5
61	Stary Lubotyń	-	-	ostroteckie	mazowieckie	NP	300	369	123,0	3019	12,2
62	Suchowola	-	-	białostockie	podlaskie	B	350	142	40,6	5806	2,4
63	Szudziałowo	-	-	białostockie	podlaskie	B	250	52	20,8	2504	2,1
64	Trzemeszów	-	-	tomżyńskie	podlaskie	D	350	216	61,7	3929	5,5
65	Trzebieszów	-	+	siedleckie	lubelskie	H	250	92	36,8	5891	1,6
66	Turośl	-	-	tomżyńskie	podlaskie	D	350	166	47,5	4019	4,1
67	Tykocin	+	-	białostockie	podlaskie	A	350	203	58,0	5187	3,9
68	Wodynie	-	+	siedleckie	mazowieckie	H	300	67	22,3	3632	1,8
69	Wohyń	-	+	białskopodlaskie	lubelskie	F	250	187	74,8	5496	3,4
70	Zabłudów	-	-	białostockie	podlaskie	B	250	91	36,4	7561	1,2
71	Zawady	-	-	tomżyńskie	podlaskie	D	250	150	60,0	2357	6,4
Ogółem							18990	9537	50,2	316397	3,1

^a Wspólne granice departamentu siedleckiego (1810-1815), województwa podlaskiego (1816-1837), guberni podlaskiej (1837-1844), guberni siedleckiej (1867-1912); diecezji podlaskiej (1818-1867) i diecezji siedleckiej (1918-1992).

^b Dotyczy dorosłych mieszkańców gminy (GUS, 2017).

^c „-” oznacza przynależność, „-” jej brak.

4.2. Wyniki badań kwestionariuszowych

4.2.1. Charakterystyka respondentów

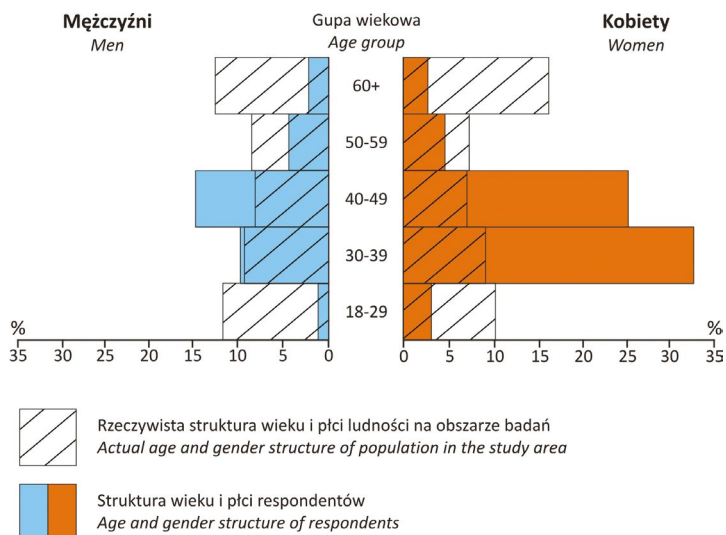
Dokonując poniższej charakterystyki próby badawczej przedstawiono dane surowe pochodzące z otrzymanych kwestionariuszy. W celu uogólnienia wyników dla populacji całego analizowanego obszaru (396 gmin wydzielonych w procesie klasyfikacji obszaru badań) zastosowano ważenie jednostkowych ankiet według rzeczywistego rozkładu wieku i płci ludności na podstawie danych GUS, odpowiadających czasowi przeprowadzenia badań kwestionariuszowych (2017). W strukturze próby badawczej zdecydowanie przeważają kobiety (69,8%). Najliczniej reprezentowaną grupą wiekową respondentów jest przedział 30-39 lat (43,3%). Znaczący jest również udział grupy 40-49 lat (38,6%). Pozostałe przedziały reprezentowane są mniej licznie, kolejno 50-59 lat (8,9%), 60 i powyżej (5,0%) oraz 18-29 lat (4,2%).

Wiek i płeć respondentów znacząco odbiega od rzeczywistej struktury demograficznej ludności zamieszkującej obszar badań. W stosunku do faktycznego rozkładu wieku i płci społeczności, próba badawcza cechuje się nadmiernym udziałem kobiet w przedziałach wiekowych 30-39 oraz 40-49 lat i mężczyzn w wieku 40-49 lat. Reprezentatywność pozostałych grup wiekowych wśród respondentów jest z kolei nieproporcjonalnie niska (ryc. 4.2). Te dysproporcje uzasadniają kalibrację wyników badań do faktycznego rozkładu wieku i płci dorosłej ludności zamieszkującej obszar badań. Dokonano tego poprzez zastosowanie wag korygujących nieproporcjonalność struktury demograficznej próby badawczej.

Większość respondentów w przeważającej części swojego świadomego życia funkcjonuje w obecnym podziale administracyjnym, co ma znaczenie dla wyników badań. Przeważająca część ankietowanych (61,8%) urodziła się w gminie, do której skierowano kwestionariusze. Jedynie niespełna 2% badanych nie wie czy ich przodkowie zamieszkiwali daną gminę. W przypadku 14,4% byli to rodzice, dla 19,7% dziadkowie, a dla 17% pradiadkowie. Prawie 12% respondentów posiada świadomość, że ich przodkowie zamieszkiwali daną gminę w pokoleniach wcześniejszych niż pradiadkowie. W tym aspekcie nie zaobserwowano istotnych zależności przestrzennych. Wśród respondentów, którzy nie urodzili się w badanej gminie, przeważają kobiety (około 2/3). Niemal co drugi ankietowany urodził się w tym samym, a co trzeci w sąsiednim powiecie. Tylko co dwudziesty badany urodził się w innym województwie. Najbardziej „szczelnymi” barierami dla migracji respondentów, okazały się granice o najwyższej trwałości czasowej, tym samym przyczyniające się do długotrwałej izolacji przestrzennej rozdzielonych obszarów.

Są to granice pomiędzy województwem podlaskim i warmińsko-mazurskim (niespełna 2% ankietowanych nieurodzonych w danej gminie przeniosło się do jednego z regionów) oraz mazowieckim i podlaskim na Bugu (blisko 3% wskazań). Powyższa obserwacja potwierdza ugruntowanie podziałów przestrzennych w świadomości społeczności lokalnych. Z kolei co dziesiąty ankietowany mieszkaniec wschodnich powiatów województwa mazowieckiego urodził się

Ryc. 4.2. Zestawienie rzeczywistej struktury wieku i płci ludności na obszarze badań (396 gmin) oraz próby badawczej w 71 badanych gminach

Fig. 4.2. Comparison of the actual age and gender structure of population in the study area (396 communes) and the study sample in 71 studied communes

Opracowanie własne na podstawie danych GUS BDL (2017) i wyników badań ankietowych
Own elaboration based on data from CSO BDL (2017) and survey results

w województwie lubelskim. Zaobserwowano, że migracje w znacznym stopniu ograniczają się do obszaru dawnych województw białkopodlaskiego i siedleckiego (1975-1998), a więc w przybliżeniu guberni podlaskiej (siedleckiej). Podobnie, ludność swobodnie zmieniała miejsce zamieszkania na obszarze dawnych województw białostockiego i łomżyńskiego (1975-1998). Granice historycznego Podlasia (1566-1795) generalnie nie pełnią roli „bariery” migracyjnej, z wyjątkiem wcześniej omówionego współdzielonego fragmentu granicy województw podlaskiego i warmińsko-mazurskiego, przebiegającej pomiędzy gminami Bargłów Kościelny i Rajgród (woj. podlaskie) oraz Kalinowo (woj. warmińsko-mazurskie). Szczelna pod względem migracji jest także odwieczna granica kulturowa, a później administracyjna pomiędzy województwem białostockim i suwalskim, w dolinie Biebrzy (niespełna 4% ankietowanych nieurodzonych w danej gminie przeniosło się na drugą stronę rzeki). Poza czynnikami historycznymi, wynikającymi z dawnych podziałów terytorialnych, migracja ludności uwarunkowana jest również współczesnymi procesami osadniczymi, takimi jak suburbanizacja. Specyfika gmin Zabłudów i Juchnowiec Kościelny, związana z bezpośrednim sąsiedztwem Białegostoku, została odzwierciedlona w wynikach badań (odpowiednio 16,4 oraz 10,4% badanych, którzy nie urodzili się w tej gminie, pochodzi z tego miasta). Pod względem długości zamieszkania ankietowanych w badanej gminie dominuje przedział czasowy 11-20 lat (42,7%) oraz ponad 20 lat (28,3%). Stosunkowo mniej liczni są respondenci zamieszkujący gminę krócej, 6-10 lat (15,8%), 2-5 lat (8,4%) oraz poniżej 2 lat (4,8%). Udział ankietowanych mieszkających najkrócej – poniżej

2 lat oraz 2-5 lat jest, wskutek suburbanizacji, wyraźnie wyższy w gminach położonych w sąsiedztwie Białegostoku (Juchnowiec Kościelny, Zabłudów, Łapy).

Pomimo skierowania kwestionariuszy ankiety na obszary wiejskie, w strukturze zatrudnienia respondentów przeważają pracujący poza sektorem rolnym (48,5%). Trudniący się rolnictwem plasują się na kolejnej pozycji (32,9%). Najniższym udziałem rolników cechują się respondenci zamieszkujący gminy w sąsiedztwie Białegostoku. Najwięcej pracujących w tym sektorze gospodarki zamieszkuje natomiast w dawnym województwie łomżyńskim oraz wschodniej części obszaru badań. Udział uczniów i studentów oraz prowadzących gospodarstwo agroturystyczne jest znikomy (odpowiednio 1,5 i 0,5%). Wysoki wśród ankietowanych jest natomiast odsetek bezrobotnych (12,7%), głównie w gminach o położeniu peryferyjnym względem miast (Białystok, Łomża, Siedlce, Suwałki, Biała Podlaska). Udział emerytów i rencistów jest z kolei relatywnie niski (5,4%). Najwięcej wśród ankietowanych legitymuje się wykształceniem średnim (39%) oraz zawodowym (29,3%). Na uwagę zwraca wysoki udział respondentów z wykształceniem wyższym (21%), który jest jednak zdecydowanie niższy we wschodnich, peryferyjnie położonych fragmentach obszaru badań.

Struktura wyznaniowa respondentów cechuje się dominacją rzymskich katolików (93,9%). Prawosławni stanowili ogółem niewielki udział badanych (4,5%) i jedynie w trzech gminach dawnego województwa białostockiego (wg podziału 1975-1998) byli w większości, tj. Czyże (88,3%), Narewka (71,2%) i Mielnik (54,0%). Białostoczczyzna jest najbardziej zróżnicowanym pod względem wyznania fragmentem obszaru badań. Zaznacza się tu wyraźnie podział na prawosławny wschód (zwłaszcza południowy wschód) i katolicki zachód, (np. w gminie Tykocin 98,4% ankietowanych to katolicy). Polaryzacja wyznaniowa najsilniej jednak uwidacznia się wzdłuż Bugu, będącego linią graniczą pomiędzy województwem podlaskim i mazowieckim. Wspomniana wcześniej, dwuwyznaniowa gmina Mielnik kontrastuje z położonymi po drugiej stronie rzeki, jednorodnymi pod tym względem Sarnakami (99% ankietowanych to katolicy).

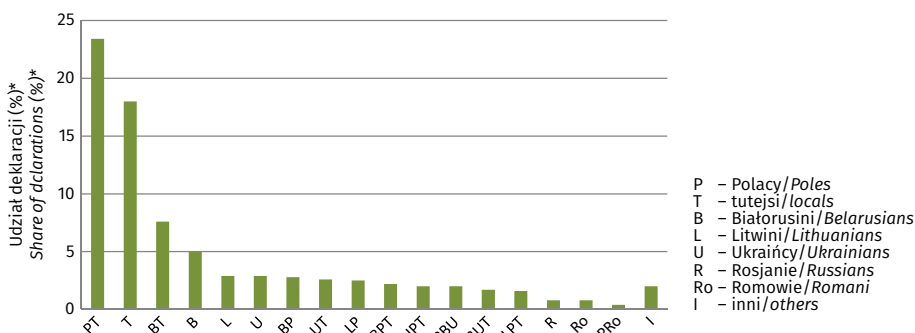
Przeważająca część respondentów (90,9%) identyfikuje się wyłącznie z narodowością polską. Najniższą wartość takich wskazań uzyskano w gminie Puńsk (43,5%), przy jednocześnie najwyższej identyfikacji z narodowością litewską (76,8%). Osoby deklarujące wyłącznie narodowość białoruską zamieszkują w gminach o najwyższym udziale ludności prawosławnej – Czyże (37,8%), Narewka (21,7%), Mielnik (10,7%) oraz Zabłudów (12,6%). Identyfikacja z narodowością ukraińską jako jedyną była najwyższa wśród ankietowanych w gminach położonych w województwie lubelskim: Sawin (10,9%), Hanna (9,1%), w Podlaskiem – Czyże (6,7% wskazań). Tym samym próba badawcza z tej ostatniej jest najbardziej zróżnicowana pod względem narodowościowym i wyznaniowym.

Niemal co piąty respondent nie wskazuje na konkretną narodowość, lecz identyfikuje się jako *tutejszy/tutejsza*. Odsetek takich deklaracji był szczególnie wysoki we wschodnich gminach obszaru badań, o przewadze ludności wyznania prawosławnego, zwłaszcza w najstarszym przedziale wiekowym (60+). Najwięcej takich wskazań było w peryferyjnie położonych gminach Narewka (38,3%), Czyże (37%)

i Sawin (34,4%). Mozaika pogranicza narodowościowego Polski wschodniej skutkuje powszechnym deklarowaniem więcej niż jednej narodowości lub jej łączeniem z identyfikowaniem się jako *tutejszy/tutejsza* (ryc. 4.3).

W kolejnych częściach pracy, prezentowane wyniki badań kwestionariuszowych bazują na danych zestandaryzowanych z rzeczywistą strukturą demograficzną na analizowanym obszarze (tj. średnich ważonych). Założono, że położenie geograficzne względem badanych granic administracyjnych stanowi *metaczynnik*, w najwyższym stopniu determinujący relacje zbiorowości z zamieszkałą przestrzenią. Pozostałe składowe tych zależności wnikają z cech społeczno-demograficznych ludności zasiedlającej określone wycinki przestrzeni⁵⁵. Zbadano wpływ poszczególnych czynników na utożsamianie się z różnymi poziomami przestrzennymi dla społeczności zamieszkującej obszar badań na podstawie danych zestandaryzowanych z rzeczywistą strukturą demograficzną. Ze względu na odmienny charakter danych, zastosowano trzy różne testy istotności statystycznej.

Dla czynników, takich jak płeć i fakt urodzenia w badanej gminie zastosowano test istotności statystycznej U Manna-Whitneya. Znaczenie kolejnych cech społeczno-demograficznych – wieku, wykształcenia oraz czasu zamieszkania w danej gminie zbadano za pomocą testu T-Studenta. Pozostałe czynniki, czyli zajęcie i narodowość przeanalizowano przy zastosowaniu rangowego testu statystycznego Kruskala-Wallisa. Przyjęto, że istotność statystyczna analizowanych czynników dla utożsamiania się z badanymi poziomami przestrzennymi zachodzi gdy graniczny poziom istotności, $p < 5\%$. Oznacza to, że prawdopodobieństwo braku istotności danego czynnika dla identyfikowania się zbiorowości z badanym

Ryc. 4.3. Udział deklarowanych narodowości w badanej populacji, poza identyfikowaniem się wyłącznie z narodowością polską (90,9% respondentów)

Figure 4.3. Share of declared nationalities in the surveyed population, excluding those identifying themselves exclusively with Polish nationality (90.9% of respondents)

* Wartości nie sumują się do 100%, ankietowani mogli zaznaczyć więcej niż jedną opcję.
Values do not amount to 100%, respondents could indicate more than one option.

⁵⁵ Testy istotności statystycznej przeprowadzono na podstawie wyników ankietowych pochodzących z uzyskanych odpowiedzi na pytanie nr 2 (patrz Załączniki), służącemu określeniu stopnia identyfikowania się z 13 poziomami przestrzennymi (w skali 0-5). Dane zważono według rzeczywistej struktury demograficznej na obszarze badań (na podstawie danych GUS BDL, 2017).

wycinkiem przestrzeni jest mniejsze niż 5%. Taki próg jest wartością ogólnie przyjętą w badaniach społecznych (Babbie, 2007).

Wykazano, że cechy społeczno-demograficzne takie jak wykształcenie i czas zamieszkania w badanej gminie nie mają znaczenia dla ich relacji z terytorium (tab. 4.4). Czynnikiem, który jest istotny w kształtowaniu więzi z najwyższą liczbą poziomów przestrzennych jest deklarowana narodowość. Ważne są także takie zmienne jak zajęcie czy wyznanie. Z kolei wiek i urodzenie w badanej gminie są istotne dla znacznie mniejszej liczby szczebli terytorialnych. Kluczowymi czynnikami wpływającym na utożsamianie się z Podlasiem są z kolei w porównywalnym stopniu zajęcie i wyznanie. Wykazano, że rolnicy i wyznawcy prawosławia cechują się silniejszym przywiązaniem do omawianego regionu niż przedstawiciele pozostałych grup społecznych (tab. 4.5). Przynależność narodowościowa (inna niż polska) i/lub samookreślenie (*tutejsi*) stanowią istotny statystycznie czynnik utożsamiania się z Podlasiem. Najsilniej identyfikują się z nim Białorusini. Wiek

Tabela 4.4. Istotność czynników społeczno-demograficznych na poczucie utożsamiania się z terytorium w różnych skalach przestrzennych. Kolorem zielonym zaznaczono wyniki istotne statystycznie (Istotne gdy $p < 5\%$)

Poziom przestrzenny	Czynnik							
	Płeć	Wiek	Zajęcie	Wyznanie	Wykształcenie	Urodzenie w gminie	Czas zamieszkania	Narodowość
	Graniczny poziom istotności p (%)							
EU	47,21	74,78	71,19	0,99	90,82	65,04	88,58	29,41
UE	43,04	71,26	63,07	6,86	29,78	68,11	76,09	42,88
PL	48,61	56,60	62,66	0,25	24,43	10,30	17,27	0,70
WPL	58,24	27,43	5,22	3,62	31,04	78,13	77,43	33,09
W99	31,18	68,73	47,15	80,56	96,60	53,16	67,19	14,88
W75	14,85	63,37	2,32	51,54	81,22	7,43	40,85	4,69
PDL	66,61	1,90	0,00	0,00	12,91	8,93	81,76	0,02
PNS	60,16	18,33	0,89	78,53	24,25	97,12	55,93	0,11
NPR	8,31	97,07	3,98	43,09	30,42	0,08	6,24	0,16
MFG	45,65	35,23	9,89	55,04	18,45	0,10	42,52	0,00
POW	99,66	4,06	65,29	81,83	88,18	59,90	32,76	74,58
GM	18,44	3,56	48,37	16,08	22,97	69,65	87,52	2,03
MŚĆ	3,89	0,09	3,36	16,45	11,96	30,50	95,28	30,40

EU – Europa/Europe; UE – Unia Europejska/European Union; PL – Polska/Poland; WPL – Polska Wschodnia/Eastern Poland; W99 – Województwo od 1999/Voivodship since 1999; W75 – Województwo 1975-1998/Voivodship in 1975-1998; PDL – Podlasie; PNS – Podlasie Północne i Południowe/Northern and Southern Podlasie; NPR – Nazwa potoczna regionu/Common regional name; MFG – Makroregion fizyczno-geograficzny/Physical-geographical macro-region; POW – Powiat/County; GM – Gmina/Commune; MŚĆ – Miejscowość zamieszkania/Locality of residence.

Tabela 4.5. Charakterystyka czynników społeczno-demograficznych wykazujących istotność statystyczną na utożsamianie się z Podlasiem

Czynnik istotny dla utożsamiania się z Podlasiem	Wiek	Uśredniony poziom przywiązania do Podlasia (0-5)	18-29	3,49
			30-39	3,55
			40-49	3,64
			50-59	3,68
			60+	3,72
	Zajęcie		R	3,92
			A	3,29
			U/S	3,26
			B	3,53
			E/R	3,67
	Wyznanie		IZ	3,54
			K	3,58
			PS	4,25
			G	3,74
			PR	3,47
			IW	3,61
			BW	3,45
			P	3,48
			T	3,91
			B/T	3,96
Narodowość/ Samoidentyfikacja			B	4,16
			L	3,92
			U	3,70
			B/P	3,95
			I	3,63

R – Rolnicy / *Farmers*
A – Prowadzący gospodarstwo agroturystyczne / *Agritourism farm owners*
U/S – Uczniowie, studenci / *Pupils, students*
B – Bezrobotni / *Unemployed*
E/R – Emeryci, renciści / *Retirees, pensioners*
IZ – Inne zajęcia / *Other activity*

K – Rzymscy katolicy / *Roman Catholics*
PS – Prawosławni / *Orthodox*
G – Grekokatolicy / *Greek Catholics*
PR – Protestanci / *Protestants*
IW – Inne wyznania / *Other confessions*
BW – Bez wyznania / *No confession*

P- Polacy / *Poles*
T – Tutejsi / *Locals*
B – Białorusini / *Belarusians*
L – Litwini / *Lithuanians*
U – Ukraińcy / *Ukrainians*
I – Inne narodowości / *Other nationalities*

Średnia ważona przywiązania do Podlasia dla ogółu ludności wynosi 3,59.

jest także istotnym statystycznie czynnikiem wpływającym na utożsamianie się z badanym regionem. Identyfikacja z Podlasiem wzrasta wraz z wiekiem. Różnice pomiędzy skrajnymi grupami wiekowymi nie są natomiast tak znaczące jak w przypadku przedstawicieli różnych zajęć, wyznań czy narodowości.

Analiza nie wykazała natomiast większego znaczenia województw utworzonych wskutek ostatniej reformy administracyjnej w przypadku młodszych grup wiekowych. Identyfikowanie się z nowym regionem nie jest zależne od żadnej z cech społeczno-demograficznych. Płeć determinuje jedynie przywiązanie do miejscowości zamieszkania. Mężczyźni są silniej przywiązani do tego wycinka przestrzeni. Biorąc pod uwagę, że znaczną część badań przeprowadzono na obszarach typowo rolniczych, ta zależność uwidoczniła wyraźną identyfikację z posiadaną ziemią (*ojcowizną*).

4.2.2. Hierarchia identyfikacji społeczności z terytorium

W poniższym badaniu określono stopień identyfikowania się społeczności z zamieszkanym terytorium na różnych poziomach przestrzennych. Uwzględniono szerokie spektrum obszarów geograficznych w skali ponadnarodowej, narodowej, regionalnej i lokalnej. Założono, że respondenci dadzą wyraz swojej tożsamości terytorialnej widząc w kwestionariuszu listę toponimów o zróżnicowanej dla nich symbolice i konotacji. Celem takiego podejścia było rozpoznanie hierarchii przywiązania do analizowanych jednostek przestrzennych. Najistotniejsze z punktu widzenia podjętej problematyki było określenie rangi poziomu regionalnego w stosunku do pozostałych skal terytorialnych. W badaniu podjęto zagadnienie polimorficznego pojmowania regionu. Zwrócono bowiem uwagę na różnice w przywiązaniu do dawnych i współczesnych regionów administracyjnych. Tym samym określona została rola ostatniej reformy podziału terytorialnego w identyfikowaniu się społeczności z zamieszkaną przestrzenią. Kwestionariusze zostały dostosowane do podziału administracyjnego. Respondent, zamieszkujący dane województwo, został więc zapytany o przywiązanie do obecnego oraz dawnego regionu administracyjnego, do którego należała badana gmina (wg podziału z lat 1975-1998). Wszyscy ankietowani zostali natomiast zapytani o stopień identyfikowania się z Podlasiem, jako kluczowym w podjętych badaniach terytorium. W ten sposób określono znaczenie tego regionu w świadomości społecznej w stosunku do pozostałych jednostek przestrzennych (patrz Załączniki, pytanie 2 w kwestionariuszu ankiety).

Do oceny stopnia identyfikacji z terytorium w różnych skalach przestrzennych zastosowano skalę interwałową w przedziale 0-5, gdzie 0 oznacza wartość najniższą (brak utożsamiania się), a 5 najwyższą (pełną identyfikację).

Badania kwestionariuszowe uwzględniły następujące terytoria:

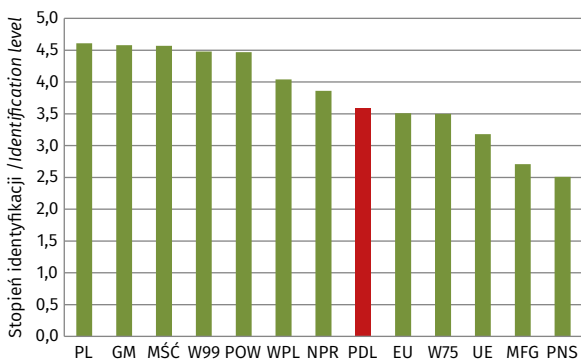
1. *Europa*.
2. *Unia Europejska*.
3. *Polska*.
4. *Wschodnia Polska*.
5. *Współczesne województwo*, powstałe w 1999 r. (podlaskie, lubelskie, mazowieckie, warmińsko-mazurskie).
6. *Województwo według podziału administracyjnego z lat 1975-1998* (białskopodlaskie, białostockie, chełmskie, lubelskie, łomżyńskie, ostrołęckie, siedleckie, suwalskie).
7. *Podlasie*.
8. *Podlasie Północne* (dla gmin położonych na północnym brzegu Bugu) i *Podlasie Południowe* (dla gmin położonych na południowym brzegu Bugu). Celem pytania o część regionu było uchwycenie różnic w postrzeganiu przestrzeni nazywanej *Podlasiem*, eliminując czynnik ostatniej reformy administracyjnej. Powszechność stosowania określeń *Podlasie* i *województwo podlaskie* jako synonimów może bowiem przyczyniać się do tożsamego rozumienia tych terminów również w kontekście przestrzennym. Identyfikowanie się z *Podlasiem Północnym* lub *Południowym* może natomiast potencjalnie

wynikać ze świadomości istnienia regionu spinającego oba brzegi Bugu w przeszłości.

9. Nazwa potoczna regionu, zwyczajowe określenie odwołujące się do synonimicznego pojmowania regionów administracyjnych i reliktowych oraz spuścizny po poprzednim podziale administracyjnym. Celem tego pytania było określenie roli innych, niż oficjalne, określeń na zamieszkały region w świadomości społecznej. W przypadku gmin położonych w obecnym województwie mazowieckim, było to *Mazowsze*, lubelskim – *Lubelszczyzna*, a warmińsko-mazurskim – *Mazury*. W przypadku gmin położonych w dawnych województwach: suwalskim – *Suwalszczyzna*, białostockim – *Białostoczczyzna*, a łomżyńskim – *ziemia łomżyńska*.
10. Nazwa makroregionu fizycznogeograficznego, według regionalizacji J. Kondrackiego (1976): Nizina Południowopodlaska, Nizina Północnopodlaska, Nizina Północnomazowiecka, Nizina Środkowo-mazowiecka, Pojezierze Litewskie, Pojezierze Mazurskie, Polesie Zachodnie.
11. Nazwa powiatu.
12. Nazwa gminy.
13. Nazwa miejscowości zamieszkania.
14. Inny obszar. Ankietowany miał także możliwość podania nazwy innego terytorium, z którym się identyfikuje.

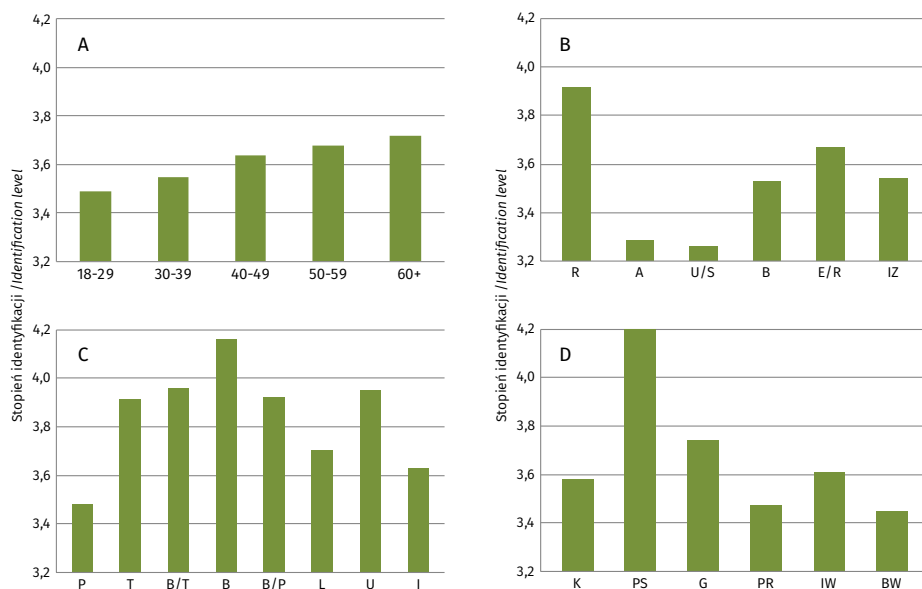
Pierwszą pozycję w hierarchii identyfikacji społeczności z terytorium zajmuje poziom narodowy (*Polska*). Średnia wartość wskazań wyniosła 4,61. Na kolejnym miejscu znalazło się przywiązanie do poziomu lokalnego, tj. gminy (4,58) oraz miejscowości zamieszkania (4,57). Ogół badanej populacji wskazuje na trzeciej pozycji, poziom regionalny, w postaci identyfikowania się z obecnym województwem (ryc. 4.4).

Przeprowadzone testy istotności statystycznej (podrozdz. 4.2.1) wykazały, że w przypadku ludności północno-wschodniej Polski, głównymi czynnikami modyfikującymi przywiązanie do terytorium są: zajęcie, narodowość (i/lub samo-określenie), wyznanie oraz wiek. Wzrost przywiązania do terytorium wraz wiekiem zaobserwowano w przypadku identyfikowania się z Podlasiem (ryc. 4.5.A) oraz poziomem lokalnym (powiatem, gminą i miejscowością zamieszkania). Podlasie jest zatem postrzegane jako obszar bliski, swojski, porównywalny do okolicy, o zasięgu lokalnym czy subregionalnym. Młodszy wykazują nieco wyższe przywiązanie do obecnego województwa niż starsi, jednak zróżnicowanie względem wieku nie jest w tej kwestii istotne. Dowodzi to, że instytucjonalizacja regionu w 1999 r. wpłynęła na wykształcenie się więzi z nim przez całe społeczeństwo. Po blisko dwudziestu latach funkcjonowania nowego układu województw, różnice w identyfikowaniu się z nimi pomiędzy młodszą częścią społeczności, niepamiętającą poprzednich podziałów administracyjnych, a starszymi, którzy dorastali w innych regionach są niewielkie. Ponadto, zaskakujący jest brak znaczenia wieku względem przywiązania ogółu społeczności do dawnego województwa (wg podziału 1975-1998). Badanie wykazało, że rolnicy są grupą zawodową wykazującą najwyższe przywiązanie do Europy i Unii Europejskiej oraz Polski Wschodniej i Podlasia

Ryc. 4.4. Hierarchia identyfikacji ludności obszaru badań z terytorium w różnych skalach przestrzennych. Objaśnienia jak w tabeli 4.4 (s. 138)

Fig. 4.4. Identification hierarchy of population inhabiting the study area with the territory at different spatial tiers. Abbreviations as in table 4.4 (pp. 138)

Ryc. 4.5. Samoidentyfikacja ludności obszaru badań z Podlasiem według grup wiekowych (A), zajęcia (B), deklarowanej narodowości/samookreślenia (C) oraz deklarowanego wyznania (D). Objaśnienia jak w tabeli 4.5 (s. 139)

Fig. 4.5. Self-identification of study area population with Podlasie by age group (A), occupation (B), declared nationality/self-identification (C), and declared religion (D). Abbreviations as in table 4.5 (pp. 139)

(ryc. 4.5.B). Przywiązanie do tego ostatniego regionu jest z kolei najniższe wśród uczniów i studentów. Społeczność ucząca się (na ogół młodzież) cechuje się nieco wyższym stopniem identyfikacji z obecnymi województwami.

Deklarowanie innej narodowości (i/lub samookreślenia *tutejsi*) niż polska jest dodatnio skorelowane z przywiązaniem do Podlasia. Jest ono najwyższe wśród

ludności podającej narodowość białoruską i uważających się za Białorusinów i *tutejszych*, a w następnej kolejności utożsamiających się zarówno z narodowością białoruską i polską (ryc. 4.5.C). Jednocześnie, wśród tych społeczności dominuje wyznanie prawosławne (ryc. 4.5.D). O wpływie utworzenia województwa podlaskiego w 1999 r. na identyfikowanie się z Podlasiem może świadczyć wyższe utożsamianie się z nim wśród społeczności deklarującej narodowość litewską niż średnia dla ogółu ludności (wartość wskaźnika 3,92 wobec 3,59). Mowa o społeczności gminy Puńsk, zamieszkującej województwo podlaskie, ale kulturowo i historycznie niezwiązanej z Podlasiem.

Podlasie dla ogółu ludności na obszarze badań nie stanowi terytorium o kluczowym znaczeniu, zajmując dopiero dziewiątą pozycję (3,59) wśród 13 poziomów terytorialnych. Wykazano jednak istotne różnice w stopniu identyfikowania się z tym regionem reliktowym w poszczególnych podobszarach badawczych (ryc. 4.6). W dwóch z nich (podobszary A i B) społeczność utożsamia się z Podlasiem silniej niż z regionem administracyjnym (województwem podlaskim).

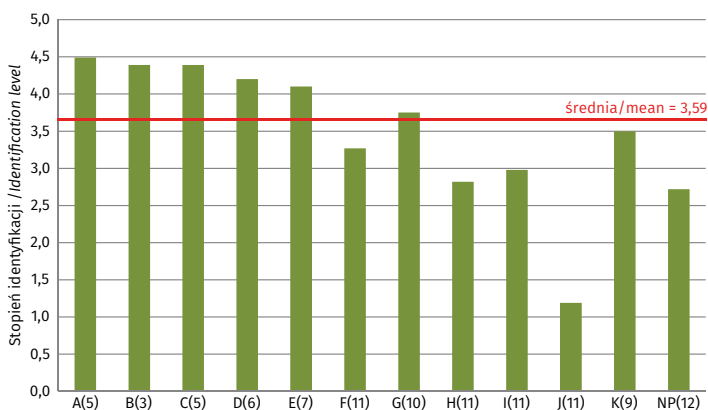
Dla mieszkańców podobszaru B, nie należącego do historycznego Podlasia, jest to trzecie – *ex aequo* z Polską (po gminie i miejscowości zamieszkania) – terytorium w hierarchii przywiązania. Interesujące, że społeczność podobszaru A, położonego w regionie historycznym, uplasowało Podlasie na piątym miejscu. Nie wykazano więc efektu granicy reliktovej oddzielającej te społeczności, który przejawiałby się wyższą identyfikacją z omawianym regionem. Dla mieszkańców podobszaru C, Podlasie jest także relatywnie ważnym terytorium (5. pozycja), jednak mniej istotnym od współczesnego regionu administracyjnego (województwa podlaskiego). Ten podobszar znajdował się na historycznym Podlasiu, a później w województwach łomżyńskim i suwalskim (1975-1998). Ponadto, jego społeczność cechuje najniższe zróżnicowanie wskaźnika identyfikacji z Podlasiem pomiędzy badanymi gminami. W świadomości społecznej mieszkańców podobszaru D, Podlasie zajęło natomiast szóstą pozycję, ustępując miejsca identyfikacji z powiatem. Ten podobszar nie był z kolei częścią historycznego Podlasia, ale także należał do łomżyńskiego i suwalskiego (1975-1998). Jego mieszkańcy wykazują wyższą polaryzację względem stopnia identyfikacji z Podlasiem, które jest wyraźnie niższe w peryferyjnie położonych gminach przygranicznych (Lipsk, Giby i Puńsk).

Społeczności podobszarów badawczych o najwyższym identyfikowaniu się z Podlasiem (A–D) znajdują się w tym regionie administracyjnym. Tym samym, zamieszkiwanie we współczesnym województwie podlaskim stanowi najważniejszy czynnik kształtujący więzi społeczności z Podlasiem. Jest to niezbitý dowód wpływu ostatniej reformy administracyjnej na utożsamianie się zbiorowości z terytorium na poziomie regionalnym. Trudno jednak wnioskować na podstawie niniejszych wyników, do jakiego stopnia badane zbiorowości rozróżniają znaczenie przestrzenne i semantyczne określeń *Podlasie* i *województwo podlaskie*. Zagadnienie to szczegółowo omówiono w kolejnej sekcji pracy (podrozdz. 4.2.3). Identyfikowanie się z Podlasiem jest dodatkowo wzmocnione poprzez położenie w granicach dawnego województwa białostockiego (podobszary A i B). Ten czynnik należy uznać za silniejszy niż przynależność do regionu historycznego (1566-1795).

Pomimo dominacji współczesnego układu województw w kształtowaniu więzi z terytorium na poziomie regionalnym, dawne podziały administracyjne odgrywają jednak zauważalną rolę w utożsamianiu się z Podlasiem. Ludność podobszarów badawczych E i G, które nie znajdują się w województwie podlaskim, cechuje wyższy poziom omawianego wskaźnika niż średnia dla całego obszaru badań (ryc. 4.6). Dla mieszkańców podobszaru E, Podlasie stanowi relatywnie istotne terytorium w hierarchii identyfikacji z przestrzenią, znajdując się na siódmej pozycji. Społeczność wykazuje silniejsze przywiązanie do tak określanego obszaru niż do nazwy potocznej regionu – *Mazowsze* (wartość wskaźnika 4,10 wobec 3,51) W przypadku tego podobszaru badawczego można mówić o kumulacji efektu granicy, tj. przynależności zarówno do Podlasia historycznego, guberni podlaskiej oraz województwa białkopodlaskiego (1975-1998). Z kolei wysokie uśrednione przywiązanie do Podlasia w przypadku podobszaru G, nie znajduje odzwierciedlenia w pozycji jaką zajął ten region w hierarchii utożsamiania się z badanymi poziomami terytorialnymi (10. miejsce). Ten specyficzny podobszar, składający się z jednej gminy, stanowił jedyny fragment województwa białkopodlaskiego, który nie należał do guberni podlaskiej. Można na tej podstawie wnioskować o silniejszym wpływie poprzedniego podziału administracyjnego (1975-1998) na więzi z Podlasiem niż znaczeniu granic historycznych (Podlasia z czasów I RP i guberni podlaskiej). Najprawdopodobniej jednak bardziej istotne jest położenie w dawnym województwie białkopodlaskim, gdyż społeczność podobszaru I, znajdującego się na historycznym Podlasiu i w guberni podlaskiej, ale w województwie siedleckim, wykazuje znacząco niższe utożsamianie się z omawianym regionem, zajmującym odległe, jedenaste miejsce w hierarchii.

Efekt granicy pierwszego województwa podlaskiego (1566-1795) na identyfikowanie się z Podlasiem jest natomiast zauważalny w wynikach badań pomiędzy podobszarami E i F. Oba należały do guberni podlaskiej i województwa białkopodlaskiego, jednak ten ostatni położony był poza historycznym Podlasiem. W rezultacie, omawiany region reliktowy znalazł się dopiero na jedenastym miejscu w hierarchii przywiązania do terytorium. To zaskakujący wynik, biorąc pod uwagę, że w podregionie F, znajduje się znaczny odsetek podlaskich firm i instytucji (por. podrozdz. 3.4), jak również toponimów nawiązujących do tego regionu, a Biała Podlaska odgrywa ważną rolę w życiu kulturowym południowego Podlasia (m.in. siedziba redakcji *Tygodnika Podlaskiego* i *Słowa Podlasia* czy klubu sportowego *MKS Podlasie*). Jak wynika z przeprowadzonych badań społecznych, województwo lubelskie oraz *Lubelszczyzna* są jednak znacznie ważniejszymi terytoriami w świadomości mieszkańców (zajmując odpowiednio piąte i siódme miejsce w hierarchii). To kolejny dowód wpływu ostatniej reformy administracyjnej na obecną charakterystykę więzi z terytorium na poziomie regionalnym, wskutek której omawiany podobszar znalazł się w województwie lubelskim.

W pozostałych częściach opisywanej przestrzeni, Podlasie zajmuje odległe miejsce w hierarchii utożsamiania się zbiorowości z terytorium. Na podstawie wyników badań społecznych można jednak zaobserwować symptomy wpływu granic historycznych na utożsamianie się z tym regionem. Czynnikiem

Ryc. 4.6. Identyfikacja ludności z Podlasiem według podobszarów badawczych (A-NP). W nawiasach zaznaczono pozycję Podlasia w hierarchii utożsamiania się społeczności z terytorium w różnych skalach przestrzennych

Fig. 4.6. Population self-identification with Podlasie by research sub-areas (A-NP). The brackets indicate the position of Podlasie in the hierarchy of community identification with the territory at different spatial scales

wzmocniającym więzi społeczności z Podlasiem jest jednocześnie przynależenie do obu regionów historycznych (np. podobszar I). Wskaźnik identyfikacji cechuje się wyraźnym spadkiem gdy zbiorowość zamieszkuje tylko jeden z regionów historycznych (podobszar H). Wśród społeczności po zewnętrznej stronie granicy historycznej, utożsamianie się z Podlasiem zanika niemal zupełnie (podobszar J). Należy jednak wziąć pod uwagę, że różnice w identyfikowaniu się z omawianym regionem reliktowym w niniejszych podobszarach (H, I, J) są co prawda zauważalne w zróżnicowanym poziomie uśrednionego przywiązania do Podlasia, jednak we wszystkich z nich region zajmuje odległe, jedenaste miejsce w hierarchii identyfikowania się z terytorium. Efekt granicy historycznej zaobserwować można jedynie na podstawie wartości bezwzględnej omawianego wskaźnika.

Społeczność cechująca się najniższym przywiązaniem do Podlasia zamieszkuje podobszar badawczy NP (tj. „nie-podlaski”). Podziałem przestrzennym, w największym stopniu modyfikującym identyfikowanie się zbiorowości z tym regionem, jest współczesna granica województwa podlaskiego⁵⁶. Różnice w sąsiadujących ze sobą gminach po obu jej stronach są zdecydowanie większe niż w przypadku pozostałych podziałów terytorialnych. Dla przykładu, uśredniony wskaźnik utożsamiania się z Podlasiem wśród społeczności gminy Turośl wyniósł 4,46, a region ten zajmuje relatywnie wysokie, piąte miejsce w hierarchii. Z kolei, dla mieszkańców położonej po drugiej stronie granicy gminy Łyse, w województwie mazowieckim, wartość tego wskaźnika wyniosła zaledwie 1,71, a region zajął dwunastą pozycję. W poprzednim podziale administracyjnym (1975-1998) ten odcinek graniczny, oddzielał województwa łomżyńskie i ostrołęckie, a jeszcze wcześniej (1946-1975) białostockie i warszawskie. Podziały na „podlaski”

⁵⁶ Wpływ danej granicy na modyfikację więzi z Podlasiem oceniono także przy zastosowaniu analizy statystycznej w podrozdziale 4.2.4.

Białystok i „mazowiecką” Warszawę mogły więc zostać ugruntowane w poprzednich podziałach administracyjnych. Co ciekawe, społeczności gmin Łyse i Turośl wykazały symptomy utożsamiania się z subregionem kurpiowskim⁵⁷. Na pozostałych odcinkach granicy współczesnego województwa podlaskiego, cechujących się znacznie wyższą trwałością (w tym fragmencie dawnej granicy Królestwa Polskiego i Prus Wschodnich) także odnotowano znaczące różnice w identyfikowaniu się z Podlasiem, choć wyraźnie niższe. Społeczności zamieszkujące gminy położone wzdłuż granicy administracyjnej na Bugu, oddzielającej województwa podlaskie i mazowieckie, wykazują prawidłowość przestrzenną względem identyfikowania się z Podlasiem. Dysproporcje te wyraźnie wznoszą się ze wschodu na zachód. Na wschodzie, mieszkańcy gmin Mielnik i Sarnaki wykazują podobne wartości stopnia identyfikowania się z Podlasiem (obwiednio 4,41 i 4,12). W przypadku zbiorowości gminy Sarnaki, położonej w województwie mazowieckim, omawiany region zajmuje jednak wyższą pozycję w hierarchii (czwarte miejsce) niż w przypadku mieszkańców gminy Mielnik, znajdującej się w województwie podlaskim (piąta pozycja). Jest to jedyny przypadek gdy zbiorowość spoza województwa podlaskiego pozycjonuje Podlasie wyżej w hierarchii utożsamiania się z terytorium niż zamieszkujący ten region administracyjny.

Pozostałe z analizowanych obszarów zajęły mniej istotne pozycje w hierarchii przywiązania społeczności do terytorium. Dawne województwa (z lat 1975-1998) zajmują marginalną pozycję w świadomości społecznej. Utożsamianie się społeczności z Podlasiem Północnym/Południowym jest znacząco niższe w porównaniu z wcześniej omówioną identyfikacją z Podlasiem. Rozróżnienie tego regionu na część północną i południową względem rzeki Bug odgrywa pomniejszą rolę w świadomości społecznej.

Makroregion fizycznogeograficzny jest terytorium, wobec którego odnotowano największe na obszarze badań różnice w identyfikowaniu się społeczności. Najwyższym stopniem przywiązania wśród zbiorowości cechuje się *Pojezierze Mazurskie*. Relatywnie silne jest także przywiązanie do nazw *Pojezierze Litewskie* oraz *Polesie Zachodnie*. Interesujące jest natomiast zróżnicowanie w stopniu przywiązania do *Niziny Południowopodlaskiej* wobec podziału administracyjnego. Społeczności zamieszkujące zachodnią część tego makroregionu nie utożsamiają się z nim (wskaźnik dla gminy Jakubów położonej w podobszarze J wyniósł jedynie 0,89). Mieszkańcy tych gmin nie czują związku z jednostką fizycznogeograficzną, której nazwa sugeruje związek z Podlasiem. Makroregion jest dla nich nieistotny, znacznie silniej utożsamiają się z Mazowszem i województwem mazowieckim. W przypadku innych gmin znajdujących się na *Nizinie Południowopodlaskiej*, poziom utożsamiania się z nim jest zdecydowanie wyższy. Ważny okazał się w tym przypadku czynnik historyczny, który może wpływać dodatkowo na identyfikowanie się z tą jednostką fizycznogeograficzną. Tak jest np. w gminie Wodynie położonej w guberni podlaskiej (2,74) (podobszar H). Ankietowani z Huszlewa

⁵⁷ Badani z gmin Turośl i Łyse, a także Nowogród dość powszechnie skorzystali z możliwości podania nazwy innego niż wymienione w kwestionariuszu terytorium, z którym się identyfikują. Społeczności podkreśliły swoje przywiązanie do Kurpi także w pozostałych pytaniach.

w powiecie łosickim czy Leśnej Podlaskiej w powiecie białskim, które dodatkowo położone są na historycznym Podlasiu (podobszar E), identyfikują się z *Niziną Południowopodlaską* w jeszcze większym stopniu (odpowiednio 3,03 i 2,96).

Hierarchia identyfikowania się społeczności z terytorium w różnych skalach przestrzennych zdominowana jest przez przywiązanie do poziomu narodowego i lokalnego. Należy jednak zaznaczyć, że w połowie podobszarów badawczych utożsamianie się z *Polską* ustępowało więzom z zamieszkiwaną miejscowością czy gminą. Na kolejnej pozycji w świadomości społecznej znalazło się przywiązanie do regionu, które dla ogółu zbiorowości na obszarze badań przejawia się w identyfikacji z obecnym województwem. W tym względzie znaczenie ostatniej reformy administracyjnej jest kluczowe dla współczesnej tożsamości regionalnej. Wpływ obecnego układu województw okazał się również nadrzędny w przypadku utożsamiania się społeczności z Podlasiem. Efekt zamieszkiwania w województwie podlaskim na stopień identyfikowania się z tym regionem jest bardzo wyraźny. Przywiązanie do Podlasia jest wyższe, gdy czynnik administracyjny i historyczny współwystępują, przy czym przynależność danej zbiorowości do województwa podlaskiego okazuje się nadrzędna w stosunku do pozostałych podziałów terytorialnych. Ponadto, istotną rolę w przywiązaniu do Podlasia odgrywa zwłaszcza położenie w dawnym województwie białostockim. Dla zbiorowości tego regionu (podobszary A i B) Podlasie jest ważniejszym terytorium niż współczesne województwo podlaskie.

Granice historyczne na obszarze badań (przynależność do historycznego Podlasia czy guberni podlaskiej) są z kolei mniej istotne w identyfikowaniu się społeczności z tym regionem. Można jednak zaobserwować efekt kumulacji dawnych granic administracyjnych przejawiający się relatywnie wysoką pozycją Podlasia w hierarchii przywiązania do terytorium w przypadku podobszaru E. Społeczność jednej z gmin (Sarnaki) charakteryzuje wyższe pozycjonowanie Podlasia w hierarchii utożsamiania się z terytorium niż sąsiednią zbiorowość zamieszkującą województwo podlaskie. W przypadku pozostałych społeczności, tożsamość regionalna budowana jest w większym stopniu w oparciu o współczesny podział administracyjny, który znacząco odbiega od uwarunkowań historycznych. Rola obecnego układu województw w kształtowaniu tożsamości regionalnej i więzi społeczności z Podlasiem zauważalna jest zwłaszcza w przypadku Suwalszczyzny i ziemi łomżyńskiej (podobszar D), które stają się coraz bardziej „podlaskie” oraz wśród mieszkańców tzw. południowego Podlasia (podobszar F), wyrażających silniejsze przywiązanie do Lubelszczyzny i województwa lubelskiego.

4.2.3. Tożsamość terytorialna Podlasia wobec podziałów administracyjnych

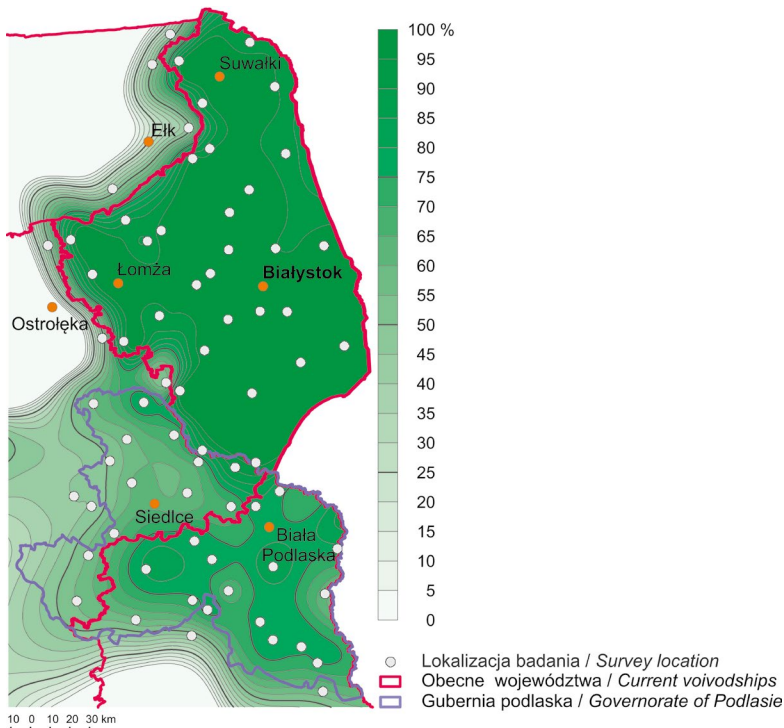
W pytaniach 3-11 (patrz: Załączniki) zastosowano skalę porządkową Likerta. Respondenci mieli do wyboru pięć opcji (*zdecydowanie tak; raczej tak; raczej nie; zdecydowanie nie; nie wiem*). Na podstawie uzyskanych odpowiedzi opracowano ilościową skalę interwałową. Wyniki zinterpretowano jako wartości uśrednione

wyrażone w skali od 0 do 100%, gdzie 0 oznacza, że wszyscy badani odpowiedzieli *zdecydowanie nie*, a 100% – pełną zgodność z analizowanym zagadnieniem (tj. *zdecydowanie tak*). W ten sposób skonstruowano zestaw **syntetycznych wskaźników społecznej tożsamości terytorialnej**. Wartości danego wskaźnika przekraczające 50% należy uznać jako udzielenie odpowiedzi twierdzącej na dane pytanie, natomiast niższe jako zaprzeczenie. Zaznaczenie opcji *nie wiem* wiązało się z uzyskaniem opinii ankietowanego, stanowiąc wynik badania o charakterze jakościowym, który nie został jednak uwzględniony w ostatecznej wartości wskaźnika syntetycznego. Dane zebrane w podobszarze NP. (tj. „nie-podlaskim”) także zostały przedstawione za pomocą kartograficznej metody prezentacji. Odegrały one istotną rolę, gdyż na ich podstawie dokonano interpolacji wartości przy granicy obszaru badań.

Na podstawie omówionych wcześniej wyników przeprowadzonych badań społecznych (por. podrozdz. 4.2.2), wykazano nadrzędną rolę obecnego układu województw i ich nazewnictwa w kształtowaniu tożsamości regionalnej społeczności północno-wschodniej Polski. Przywiązanie do Podlasia także jest silnie uwarunkowane czynnikiem administracyjnym. Ostatnia reforma podziału terytorialnego i utworzenie województwa podlaskiego w obecnych granicach wpłynęły także na zróżnicowanie przestrzenne postrzegania Podlasia przez badaną społeczność. Granice historyczne nadal cechuje jednak pewna siła oddziaływania, a w przypadku niektórych ze zbadanych zbiorowości są one decydujące dla kształtowania więzi z regionem reliktowym (czy tzw. *sentymentalnym*, w którym wyraźna jest dziedziczona tożsamość historyczna).

Związek z Podlasiem wyrażony poprzez **syntetyczny wskaźnik podlaskiej tożsamości terytorialnej** (ryc. 4.7) obliczony na podstawie odpowiedzi na pytanie nr 3: *Czy mieszka Pan/Pani na Podlasiu?* wykazuje silną korelację z pozycjonowaniem tego regionu w hierarchii przywiązania do różnych poziomów przestrzennych (pytanie nr 2, patrz Załączniki oraz podrozdział 4.2.2) (por. ryc. 4.6, 4.7). Najwyższym utożsamianiem się z Podlasiem charakteryzują się zbiorowości zamieszkałe w województwie podlaskim (podobszary A-D). Opinia społeczności tego regionu administracyjnego wobec omawianego zagadnienia cechuje się ponadto relatywnie niskim zróżnicowaniem przestrzennym. We wszystkich jego podobszarach uśredniona wartość wskaźnika przekracza 90%. Wskazuje to na dominację współczesnego podziału terytorialnego nad wpływem granic historycznych na identyfikację z regionem.

Znaczenie dawnych podziałów terytorialnych jest jednak wyraźne. W podobszarze C, a w szczególności D, historycznie niezwiązanym z Podlasiem, społeczność jest silniej zróżnicowana pod względem utożsamiania się z nim niż mieszkańcy województwa białostockiego (1975-1998) i/lub regionu relikowego (1566-1795). Zaobserwowano różnice pomiędzy wartością wskaźnika podlaskiej tożsamości terytorialnej wśród najmłodszej grupy wiekowej (18-29) i dwóch najstarszych grup wiekowych (50+). Młodzież wykazuje większą pewność względem mieszkania na Podlasiu, która maleje wraz z wiekiem. Różnice pomiędzy skrajnymi grupami wiekowymi sięgają od kilku do kilkunastu punktów procentowych. Najniższe dysproporcje odnotowano wśród

Ryc. 4.7. Syntetyczny wskaźnik podlaskiej tożsamości terytorialnej (%). Dane na podstawie odpowiedzi na pytanie nr 3: *Czy mieszka Pan/Pani na Podlasiu?*

Fig. 4.7. Synthetic index of Podlasie territorial identity (%). Data based on responses to question 3: *Do you live in Podlasie?*

społeczności dawnego województwa białostockiego. Wśród ludności ziemi łomżyńskiej i Suwalszczyzny (tj. obszarów związanych z Podlasiem dopiero od 1999 r.) młodzież (18-29 lat) zdecydowanie silniej utożsamia się z Podlasiem niż ludność powyżej 50. roku życia. Na obszarze dawnej guberni podlaskiej również wyraźna jest polaryzacja międzypokoleniowa. Tam z kolei, starsi silniej utożsamiają się z Podlasiem niż młodszy. Wpływ obecnego układu województw na percepcję regionu zamieszkania jest więc wyraźny. Ponadto, wśród społeczności dawnego województwa łomżyńskiego i suwalskiego, odsetek uzyskanych odpowiedzi *nie wiem* jest o jedną trzecią wyższy niż białostockiego (z wyjątkiem ziemi sokólskiej, gdzie także zaobserwowano wyższą niepewność więzy z Podlasiem). Zamieszkiwanie w obecnym województwie podlaskim, przyczyniło się więc do wzmacniania utożsamiania się z Podlasiem, jednocześnie „dezorientując” część społeczności podczas deklarowania przynależności regionalnej.

Znaczenie granic historycznych, a zwłaszcza jednoczesna przynależność do kilku dawnych regionów administracyjnych nadal dodatkowo wpływa na poziom utożsamiania się z Podlasiem. Tak jest wśród społeczności podobzaru E, która jako jedyna spoza województwa podlaskiego cechuje się wyższym odsetkiem tego wskaźnika niż średnia wartość z gmin dla zbiorowości całego obszaru badań. Uwarunkowania historyczne nie odgrywają jednak równie istotnej roli dla całej

zbiorowości północno-wschodniej Polski. Społeczność podobszaru I, który także położony jest na historycznym Podlasiu i w guberni podlaskiej, lecz przed 1999 r. należał do województwa siedleckiego, utożsamia się z tym regionem reliktowym w wyrażnie mniejszym stopniu. Co więcej, Podlasie zajęło w nim odległą, jedenastą pozycję w hierarchii utożsamiania się z terytorium (por. podrozdz. 4.2.2). Można by więc postawić hipotezę, że poza przynależnością do regionów historycznych, istotny w tym względzie jest jednoczesny związek społeczności z województwem białkopodlaskim, którego nazwa sugeruje określoną afiliację terytorialną. Ponadto, należy mieć także na uwadze, że na obszarze dawnego województwa białkopodlaskiego położonych jest większość miejscowości o nazwach nawiązujących do Podlasia (Biała Podlaska, Leśna Podlaska, Międzyrzec Podlaski, Radzyń Podlaski, Komarówka Podlaska), co również mogło wpłynąć *in plus* na opinię społeczności względem tak postawionego pytania.

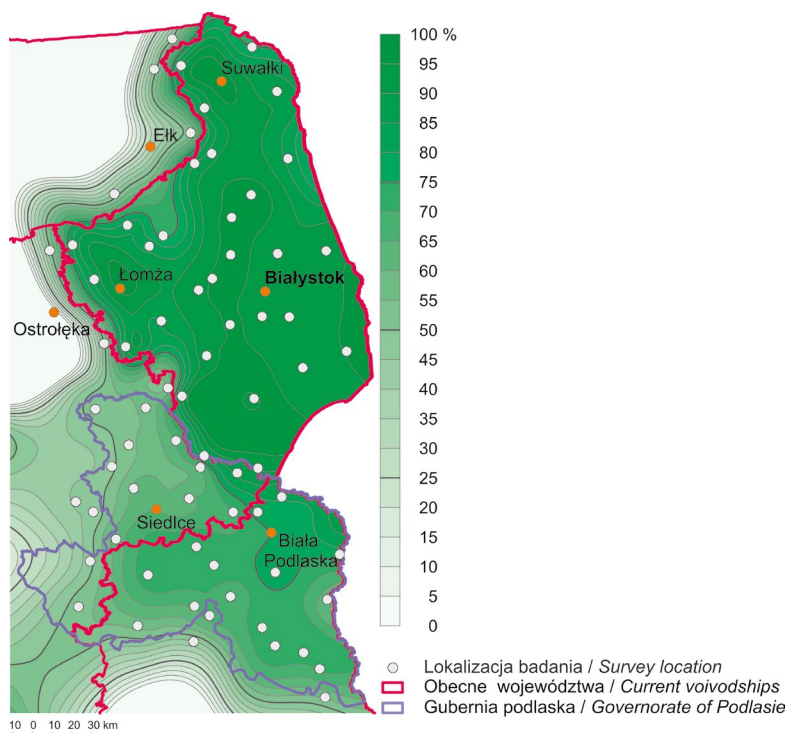
W przypadku obszaru tzw. południowego Podlasia (podobszary badawcze E, F, I, H) dwie najstarsze grupy wiekowe (50+) są wyrażnie silniej przekonane o zamieszkiwaniu w omawianym regionie w stosunku do ogółu ludności. Z kolei starsi mieszkańcy fragmentów województwa podlaskiego niepołożonych w regionie historycznym (społeczność podobszaru D oraz północnej części B, tj. ziemi sokólskiej) cechują się niższymi wartościami wskaźnika podlaskiej tożsamości terytorialnej w stosunku reszty ludności. Ta zależność dowodzi, że wpływ reformy administracyjnej na tożsamość regionalną jest najsilniejszy wśród młodszej części społeczeństwa. Starsi, mający w świadomości dawne regiony administracyjne są natomiast nieco słabiej przywiązani do współczesnego województwa.

Społeczności południowego Podlasia (podobszary E, I, F, H) są znacznie silniej spolaryzowane względem identyfikowania się z terytorium Podlasia w porównaniu z mieszkańcami województwa podlaskiego (A-D). Różnice w opiniach o mieszkaniu na Podlasiu pomiędzy poszczególnymi społecznościami zamieszkałymi po południowej stronie Bugu przekraczają 20 punktów procentowych. Społeczność podobszaru F chętniej przyznawała się do zamieszkiwania na Podlasiu w porównaniu do odległej pozycji, jaką zajął ten region w tamtejszej świadomości społecznej. Z kolei, mieszkańcy gminy Sarnaki (podobszar E), podobnie jak w przypadku opisanego wcześniej wysokiego pozycjonowania Podlasia w hierarchii przywiązania do terytorium, wykazali względną jednoznaczność odpowiedzi twierdzących na zadane pytanie (wartość wskaźnika wyniosła 90,7), który przewyższał uzyskane wyniki z kilku gmin położonych w województwie podlaskim (w podobszarach C i D). Wewnętrzna struktura omawianego wskaźnika na tzw. południowym Podlasiu, zwłaszcza w podobszarach E i F jest znacząco silniej zróżnicowana względem wieku niż wśród zbiorowości województwa podlaskiego (A-D). Różnice w opiniach o zamieszkiwaniu na Podlasiu pomiędzy dwoma skrajnymi grupami wiekowymi dochodzą w niektórych społecznościami (np. w gminach Hanna czy Leśna Podlaska) do 30 punktów procentowych. Młodzież nie wykazuje wyraźnego przywiązania do Podlasia (wartości wskaźnika poniżej 50%), podczas gdy wśród najstarszego pokolenia utożsamianie się z nim jest relatywnie silne (blisko 80%).

Syntetyczny wskaźnik autoidentyfikacji podlaskiej (ryc. 4.8) został obliczony na podstawie odpowiedzi na pytanie nr 4: *Czy uważa się Pan/Pani za Podlasiaka/Podlasiankę* w celu pełniejszego ukazania podlaskiej tożsamości regionalnej. Kwestia autoidentyfikacji jest komplementarna wobec wcześniej omówionego zagadnienia. O ile bowiem na pytanie nr 3: *Czy mieszka Pan/Pani na Podlasiu?* społeczność może odpowiedzieć twierdząco w dużej mierze na podstawie powszechności stosowania nazw *Podlasie* i *województwo podlaskie* jako synonimów, to samookreślenie *Podlasiak* czy *Podlasianka* jest bardziej jednoznacznym wyrazem zakorzenienia i silniejszych więzi z regionem.

Wskaźniki podlaskiej tożsamości regionalnej cechuje silna korelacja przestrzenna (por. ryc. 4.7 i 4.8). Ponadto, w przypadku autoidentyfikacji podlaskiej i tożsamości terytorialnej wykazano istnienie podobnych zależności względem wieku. W społecznościach o niskich różnicach (poniżej 5 punktów procentowych) w wartości wskaźników (odpowiedzi na pytania 3 i 4) dla grupy wiekowej 50+ w stosunku do ogółu ludności, więzi z Podlasiem mogą być zatem dziedziczone (tzw. tożsamość historyczna). Identyfikowanie się z regionem nie jest w tym przypadku cechą istniejącą w zbiorowej świadomości, która została nabyta wskutek instytucjonalizacji

Ryc. 4.8. Syntetyczny wskaźnik autoidentyfikacji podlaskiej (%). Dane na podstawie odpowiedzi na pytanie nr 4: *Czy uważa się Pan/Pani za Podlasiaka/Podlasiankę?*

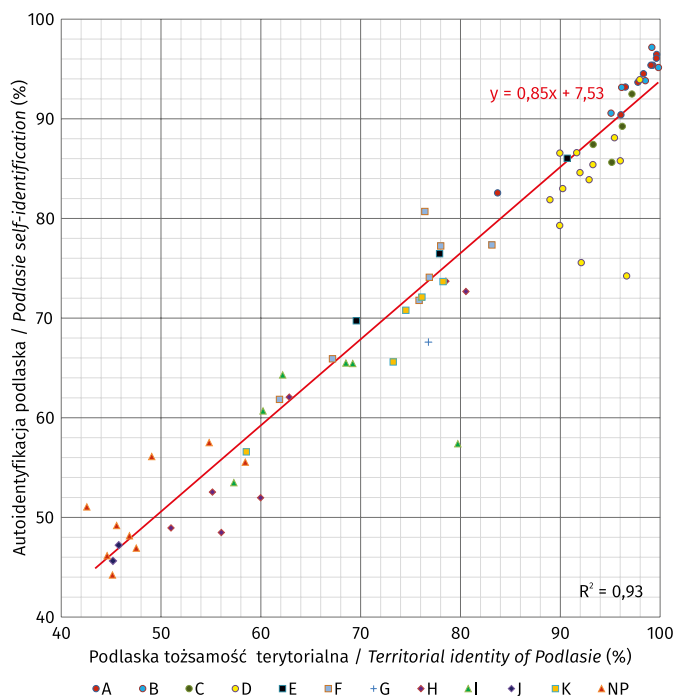
Fig. 4.8. Synthetic index of Podlasie self-identification (%). Data based on responses to question 4: *Do you consider yourself to be a Podlasiean?*

regionu w 1999 r. Najniższym zróżnicowaniem w wartości tych wskaźników względem wieku cechuje się znaczna część społeczności historycznego Podlasia (głównie w podobszarach A i B oraz częściowo C, E a także I). Dziedziczenie tożsamości podlaskiej może także dotyczyć obszaru znajdującego się w historycznych granicach guberni podlaskiej (podobszar F). Pod tym względem, znaczenie regionów reliktowych w kształtowaniu więzi z terytorium jest więc nadal wyraźne.

Z kolei największe różnice (ponad 15 punktów procentowych) wskaźnika autoidentyfikacji podlaskiej pomiędzy starszymi mieszkańcami (50+) a ogółem społeczności wskazuje na oddziaływanie reformy administracyjnej, która przyczynia się do budowania odmiennej (nowej) tożsamości regionalnej. W przypadku samookreślenia regionalnego, zaobserwowana wcześniej prawidłowość przestrzenna względem wieku ludności zachodzi jeszcze wyraźniej. Starsi mieszkańcy południowego Podlasia (50+) w znacząco wyższym stopniu (nawet ponad 20 punktów procentowych) uważają się za *Podlasiaka* czy *Podlasiankę* niż ogół tamtejszej społeczności. W województwie podlaskim, zaobserwowano natomiast odwrotną zależność na Suwalszczyźnie, ziemi łomżyńskiej (podobszar D) i sokólskiej (północny fragment B), a więc na terytorium historycznie niezwiązanym z Podlasiem. Seniorzy zamieszkujący te fragmenty obszaru badań w wyraźnie niższym stopniu określają się w ten sposób. Więzy z Podlasiem nie są w tym przypadku dziedziczone, lecz nabyte wskutek instytucjonalizacji regionu i oddziaływania jego toponimu na świadomość społeczną (tzw. *tożsamość przeżywalna*).

Syntetyczne wskaźniki podlaskiej tożsamości terytorialnej oraz autoidentyfikacji podlaskiej cechuje bardzo wyraźna zależność (współczynnik korelacji Pearsona wynosi 0,96) (ryc. 4.9). Wzrost utożsamiania się z zamieszkałym terytorium o określonej nazwie skutkuje większą skłonnością do stosowania samookreślenia *Podlasiak* lub *Podlasianka*. Najbardziej „jednomysłne” w kwestii zamieszkiwania na Podlasiu i takiego samookreślenia są zbiorowości podobszarów badawczych A i B. Wartości omawianych wskaźników dla tych gmin skupiają się wzdłuż linii trendu. Natomiast w przypadku społeczności podobszaru C, odchylenia od niej są zauważalnie większe, co dowodzi wyższej polaryzacji społeczności pod względem podlaskiej tożsamości regionalnej. Największe różnice pomiędzy tymi wskaźnikami zaobserwowano natomiast wśród mieszkańców podobszaru D położonego w województwie podlaskim, lecz poza regionem historycznym. Najdalej od linii trendu znalazła się społeczność litewskiej gminy Puńsk, w której autoidentyfikacja podlaska znacząco (o ponad 17 punktów procentowych) ustępuje opinii co do zamieszkiwania na Podlasiu. Reforma administracyjna wpłynęła więc tylko częściowo na utożsamianie się z Podlasiem wśród tej zbiorowości, która nadal cechuje się relatywnie wysokim przywiązaniem do Suwalszczyzny czy Litwy (por. podrozdz. 4.2.2). Zbiorowości podobszaru D przyznają, że mieszkają na *Podlasiu*, lecz w znacząco niższym stopniu są skłonne uważać siebie za *Podlasiaka* lub *Podlasiankę*. Dowodzi to także, że w dużym stopniu postrzegają *Podlasie* i *województwo podlaskie* jako tożsame.

Wśród społeczności zamieszkałych na południe od Bugu także można odnaleźć interesujące prawidłowości pomiędzy omawianymi wskaźnikami. Niektóre z tamtejszych gmin wyraźnie odbiegają od linii trendu (najsilniej Janów Podlaski

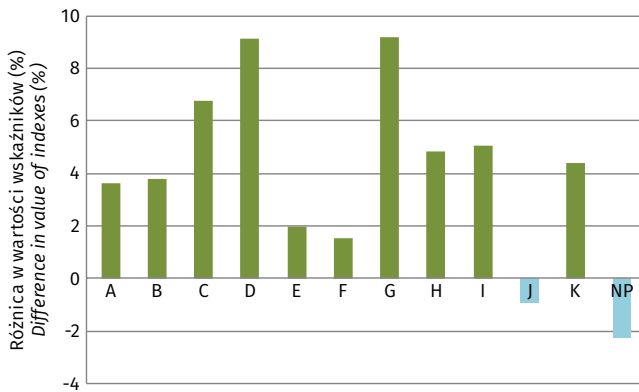

Ryc. 4.9. Korelacja pomiędzy wartościami syntetycznych wskaźników podlaskiej tożsamości terytorialnej i autoidentyfikacji podlaskiej według podobszarów badawczych (A-NP)

Fig. 4.9. Correlation between values of synthetic indexes of Podlasie territorial identity and Podlasie self-identification by research sub-areas (A-NP)

w podobszarze F). Wskaźniki autoidentyfikacji podlaskiej są tam wyższe niż podlaskiej tożsamości terytorialnej. Ta zależność także może wynikać z wpływu ostatniej reformy administracyjnej i wzrostu utożsamiania się z *Lubelszczyzną*. Biorąc jednak pod uwagę uwarunkowania historyczne, uważanie siebie za *Podlasiaka* lub *Podlasiankę* może być dziedziczone i stanowi istotny element tożsamości historycznej. Należy jednak pamiętać o prawdopodobnej roli toponimu *Janów Podlaski*, który z pewnością wpływać *in plus* na taką auto-identyfikację. Wysoką polaryzacją w opiniach odnośnie zamieszkiwania na Podlasiu i skłonności do stosowania takiego samookreślenia cechuje się społeczność podobszaru badawczego I, położonego na historycznym Podlasiu. Na uwagę zasługuje społeczność gminy Cerańów, która dość jednoznacznie wyraźnie uważa, że mieszka na Podlasiu, ale jednocześnie poziom takiej autoidentyfikacji jest niższy o niemal 20 punktów procentowych. Może to być symptom dziedziczonej tożsamości historycznej, która jednak zdominowana jest głównie przez rozpoznawalność i przywiązanie do toponimu. Najprawdopodobniej, Podlasie jest dla tej społeczności *regionem sentymentalnym*, w dużej mierze pozbawionym kontekstu kulturowego.

Pomimo silnej korelacji przestrzennej omawianych wskaźników, deklaracja zamieszkiwania na Podlasiu generalnie przewyższa poziom samookreślenia jako *Podlasiak* czy *Podlasianka* (ryc. 4.10). Wyjątek stanowią podobszary badawcze J

Ryc. 4.10. Różnice wartości syntetycznych wskaźników podlaskiej tożsamości terytorialnej i autoidentyfikacji podlaskiej według podobszarów badawczych (A-NP)

Fig. 4.10: Differences in values of synthetic indexes of Podlasie territorial identity and Podlasie self-identification by research sub-areas (A-NP)

i NP, w których różnice są ujemne, więc taka autoidentyfikacja jest wyższa. Należy podkreślić, że dla społeczności tych podobszarów Podlasie zajmuje marginalną pozycję w hierarchii przywiązania do terytorium. Wyższy poziom auto-identyfikacji podlaskiej może wynikać z opinii tej części społeczności, która urodziła się na Podlasiu, ale obecnie nie mieszka w tym regionie. Wśród mieszkańców województwa podlaskiego, najwyższe są różnice wartości syntetycznych wskaźników podlaskiej tożsamości terytorialnej i autoidentyfikacji w przypadku podobszaru C, a zwłaszcza D. Wyraźnie niższy poziom autoidentyfikacji podlaskiej jest świadectwem, że więzi z tym regionem są wśród tamtejszej społeczności cechą nabytą wskutek ostatniej reformy administracyjnej (*tożsamość przeżywalna*, a nie *historyczna*). Najniższymi różnicami wartości wskaźników podlaskiej tożsamości regionalnej cechują się natomiast społeczności podobszarów E i F. O ile ogólna opinia co do zamieszkiwania na Podlasiu nie należy do najwyższych na obszarze badań, to autoidentyfikowanie się z omawianym regionem jest jedynie niewiele niższe, co ogólnie świadczy od istnieniu (*historycznej*) regionalnej tożsamości podlaskiej.

Społeczność województwa podlaskiego cechujące się najsilniejszą podlaską tożsamością regionalną. Nasilenie tego zjawiska w znacznym stopniu koncentruje się w jego granicach administracyjnych. Ludność regionu wykazuje również przywiązanie do innych obszarów kulturowych⁵⁸. Największym subregionem pod względem udziału terytorialnego jest Suwalszczyzna, obejmująca siedem z badanych gmin⁵⁹. Według badań, Kurpie stanowią nieco mniejszy powierzchniowo

⁵⁸ Respondenci mieli możliwość podania innego niż Podlasie regionu zamieszkania (rozwińcie pytania nr 3) oraz wyrazić własną samoidentyfikację regionalną (pytanie nr 4).

⁵⁹ Utożsamianie się z Suwalszczyzną zadeklarowali mieszkańcy pięciu gmin położonych w województwie podlaskim (Bargłów Kościelny, Filipów, Giby, Puńsk, Raczki) oraz dwóch gmin z województwa warmińsko-mazurskiego (Biała Piska, Kowale Oleckie). Wszystkie te jednostki przestrzenne według podziału administracyjnego z lat 1975-1998 były położone w województwie suwalskim. W tym ostatnim znajdowały się także społeczności zamieszkałe w Kalinowie oraz Dubeninkach (województwo warmińsko-mazurskie) i Lipsku (województwo podlaskie), wśród których nie odnotowano takiej identyfikacji przy pomocy niniejszego badania.

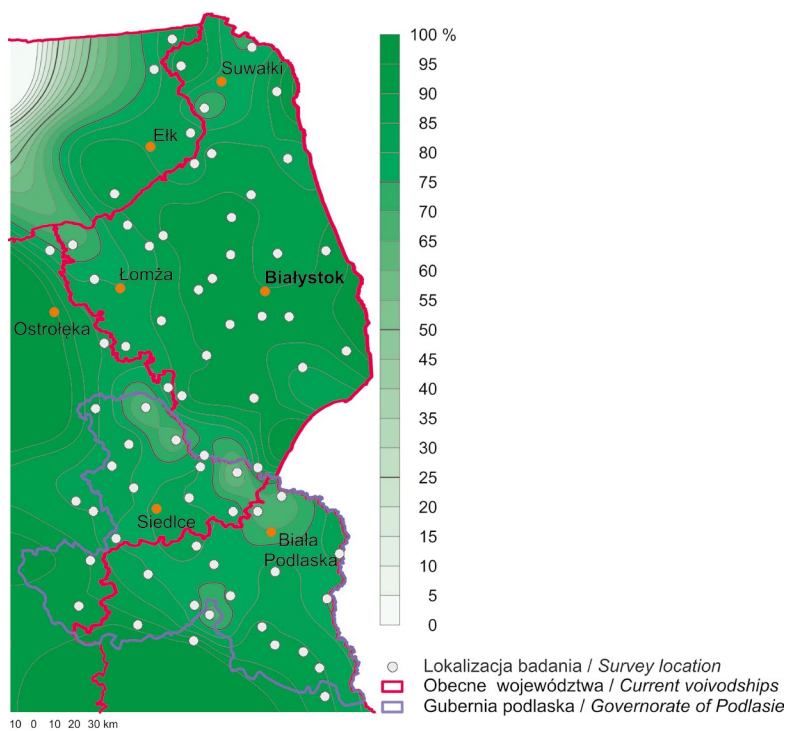
obszar⁶⁰. Najwyższym odsetkiem takich autoidentyfikacji w zbiorowości cechuje się gmina Łyse (ponad 16%), a zwłaszcza Nowogród, gdzie co piąty przedstawiciel zbiorowości identyfikuje się z Kurpiami lub Kurpiowszczyzną. Pozostałe określenia regionalne czy subregionalne odgrywają marginalną rolę w świadomości społecznej.

Badane społeczności spoza województwa podlaskiego także wykazują symptomy tożsamości regionalnej innej niż podlaska. Jest ona w znacznym stopniu uwarunkowana obecnym podziałem administracyjnym. Udział deklaracji zamieszkiwania na Mazowszu jest więc określony przez granice województwa mazowieckiego. Wykazano w tym względzie wzrost takich autoidentyfikacji ze wschodu na zachód. Mieszkańcy gmin podobszaru E (Sarnaki czy Huszlew) charakteryzują się relatywnie niskim stopniem identyfikacji z Mazowszem (odpowiednio 6 i blisko 9%), przy czym jest on zdecydowanie wyższy wśród młodszych grup wiekowych (18-29 i 30-39), gdzie przekracza 20%. Starsi mieszkańcy tego podobszaru niemal wcale nie deklarują zamieszkiwania na Mazowszu. Rola reformy administracyjnej jest więc w tym przypadku kluczowa dla kształtowania współczesnej tożsamości regionalnej. Przywiązanie do Podlasia być może jest do pewnego stopnia dziedziczone, jednak obecny region administracyjny i stosowanie synonimów *województwo mazowieckie* i *Mazowsze* pełni ważniejszą rolę w świadomości społecznej młodzieży. Inaczej jest w podobszarze J, w którym przynależność do Mazowsza wykazało niemal 40% społeczności, a zróżnicowanie względem wieku było śladowe. Można na tej podstawie domniemywać, że przywiązanie do Mazowsza było istotne dla tej zbiorowości również przed ostatnią reformą administracyjną w 1999 r. Analogiczne zależności przestrzenne dotyczą deklarowania zamieszkiwania na Lubelszczyźnie, którego udział wśród badanych społeczności wyraźnie wzrasta z północy na południe województwa lubelskiego. Wykazano także silne zróżnicowanie takich autoidentyfikacji względem wieku. W jednej z gmin podobszaru E (Leśna Podlaska) oraz w podobszarze F identyfikowanie się z Lubelszczyzną było znacznie bardziej powszechne wśród młodszych grup wiekowych. Z kolei zbiorowości podobszaru K, który w poprzednim podziale administracyjnym także należał do województwa lubelskiego (1975-1998) autoidentyfikacja z Lubelszczyzną była jednakowo silna niezależnie od wieku. We wschodniej części województwa lubelskiego odnotowano wysoki udział społeczności deklarującej zamieszkiwanie na Polesiu (w przypadku gminy Hanna w podobszarze F, stanowiła niemal 25%).

Syntetyczny wskaźnik zgodności toponimów regionalnych obliczono na podstawie odpowiedzi na pytanie nr 5: *Czy nazwa obecnego województwa jest zgodna z nazwą regionu, w którym Pan/Pani mieszka?* (ryc. 4.11). Pomimo zaobserwowania przejawów tożsamości regionalnej związanej z obszarami innymi niż Podlasie w granicach obecnego regionu administracyjnego, społeczność województwa

⁶⁰ Utożsamianie się z Kurpiami zadeklarowali mieszkańcy czterech gmin położonych w województwie podlaskim (Kołaki Kościelne, Nowogród, Szumowo, Turośl) i jednej gminy z województwa mazowieckiego (Łyse). Wszystkie te jednostki przestrzenne według podziału administracyjnego z lat 1975-1998 były położone w województwie łomżyńskim, poza gminą Łyse, która należała do województwa ostrołęckiego.

podlaskiego uważa, że nazwa tej jednostki terytorialnej jest generalnie zgodna z nazwą regionu zamieszkania. Wyjątek stanowią mieszkańcy podobszaru D, dla którego uśredniona wartość tego wskaźnika znajduje się nieznacznie poniżej średniej wartości dla całego obszaru badań (82,97). Społeczność tego terytorium jest najbardziej spolaryzowana pod względem poziomu zgodności nazwy województwa z nazwą regionu zamieszkania. Różnice pomiędzy wynikami dla gmin przekraczają 20 punktów procentowych. Najniższy odsetek odpowiedzi twierdzących na to pytanie zarejestrowano wśród społeczności historycznie kurpiowskiej gminy Turośl, położonej przy zachodniej granicy województwa podlaskiego. Mieszkańcy wyrazili w ten sposób mniejszą spójność w postrzeganiu omawianych przestrzeni w aspekcie semantycznymi i terytorialnym, choć generalnie uważają, że nazwa województwa jest zgodna z ich przynależnością regionalną (70,12). Wartością tego wskaźnika na podobnym poziomie cechuje się zbiorowość suwalskiej gminy Raczki (72,36). Z kolei, nazwa województwa i regionu zamieszkania była najbardziej spójna w świadomości mieszkańców gmin Radziłów i Zawady,

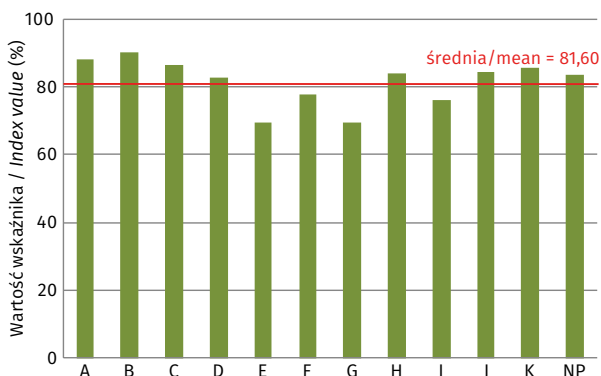
Ryc. 4.11. Syntetyczny wskaźnik zgodności toponimów regionalnych (%). Dane na podstawie odpowiedzi na pytanie nr 5: *Czy nazwa obecnego województwa jest zgodna z nazwą regionu, w którym Pan/Pani mieszka?*

Fig. 4.11. Synthetic index of regional toponym consistency (%). Data based on responses to question 5: *Is the name of current voivodship consistent with the name of the region you which live in?*

położonych przy granicy historycznego Podlasia, którego bliskość mogła najprawdopodobniej odegrać decydujący wpływ w tej kwestii.

We wszystkich podobszarach badawczych, uśredniona wartość syntetycznego wskaźnika toponimów regionalnych znacząco przekroczyła 50% (ryc. 4.12). Oznacza to wyrażanie ogólnej spójności w postrzeganiu nazw tych jednostek przestrzennych. Na tej podstawie można domniemywać, że dla większości ludności zamieszkującej obszar badań, pojęcia *region* i *województwo* są tożsame. W świadomości społecznej te byty – w aspekcie terytorialnym i semantycznym – w dużym stopniu tworzą jedność, przy czym *de facto* odnoszą się do województwa. Zależność tę wykazano również w wysokiej pozycji regionu administracyjnego w hierarchii przywiązania do terytorium, gdzie nazwa obecnego województwa okazała się zdecydowanie bardziej znacząca w świadomości społecznej w porównaniu do innych jednostek tego rzędu (por. podrozdz. 4.2.2). Niniejsze badanie do pewnego stopnia potwierdza więc tezę, że toponim regionu stanowi bardzo istotny symbol terytorialny powstały wskutek jego instytucjonalizacji (Paasi, 1986).

Społeczność podobszaru E charakteryzuje się najniższą wartością wskaźnika zgodności toponimów regionalnych. Można na tej podstawie stwierdzić, że choć ogół zbiorowości odpowiada twierdząco na omawiane pytanie (wartość wskaźnika ponad 69%) to jednak przynależność do obecnego województwa tworzy w niej względnie największy dysonans. Niski poziom wskaźnika zgodności terytorialnej charakteryzował dwie najstarsze grupy wiekowe, a najwyższy osoby najmłodsze. Dowodzi wpływu ostatniej reformy administracyjnej na postrzeganie regionu i utożsamianie się z województwem lub regionem reliktowym. Podobne zależności zaobserwowano wśród mieszkańców podobszaru F, choć tam różnice między grupami wiekowymi były mniej wyraźne. Duży odsetek badanych (blisko co dziesiąty mieszkaniec) udzielił odpowiedzi „nie wiem”, co może wynikać z niejednoznacznej lub hybrydowej tożsamości regionalnej tamtejszej społeczności, wykazującej zarówno cechy utożsamiania się z Podlasiem jak i województwem lubelskim (czy Lubelszczyzną).

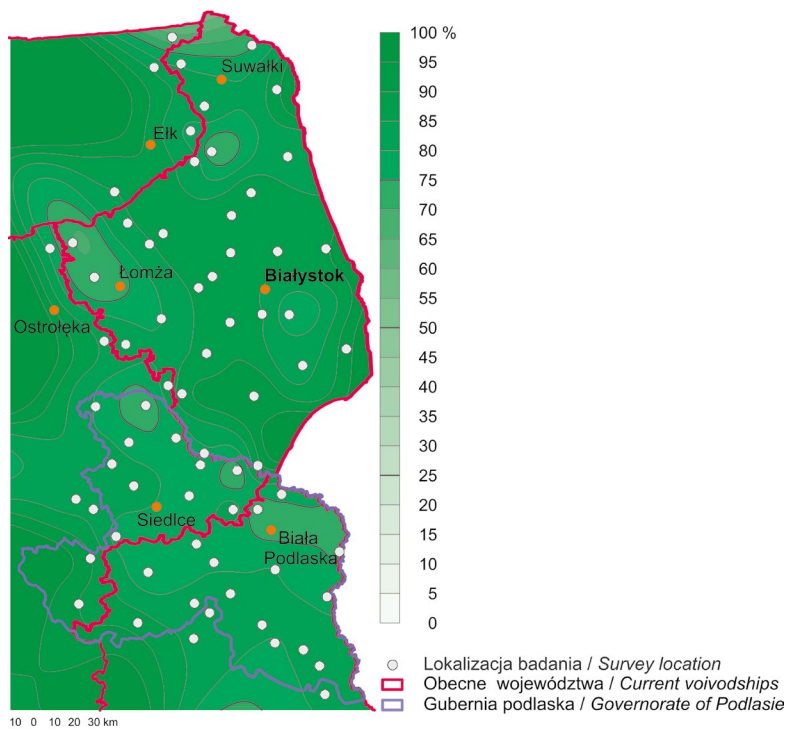
Ryc. 4.12. Wartości syntetycznego wskaźnika zgodności toponimów regionalnych według podobszarów badawczych (A-NP)

Fig. 4.12. Values of Synthetic index of regional toponym consistency by research subareas (A-NP)

Podobne zależności przestrzenne cechuje rozkład wartości **syntetycznego wskaźnika zadowolenia z obecnej przynależności regionalnej**, obliczonego na podstawie odpowiedzi na pytanie nr 6: *Czy jest Pan/Pani zadowolony/a z przynależności swojej gminy do obecnego województwa?* (ryc. 4.13). Powyżej średniej dla całego obszaru badań plasują się mieszkańcy podobszarów A i B, które w poprzednim podziale administracyjnym leżały w województwie białostockim. Anketowani mieli możliwość podania nazwy województwa, do którego ich zdaniem powinna należeć gmina zamieszkania. Podawanie toponimu poprzedniego regionu administracyjnego było jednak wśród tej społeczności marginalne (0,6% zbiorowości).

Znacząco niższym zadowoleniem z przynależności swojej gminy do województwa podlaskiego charakteryzują się społeczności zamieszkałe w podobszarach C i D. Chęć przynależenia do województwa warmińsko-mazurskiego wykazał przy tym co dwudziesty członek zbiorowości przygranicznych gmin Filipów i Raczki. Co dziesiąty mieszkaniec powyżej 50 roku życia północnej części podobszaru D uważa, że jego gmina powinna należeć do województwa suwalskiego. Jednocześnie tę zbiorowość cechuje najwyższy poziom **syntetycznego wskaźnika przywiązania**

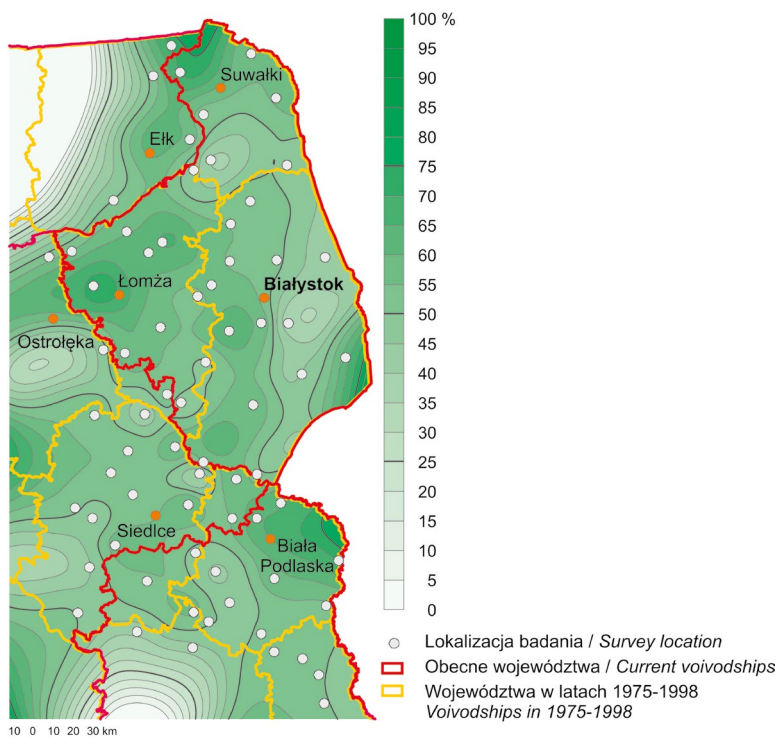
Ryc. 4.13. Syntetyczny wskaźnik zadowolenia z obecnej przynależności regionalnej (%). Dane na podstawie odpowiedzi na pytanie nr 6: *Czy jest Pan/Pani zadowolony/a z przynależności swojej gminy do obecnego województwa?*

Fig. 4.13. Synthetic index of satisfaction with current regional affiliation (%). Data based on answers to question 6: *Are you satisfied with the current voivodship affiliation of your commune?*

do dawnego województwa, obliczonego na podstawie odpowiedzi na pytanie nr 7: *Czy chciałby/chciałaby Pan/Pani przywrócenia dawnego województwa (wg podziału z lat 1975-1998)?* (ryc. 4.14). Podobną zależność zaobserwowano także w przypadku mieszkańców dawnego województwa łomżyńskiego, w którym co dwudziesty przedstawiciel badanej społeczności uważa, że jego gmina powinna ponownie się w nim znaleźć. W tym przypadku, oprócz związków z dawnym regionem administracyjnym, niewielki odsetek (2,3%) tej społeczności uważa, że ich gmina powinna należeć do województwa mazowieckiego. Młodsze grupy wiekowe są znacznie bardziej zadowolone z przynależności do województwa podlaskiego.

Społeczność podobszaru E cechuje się z kolei najniższym poziomem zadowolenia z przynależności do obecnego województwa przy jednocześnie najwyższej wartości wskaźnika dotyczącego przywrócenia dawnego województwa białkopodlaskiego (por ryc. 4.13 i 4.14). Podobną zależnością (choć różnice w uśrednionych wartościach tych wskaźników były niższe) charakteryzuje się społeczność podobszaru D. Chęć przywrócenia dawnych województw suwalskiego i łomżyńskiego wyrażona wskaźnikiem syntetycznym przekroczyła 50%.

Ryc. 4.14. Syntetyczny wskaźnik przywiązania do dawnego województwa (%). Dane na podstawie: odpowiedzi na pytanie nr 7: *Czy chciałby/chciałaby przywrócenia dawnego województwa (wg podziału z lat 1975-1998)?*

Fig. 4.14. Synthetic index of attachment to the former voivodeship (%). Data based on: answers to question 7: *Would you like to restore your former voivodeship (1975-1998)?*

Przywrócenie dawnych województw (1975-1998) nie jest kwestią, w której ludność zamieszkująca obszar badań wyraża jednoznaczną opinię. Wartości wskaźnika syntetycznego na to pytanie oscylują wokół poziomu 50%. Wśród mieszkańców podobszarów D, E i F nieznacznie przeważają zwolennicy powrotu dawnego regionu administracyjnego. Najbardziej przeciwna takiemu rozwiązaniu jest społeczność zamieszkująca podobszar C, położony na historycznym Podlasiu. Dla tej zbiorowości, przywrócenie województwa łomżyńskiego czy suwalskiego kolidowałoby z wysokim poczuciem tożsamości podlaskiej.

Nieco bardziej skłonni przywrócenia dawnych województw są mieszkańcy gmin położonych w pobliżu ich stolic (Biała Podlaska, Łomża, Suwałki i w mniejszym stopniu Siedlce). Zależność ta może wynikać z potencjalnie większego przywiązania mieszkańców w aspekcie funkcjonalnym i przestrzennym (edukacja, rynek pracy, potrzeby administracyjne czy socjalne i związane z nimi dojazdy stanowią czynniki budujące więzi terytorialne). Wskreszenie dawnych województw i ich stolic przywróciłoby prestiż miasta wojewódzkiego, utracony w wyniku reformy administracyjnej z 1999 r. Wyższa wartość omawianego wskaźnika może jednak wynikać nie tyle z braku zgodności pomiędzy tożsamością regionalną a toponimią nowych jednostek administracyjnych, co z patriotyzmu lokalnego czy sentymentu za utraconym województwem. Różnice w wartościach powyższych wskaźników syntetycznych (ryc. 4.15) wyrażają poziom ogólnej satysfakcji z mieszkania w obecnym województwie.

Wykazano ujemną korelację pomiędzy więzią z dawnym województwem a zadowoleniem z przynależności zamieszkałej gminy do województwa utworzonego w 1999 r. (wskaźnik korelacji Pearsona, $r = -0,21$) (ryc. 4.16). Uśredniony poziom satysfakcji z obecnego regionu (przy jednoczesnej niskiej chęci przywrócenia poprzedniego województwa) jest najwyższy w podobszarach z dominacją tożsamości podlaskiej: A, B, C oraz mazowieckiej – J. Dla tych zbiorowości przynależność do obecnego województwa stanowi poniekąd potwierdzenie historycznej tożsamości regionalnej. Z kolei najmniej zadowoleni z przynależności do współczesnego regionu są społeczności podobszarów południowego Podlasia – E i F oraz historycznie nie-podlaskiego D, które w wyższym stopniu chcą przywrócenia województwa z lat 1975-1998. W przypadku dwóch gmin (Dubeninki – podobszar NP i Nowogród – D) chęć przywrócenia dawnego województwa przewyższa poziom zadowolenia z przynależności do obecnego regionu.

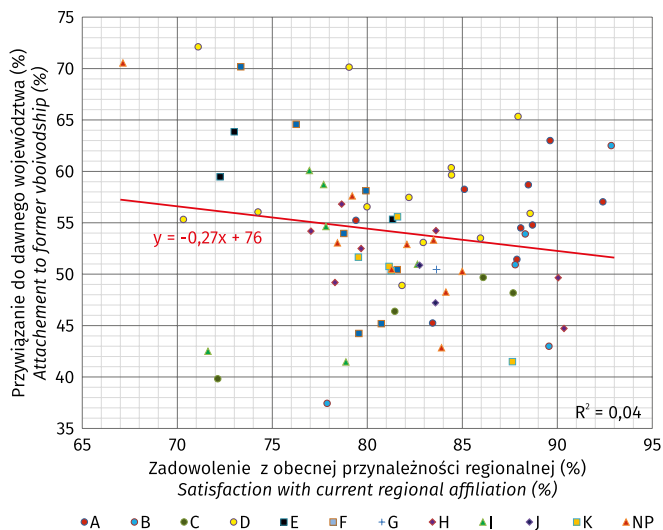
Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że granice współczesnego województwa podlaskiego odcisnęły wyraźne piętno na postrzeganie Podlasia jako obszaru obecnego województwa podlaskiego. Jak wcześniej wspomniano, pojęcia te funkcjonują jako synonimy – używane powszechnie – nie tylko wśród mieszkańców regionu administracyjnego. Podobna prawidłowość dotyczy także innych regionów, jak np. synonimiczne stosowanie nazw: województwo małopolskie i Małopolska, województwo śląskie i Śląsk (Nowak, 2018). Niniejsze badanie potwierdziło występowanie takiej zależności także w północno-wschodniej Polsce. Synonimiczne postrzeganie omawianych toponimów znajduje odzwierciedlenie w stosunkowo równomiernym natężeniu **syntetycznego wskaźnika zgodności**

terytorialnej Podlasia, obliczonego na podstawie odpowiedzi na pytanie nr 8: *Czy uważa Pan/Pani, że województwo podlaskie i Podlasie obejmują ten sam obszar?* (ryc. 4.17). Powszechność postrzegania terytorium w ten sposób przyczyniła się do dezorientacji badanych przy udzielaniu odpowiedzi na to pytanie, które uzyskało najwyższy odsetek odpowiedzi *nie wiem* (ponad 12%). Na obszarze badań

Ryc. 4.15. Zestawienie wartości syntetycznych wskaźników zadowolenia z obecną przynależnością regionalną i przywiązania do dawnego województwa według podobszarów badawczych (A-NP)

Fig. 4.15. Comparison between values of synthetic indexes of satisfaction with current regional affiliation and attachment to former voivodship by study sub-areas (A-NP)

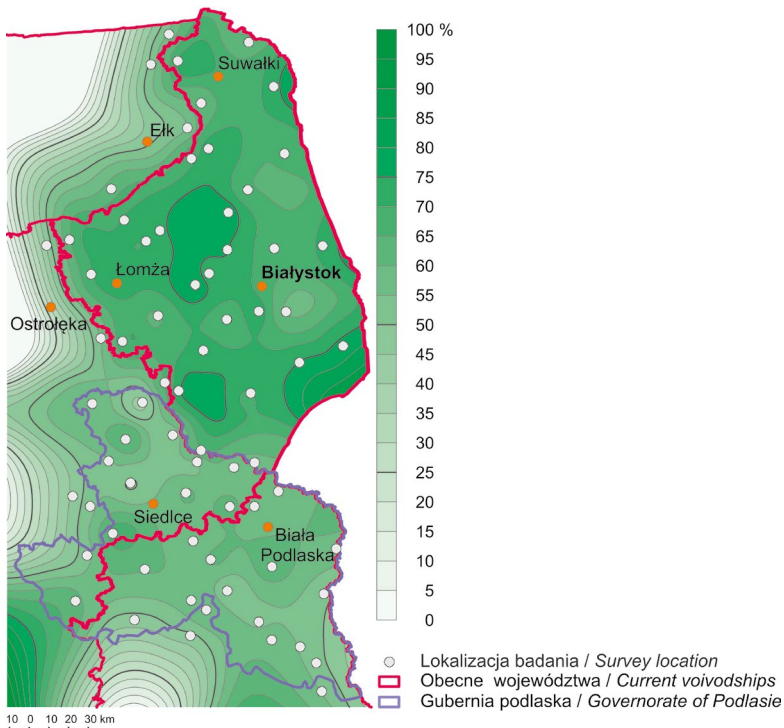

Ryc. 4.16. Korelacja pomiędzy syntetycznymi wskaźnikami zadowolenia z obecną przynależnością regionalną i przywiązania do dawnego województwa wśród społeczności podobszarów badawczych (A-NP)

Fig. 4.16. Correlation between synthetic indexes of satisfaction with current regional affiliation and attachment to former voivodship among communities within the study sub-areas (A-NP)

zaobserwowano jedynie nieznaczną (głównie lokalną) polaryzację przestrzenną. Ludność wykazuje ogólną zgodność w postrzeganiu tych pojęć, a różnice w poszczególnych podobszarach są pod tym względem relatywnie niewielkie. Stosunkowo słabo widoczna linia podziału w percepcji analizowanych obszarów przebiega wzdłuż Bugu, a więc granicy regionów administracyjnych. Największym odsetkiem odpowiedzi sugerujących zgodność obszarów województwa podlaskiego i Podlasia cechują się mieszkańcy obecnego regionu administracyjnego (podobszary A-D). Zamieszkujący w województwie podlaskim częściej stawiają znak równości między tak nazywanymi terytoriami niż społeczność południowego Podlasia.

Ludność obszaru badań wykazuje natomiast relatywnie znaczne zróżnicowanie w wartościach syntetycznego wskaźnika zgodności terytorialnej Podlasia względem wieku. Młodszy przedstawiciele społeczności (18-39 lat), którzy są silniej związani z obecnym układem województw, w większym stopniu uważają, że omawiane regiony wykazują zgodność przestrzenną niż ogół ludności. Polaryzacja pomiędzy skrajnymi grupami wiekowymi względem postrzegania Podlasia i województwa podlaskiego jest jednak bardzo zróżnicowana, niezależnie od obszaru badawczego, a w przypadku niektórych zbiorowości taka zależność nie występuje.

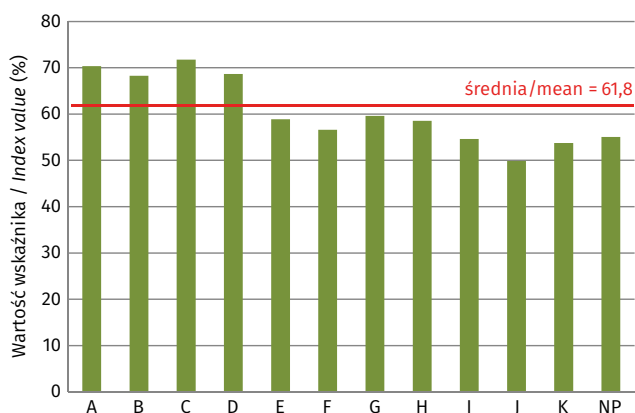

Ryc. 4.17. Syntetyczny wskaźnik zgodności terytorialnej Podlasia (%). Dane na podstawie odpowiedzi na pytanie nr 8: Czy uważa Pan/Pani, że województwo podlaskie i Podlasie obejmują ten sam obszar?

Fig. 4.17. Synthetic index of territorial consistency of Podlasie (%). Data based on answers to question 8: Do you think that Podlaskie voivodship and Podlasie cover the same area?

Poza województwem Podlaskiem (zwłaszcza na południowym Podlasiu, w podobszarach E i F) wartość wskaźnika zgodności terytorialnej regionów (administracyjnego i historyczno-kulturowego) jest niższa w stosunku do średniej dla całego badanego obszaru (ryc. 4.18). Jest to przesłanka by stwierdzić, że tamtejsza społeczność identyfikuje się z Podlasiem, choć nie zamieszkuje województwa podlaskiego. Dlatego też wyraźniej niż zbiorowości innych podobszarów rozróżnia odmienne znaczenie tych terminów. Najstarsi mieszkańcy południowego Podlasia znacznie silniej zaprzeczają postawionemu w kwestionariuszu pytaniu, a różnice w ich opinii w stosunku do najmłodszej grupy wiekowej w niektórych gminach (np. Sarnaki czy Hanna) sięgają 30 punktów procentowych. Młodzież, wychowana okresie obowiązywania obecnego podziału administracyjnego, ukształtowała w swojej świadomości obraz Podlasia przez pryzmat województwa podlaskiego. Starsi, pamiętający poprzednie układy wojewódzkie, są mniej podatki na synonimiczne postrzeganie regionów reliktowych i administracyjnych.

Powyższe rozważania dotyczące podlaskiej tożsamości regionalnej oraz postrzegania jego terytorium przez pryzmat uwarunkowań historycznych i administracyjnych w znacznym stopniu potwierdzają wyniki badań dotyczące zależności pomiędzy podziałem administracyjnym a tożsamością terytorialną (*vide* Hega, 2001; Guyot i Seethal, 2007; Simon i in., 2010; Weaver i Holtkamp, 2015; Melnychuk i Gnatiuk, 2018; Nowak, 2018). Instytucjonalizacja województwa podlaskiego znacząco wpłynęła na relacje społeczności z przestrzenią. Utożsamianie się z jednostką terytorialną powstałą w 1999 r. przez społeczność zamieszkałą w jego granicach jest powszechne, także na obszarach historycznie i kulturowo niezwiązanych z Podlasiem. Poprzedni układ województw (1975-1998) oraz toponimy subregionalne (głównie Suwalszczyzna i Kurpie) są jednak nadal obecne w świadomości społecznej.

Ryc. 4.18. Wartości syntetycznego wskaźnika zgodności terytorialnej Podlasia według podobszarów badawczych (A-NP)

Fig. 4.18. Values of the synthetic index of territorial compatibility of Podlasie by study sub-areas (A-NP)

Instytucjonalizacja regionu administracyjnego wpłynęła na wytworzenie się więzi z nowopowstałą jednostką, przy jednoczesnym kultywowaniu pamięci o zasięgach przestrzennych dawnych terytoriów i ich toponimach. Wśród znaczącej części społeczności północno-wschodniej Polski, tożsamość regionalną można zatem określić jako *hybrydową*, współdzieloną przez więcej niż jeden obszar odniesienia. Dla przykładu, przywiązanie do Kurpi współwystępuje z jednoczesnym utożsamianiem się z Podlasiem i województwem podlaskim. Czynnikiem, w głównym stopniu decydującym o proporcjach przywiązywania się do konkretnego regionu jest wiek. Młodsza część społeczności, której świadomość została ukształtowana w obecnym podziale administracyjnym wykazuje silniejsze przywiązanie do współczesnego województwa i powszechniej utożsamia region administracyjny z reliktowym.

Czynnik administracyjny nie odgrywa jednakowo istotnej roli w kształtowaniu tożsamości regionalnej dla całej społeczności zamieszkującej obszar badań. Granice historyczne, a zwłaszcza ich współwystępowanie (tj. zamieszkiwanie na historycznym Podlasiu i guberni podlaskiej), są dominującym kryterium kształtującym podlaską tożsamość regionalną dla niektórych społeczności (podobszar E). Instytucjonalizacja obecnych regionów administracyjnych odcisnęła zauważalne piętno na obecnych więziach z regionem zamieszkania wśród młodszych grup wiekowych. Hybrydowość tożsamości regionalnej jest zróżnicowana względem wieku, przyjmując różne proporcje nasilenia identyfikacji z regionem administracyjnym i reliktowym. Bardzo prawdopodobne jednak, że w przyszłości szala tych relacji przechylić się będzie coraz wyraźniej w kierunku utożsamiania się z obecnym województwem. Więzy z regionem historycznym mogą być jednocześnie kultywowane przez pokolenia (Palczyński, 2008; Terlow, 2009; Zimmerbauer, 2013).

4.2.4. Tożsamość terytorialna Podlasia – ocena efektu granicy

Wnioski płynące z analizy treści literatury opublikowanej w wiekach XIX-XXI, rozmieszczenia podlaskich firm i instytucji oraz przeprowadzonych badań społecznych, potwierdzają bardzo istotne znaczenie ostatniej reformy administracyjnej i wynikającej z niej powstanie województwa podlaskiego na modyfikację tożsamości terytorialnej i postrzeganie zasięgu przestrzennego Podlasia.

Siłę oddziaływania obecnego podziału administracyjnego na podlaską tożsamość regionalną społeczności północno-wschodniej Polski skonfrontowano z wpływem pozostałych, analizowanych w pracy podziałów przestrzennych. Takie podejście umożliwia ocenę efektu poszczególnych granic na modyfikację podlaskiej tożsamości regionalnej (ryc. 4.19)⁶¹. W tym celu pomocna okazała się

⁶¹ Analizowane granice mają na wielu odcinkach wspólny przebieg, np. granica obecnego województwa podlaskiego pokrywa się na długim odcinku z granicą prusko-polską oraz zaborową na Bugu. Utożsamianie się z Podlasiem jest zatem – poza instytucjonalizacją regionu w 1999 r. – uwarunkowane historycznymi podziałami przestrzennymi, które w przypadku północno-wschodniej Polski przez stulecia oddzielały sąsiadujące ze sobą społeczności.

analiza i interpretacja wyników badań społecznych. Posłużono się uzyskanymi wartościami:

- **syntetycznego wskaźnika podlaskiej tożsamości terytorialnej**, obliczonego na podstawie odpowiedzi na pytanie nr 3: *Czy mieszka Pan/Pani na Podlasiu?* oraz
- **syntetycznego wskaźnika autoidentyfikacji podlaskiej**, obliczonego na podstawie odpowiedzi na pytanie nr 4: *Czy uważa się Pan/Pani za Podlasiaka/ Podlasiankę.*

Uśrednioną wartość powyższych wskaźników dla danej próby (i) gmin (k) określono jako **syntetyczny wskaźnik podlaskiej tożsamości regionalnej** (G_i):

$$G_i = \frac{\sum_{k=1}^{n_i} x_{3,i,k} + \sum_{k=1}^{n_i} x_{4,i,k}}{2 \times n_i}$$

gdzie:

n_i – moc zbioru wartości próby gmin

$x_{3,i,k}$ – wartość syntetycznego wskaźnika odpowiedzi na pytanie nr 3 w gminie

$x_{4,i,k}$ – wartość syntetycznego wskaźnika odpowiedzi na pytanie nr 4 w gminie.

Efekt granicy b został określony na podstawie różnicy między wartością wskaźnika syntetycznego G_b obliczonego dla próby gmin przygranicznych położonych po jej zewnętrznej (*ext*) oraz dla próby gmin przygranicznych położonych po jej wewnętrznej (*int*) stronie:

$$G_b = G_{ext} - G_{int}$$

Poza modyfikacją przestrzennego zasięgu utożsamiania się z Podlasiem, ostatnia reforma administracyjna przyczyniła się do zmiany postrzegania jego wizerunku, nie tylko w kontekście terytorium, które w dużej mierze utożsamiane jest z województwem podlaskim. Jak wykazano w poprzedniej części pracy, powszechność stosowania nazwy administracyjnej i historyczno-kulturowej skutkowałą ogólną dezorientacją ludności północno-wschodniej Polski co do zgodności obszarów województwa podlaskiego i Podlasia. Niniejsza analiza ma na celu ocenę wpływu badanych granic na sposób, w jaki pojmowany jest region Podlasia. Posłużono się uśrednionymi wartościami **syntetycznego wskaźnika zgodności terytorialnej Podlasia**, obliczonego na podstawie odpowiedzi na pytanie nr 8: *Czy uważa Pan/ Pani, że województwo podlaskie i Podlasie obejmują ten sam obszar?*

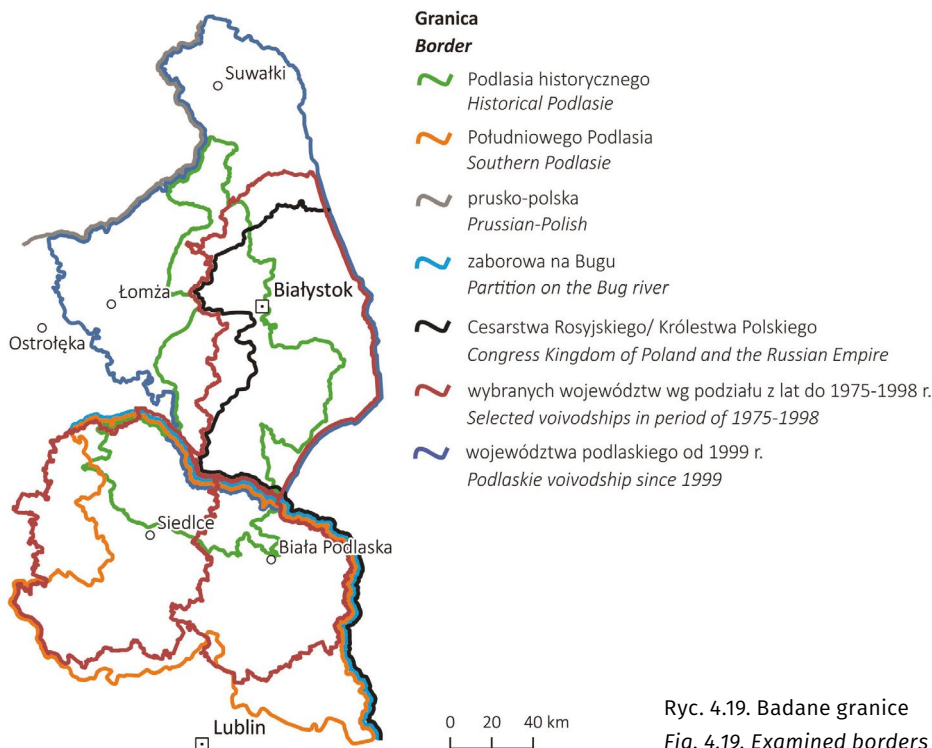
Uśrednioną wartość powyższego wskaźnika dla danej próby (i) gmin (k) określono jako **syntetyczny wskaźnik postrzegania Podlasia jako regionu administracyjnego** (P_i):

$$P_i = \frac{\sum_{k=1}^{n_i} x_{8,i,k}}{n_i}$$

gdzie:

n_i – moc zbioru wartości próby gmin

$x_{8,i,k}$ – wartość syntetycznego wskaźnika odpowiedzi na pytanie 8 w gminie.

Ryc. 4.19. Badane granice
Fig. 4.19. Examined borders

Efekt granicy na postrzeganie Podlasia jako regionu administracyjnego został określony na podstawie różnicy (P_b) między wartością wskaźnika syntetycznego (P_i) obliczonego dla próby gmin przygranicznych położonych po jej zewnętrznej (*ext*) oraz dla próby gmin przygranicznych położonych po jej wewnętrznej (*int*) stronie:

$$P_b = P_{ext} - P_{int}$$

Dane, na podstawie których obliczono efekt danej granicy na utożsamianie się z Podlasiem oraz formę jego postrzegania zostały przetestowane pod względem istotności statystycznej przy zastosowaniu testu t-Studenta dla grup niezależnych, w wariancie dla małych prób. Jest on stosowany do porównania dwóch niezależnych grup obserwacji wyrażonych w skali ilościowej⁶² (Stanisławek 2010).

Wykazano istotny statystycznie wpływ następujących granic na utożsamianie się z Podlasiem w świadomości społecznej: a) prusko-polskiej, b) zaborowej na Bugu, c) Królestwa Kongresowego i Cesarstwa Rosyjskiego oraz d) obecnego

⁶² Dla średnich z dwóch prób obliczono statystykę t_0 i sprawdzono w tablicach rozkładu t-Studenta jej wartość krytyczną ($t_{0,05,n_1,n_2}$) dla założonego poziomu istotności α (0,05) oraz dla określonej liczebności porównywanych prób n_1 i n_2 na podstawie różnej liczebności gmin. Następnie zweryfikowano czy obliczona statystyka t_0 mieści się w przedziale krytycznym. Jeżeli tak było, należało odrzucić hipotezę zerową (mówiącą, że dwie porównywane próby gmin pochodzą z populacji o jednakowej średniej) i wówczas można wnioskować, że dwie próby pochodzą z różnych populacji (różnica ich średnich jest istotna statystycznie). Jeżeli t_0 znajduje się pomiędzy $-t_{0,05,n_1,n_2}$ a $+t_{0,05,n_1,n_2}$ nie ma podstaw do odrzucenia hipotezy zerowej i nie można wykluczyć, że próby pochodzą z jednej populacji (z założonym prawdopodobieństwem 95%).

województwa podlaskiego (tab. 4.6). Największe różnice w wartościach wskaźnika zaobserwowano w przypadku granicy prusko-polskiej, jednocześnie cechującej się najwyższą stabilnością. Wpływ współczesnej granicy województwa podlaskiego jest tylko nieznacznie niższy. Nie stwierdzono natomiast istotnego statystycznie znaczenia granic według podziału administracyjnego z lat 1975-1998, zarówno w przypadku pojedynczych regionów (białostockie, białkopodlaskie, siedleckie) i ich łącznego oddziaływania (tj. województwa „podlaskie”), na co wskazywałyby wyniki wcześniejszych badań.

Jedynie trzy z analizowanych granic historycznych wpływają na utożsamianie się społeczności północno-wschodniej Polski z Podlasiem. Co istotne dla podjętego problemu badawczego, w przypadku granic historycznego (1566-1795) oraz tzw. południowego Podlasia (1810-1992) nie wykazano takiej zależności. Pomimo braku jednostki administracyjnej o toponimie nawiązującym do Podlasia na północ od Bugu w latach 1795-1999, więzi terytorialne z omawianym regionem są tam znacznie silniejsze niż w dawnej guberni (i diecezji) podlaskiej. Granica zaborowa na Bugu, która wraz z trzecim rozbiorem Polski spowodowała dezintegrację terytorialną historycznego regionu, wyraźnie dzieli społeczności zamieszkujące przeciwległe brzegi Bugu pod względem więzi z Podlasiem⁶³. Rozpad pierwszego województwa podlaskiego (1566-1795) miał zatem miejsce nie tylko w sensie terytorialnym. Podziały nastąpiły również w świadomości społecznej zbiorowości Podlasia – północnego i południowego.

Ocena wpływu formalnych linii podziału na postrzeganie Podlasia jako regionu administracyjnego w świadomości społecznej wykazała istotność statystyczną granic: a) prusko-polskiej, b) zaborowej na Bugu oraz c) obecnego województwa podlaskiego (tab. 4.6). W tym przypadku, granica Królestwa Kongresowego i Cesarstwa Rosyjskiego nie wykazuje wpływu. Najbardziej administracyjnym rozumieniem sensu Podlasia cechują się więc zbiorowości zamieszkujące w granicach obecnego województwa podlaskiego (granice mające wpływ na badane zjawisko nakładają się na siebie) w stosunku do sąsiadujących społeczności.

Ludność zamieszkująca po wewnętrznej stronie granic obecnego regionu administracyjnego powszechniej uważa, że *Podlasie* i *województwo podlaskie* obejmują ten sam obszar. Dla tej społeczności, w sensie terytorialnym (i przez to semantycznym) są to tożsame byty. Zamieszkiwanie w zinstytucjonalizowanym w 1999 r. regionie przyczynia się więc do budowania percepcji jego terytorium na podstawie stosowania nazwy administracyjnej i historyczno-kulturowej jako synonimów. Interesującym jest, że społeczności spoza obecnego województwa podlaskiego zdają się w większym stopniu rozróżniać znaczenie toponimów, pomimo niższego utożsamiania się z Podlasiem (por. podrozdz. 4.2.3).

⁶³ Z wyjątkiem społeczności gminy Sarnaki (podobszar E), którą cechuje porównywalny poziom podlaskiej tożsamości regionalnej jak mieszkańców podobszarów A i B (por. wyniki badań w podrozdz. 4.2.3).

Tabela 4.6. Wpływy badanych granic na tożsamość terytorialną Podlasia oraz postrzeganie regionu.

Granica	Typ granicy	Okres obowiązywania	Stabilność granicy w 2020 r. (lata)	Badane zjawisko			
				Tożsamość podlaska		Postrzeganie Podlasia	
				G_p	Efekt granicy	P_b	Efekt granicy
Historycznego Podlasia	historyczna	1566-1795	229	-3,99	Nieistotny	-0,58	Nieistotny
Południowego Podlasia ^a	historyczna	1810-1992	182	-2,88	Nieistotny	-4,16	Nieistotny
Prusko-polska ^b	historyczna /współczesna	1657-1795; od 1807	138/213 (351)	-40,13	Istotny	-13,83	Istotny
Zaborowa na Bugu ^c	historyczna /współczesna	od 1795	225	-18,74	Istotny	-11,55	Istotny
Królestwa Kongresowego i Cesarstwa Rosyjskiego	historyczna	1807-1918	111	-14,14	Istotny	-5,42	Nieistotny
Województwa białostockiego	historyczna	1975-1998	23	-8,36	Nieistotny	-3,36	Nieistotny
Województwa białkopodlaskiego	historyczna	1975-1998	23	-0,03	Nieistotny	-1,35	Nieistotny
Województwa siedleckiego	historyczna	1975-1998	23	-9,29	Nieistotny	-6,30	Nieistotny
Województw „podlaskich” ^d	historyczna	1975-1998	23	-0,08	Nieistotny	-2,41	Nieistotny
Województwa podlaskiego	współczesna	od 1999 r.	21	-30,63	Istotny	-13,18	Istotny

^a Wspólne granice departamentu siedleckiego (1810-1815), województwa podlaskiego (1816-1837), guberni podlaskiej (1837-1844), guberni siedleckiej (1867-1912); diecezji podlaskiej (1818-1867) i diecezji siedleckiej (1918-1992).

^b Granica I RP i Prus (1657-1795); Wilk. Księstwa Warszawskiego (1807-1815), Król. Polskiego (1815-1915) i Rosji; Niemiec i woj. białostockiego (1922-1939); woj. białostockiego, warszawskiego i olsztyńskiego (1946-1975); tomżyńskiego i suwańskiego (1975-1998); podlaskiego, mazowieckiego i warmińsko-mazurskiego (od 1999 r.).

^c Granica zaborów austriackiego i pruskiego (1795-1806), Wielkiego Księstwa Warszawskiego (1807-1815), Królestwa Polskiego (1815-1915) i zaboru rosyjskiego.

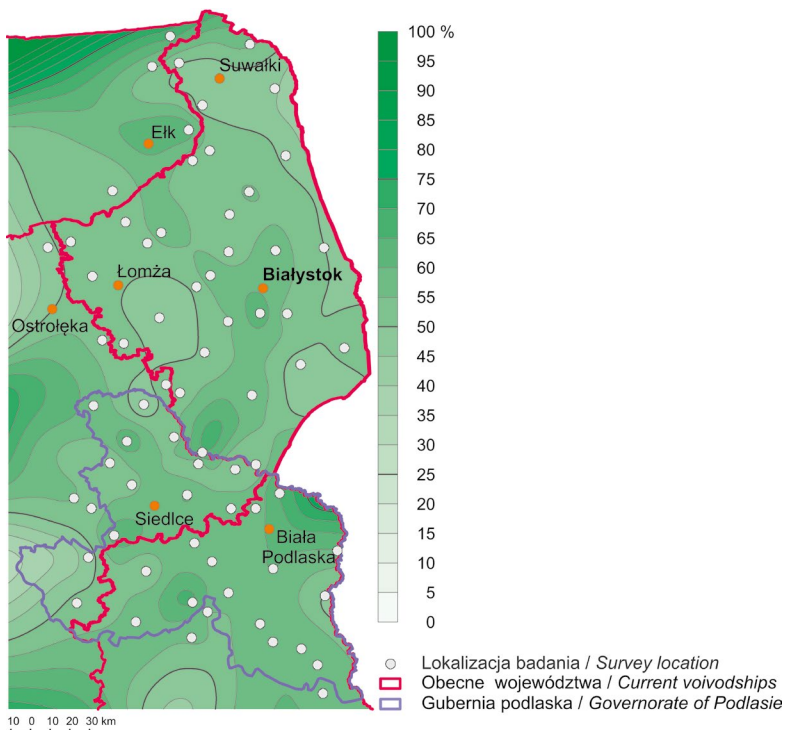
^d Wspólne granice województwa białostockiego, białkopodlaskiego i siedleckiego (1975-1998), których mieszkańcy, wskutek uwarunkowań historycznych potencjalnie cechują się najwyższą podlaską tożsamością regionalną.

4.2.5. Antycypacja związków z regionem zamieszkania

Tożsamość zbiorową budują nakładające się na siebie: pamięć historyczna, antycypacja i terytorium (por. podrozdz. 2.1). Świadomość wspólnej przeszłości jest równie istotna w integrowaniu społeczności z zamieszkałym terytorium jak ukierunkowanie w przyszłość – antycypacja. Zbiorowość odczuwa potrzebę przekazywania wartości wspólnych, w celu ich zachowania (tzw. *tożsamość prospektywna* kształtowana na podstawie koncepcji przyszłości zamieszkanego przestrzeni). Tym samym wyraża także przywiązanie do miejsca (czy regionu) zamieszkania, w którym w przeszłości miały miejsce ważne z punktu widzenia wspólnoty wydarzenia.

Jednym z analizowanych aspektów więzi z terytorium jest wizja przyszłych związków z miejscem zamieszkania, zakładająca również możliwość przeprowadzki do innego regionu. **Syntetyczny wskaźnik potencjalnej relokacji** obliczono na podstawie na odpowiedzi na pytanie nr 9: *Czy chciałby/chciałaby Pan/Pani mieszkać w innym regionie Polski?* (ryc. 4.20). Społeczność obszaru badań wykazuje względnie równomiernie zróżnicowanie opinii wobec tej kwestii. Uśrednione wartości omawianego wskaźnika w większości podobszarów nieznacznie przewyższają 50%, co oznacza, że badana społeczność nie wyklucza relokacji. Jest to pewna przesłanka by twierdzić, że ich region zamieszkania może ustępować innym częściom Polski, choćby pod względem rozwoju społeczno-gospodarczego czy dostępu do satysfakcjonującego miejsca pracy. We wszystkich podobszarach młodsze grupy wiekowe wyrażają wyższą chęć do zamieszkania w innym regionie Polski niż starsi członkowie społeczności. Wśród osób powyżej 60. roku życia, wartości tego wskaźnika nie przekraczają 40%, co oznacza ogólną niechęć do zmiany miejsca zamieszkania. Należy wziąć pod uwagę, że ludność obszaru badań cechuje się wysokim w skali kraju odpływem migracyjnym, zwłaszcza ludzi młodych. Długotrwałym skutkiem tego procesu jest postępująca zapaść demograficzna i depopulacja obszarów wiejskich.

Ludność obszaru badań wykazuje natomiast względnie wyższą wolę, aby ich potomkowie nadal zamieszkiwali w tym samym regionie. Pod tym względem społeczność antycypuje związki z zamieszkanym terytorium, co można rozumieć jako wyraz przywiązania. W przypadku społeczności województwa podlaskiego zamieszkałej w podobszarach A i B, wartości **syntetycznego wskaźnika regionalnej tożsamości prospektywnej**, obliczonego na podstawie odpowiedzi na pytanie nr 10: *Czy chce Pan/Pani, aby Pana/Pani dzieci (i/lub wnuki) mieszkały w przyszłości w tym samym regionie?* (ryc. 4.21) są wyższe niż średnia dla całej populacji. Na podstawie wcześniej omówionych wyników badań (por. podrozdz. 4.2.3) stwierdzono, że tamtejsze społeczności są najsilniej związane z Podlasiem i zamieszkiwanym regionem administracyjnym. Niższe uśrednione wartości dla zbiorowości podobszarów C i D mogą zatem do pewnego stopnia wynikać ze słabszego przywiązania obecnego regionu administracyjnego czy wyrażać brak utożsamiania się z obecnym nazewnictwem województw (ryc. 4.22).

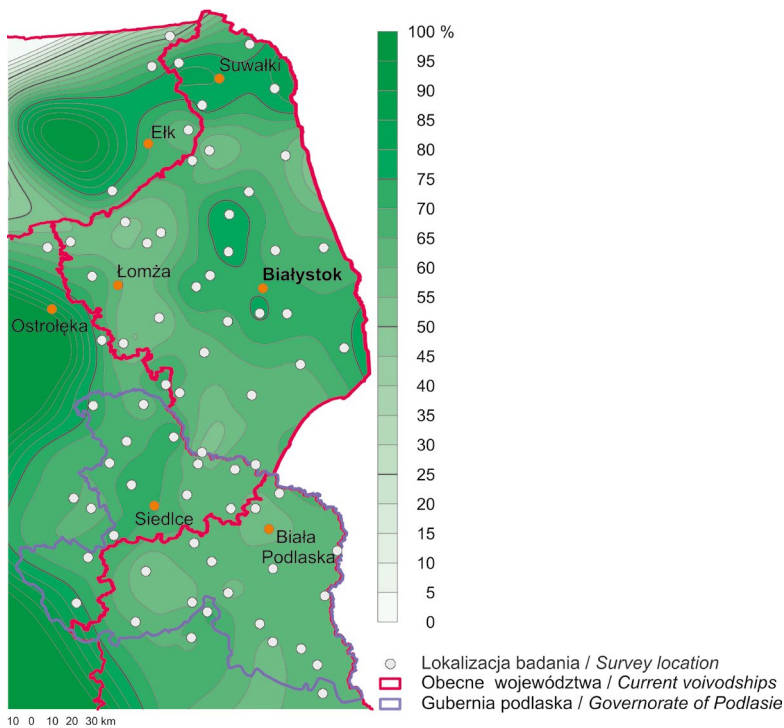
Ryc. 4.20. Syntetyczny wskaźnik potencjalnej relokacji (%). Dane na podstawie odpowiedzi na pytanie nr 9: *Czy chciałby/chciałaby Pan/Pani mieszkać w innym regionie Polski?*

Fig. 4.20. Synthetic index of potential relocation (%). Data based on responses to question 9: *Would you like to live in another region of Poland?*

Zbiorowości wszystkich podobszarów wykazują podobny poziom zróżnicowania opinii względem omawianego zagadnienia⁶⁴. Młodszy, potencjalnie bardziej mobilni członkowie zbiorowości cechują się niższą chęcią, aby ich potomkowie zamieszkiwali w tym samym regionie. Wraz z wiekiem, przekazywanie związków z regionem zamieszkania staje się bardziej istotne, gdyż wartości regionalnej tożsamości propektywnej są wyraźnie wyższe wśród dwóch najstarszych grup wiekowych. Różnice w opiniach między pokoleniami w poszczególnych społecznościach gminnych nie rzadko przekraczają 45 punktów procentowych. Zdania są więc mocno podzielone, niezależnie od historycznej czy współczesnej afiliacji regionalnej.

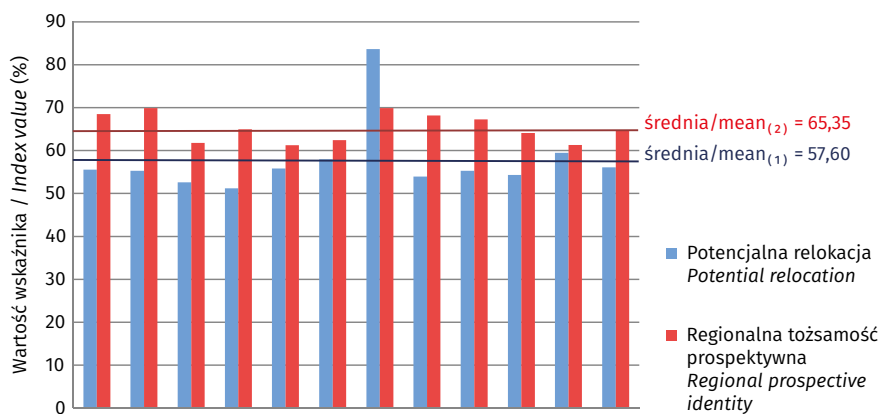
Na podstawie omówionych wyników badań kwestionariuszowych można wnioskować, że antycypacja związków z regionem zamieszkania nie stanowi tak istotnego elementu budującego tożsamość terytorialną badanej społeczności jak wcześniej omówione relacje z zamieszkaną przestrzenią (por. podrozdz. 4.2.2 oraz 4.2.3). Mieszkańcy jednoznacznie deklarują przynależność do regionu zamieszkania, co jednak – zwłaszcza w przypadku młodzieży – niekoniecznie oznacza, że wiąże z nim swoją przyszłość. Biorąc pod uwagę wysoki odpływ migracyjny

⁶⁴ Syntetyczne wskaźniki potencjalnej relokacji oraz regionalnej tożsamości propektywnej wykazują względem siebie słabą ujemną korelację (współczynnik korelacji Pearsona, $r = -0,27$).

Ryc. 4.21. Syntetyczny wskaźnik regionalnej tożsamości prospektywnej (%). Dane na podstawie odpowiedzi na pytanie nr 10: Czy chce Pan/Pani, aby Pana/Pani dzieci (i/lub wnuki) mieszkali w przyszłości w tym samym regionie?

Fig. 4.21. Synthetic index of regional prospective identity (%). Data based on responses to question 10: Do you want your your children (and/or grandchildren) to live in the same region in future?

Ryc. 4.22. Zestawienie wartości syntetycznych wskaźników potencjalnej relokacji i regionalnej tożsamości prospektywnej według podobszarów badawczych (A-NP)

Fig. 4.22. Comparison between values of synthetic index of potential relocation and regional prospective identity by study sub-area (A-NP)

z obszaru północno-wschodniej Polski można ponadto przypuszczać, że poprawa warunków bytowych i rozwój osobisty są często nadrzędne w stosunku do antycypacji związków emocjonalnych z regionem zamieszkania.

4.2.6. Więzi i aktywność społeczna

Więzi społeczne wykształcone w danej zbiorowości są wyrazem wzajemnej troski o członków wspólnoty oraz współdzielone terytorium. Badane społeczności zamieszkują obszary wiejskie, które w Polsce cechują się silniej wykształconymi relacjami społecznymi, w porównaniu do znacznie bardziej anonimowego środowiska miejskiego (Heffner i Klemens 2012; Sztompka, 2002).

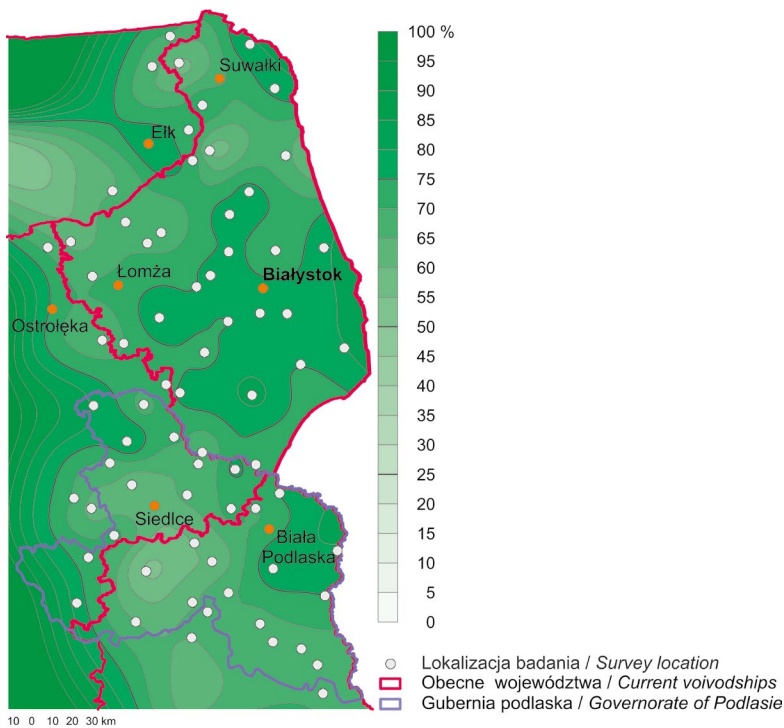
Wartości **syntetycznego wskaźnika więzi społecznych**, obliczonego na podstawie odpowiedzi na pytanie nr 11: *Czy lokalna społeczność jest ze sobą żyta? Czy sąsiedzi pomagają sobie nawzajem? Czy się spotykają?* (ryc. 4.23) w większości podobszarów przekraczają 50%. Ludność północno-wschodniej Polski dość jednoznacznie udzieliła twierdzącej odpowiedzi na zadane pytanie. Poczucie więzi pomiędzy członkami lokalnych społeczności jest dość silnie zróżnicowane pod względem wieku i podobszaru. Ludność województwa podlaskiego powyżej 50. roku w wyrażnie większym stopniu stwierdziła, że społeczność jest ze sobą żyta niż mieszkający na południe od Bugu. Zwłaszcza w podobszarach I oraz H starsi cechują się większą nieufnością w stosunku do członków lokalnej zbiorowości niż młodzież.

Syntetyczny wskaźnik aktywności społecznej został obliczony na podstawie pozytywnych odpowiedzi na pytanie nr 12: *Czy angażuje się Pan/Pani w lokalne życie społeczne?* Jego uśrednione wartości były we wszystkich podobszarach znacząco niższe poziom więzi społecznych⁶⁵ (ryc. 4.24). Zbiorowości, których zdaniem dochodzi do pozytywnej interakcji z sąsiadami, same są bardziej skłonne do podejmowania działań prospołecznych. Najniższy poziom wskaźnika aktywności społecznej w przypadku mieszkańców podobszaru J jest natomiast powiązany ze względnie najmniejszym przywiązaniem do terytorium na wszystkich poziomach przestrzennych (por. podrozdział 4.2.2)

Wysoki poziom tożsamości terytorialnej sprzyja kształtowaniu kreatywnych postaw, wyzwalając wewnętrzny potencjał społeczny. Przywiązanie emocjonalne do określonego miejsca zwiększa prawdopodobieństwo podejmowania działań prorozwojowych. Poczucie bycia częścią lokalnego systemu społeczno-gospodarczego oraz znajomość zasad jego funkcjonowania aktywuje zasoby kreatywnych inspiracji (Raszkowski, 2014).

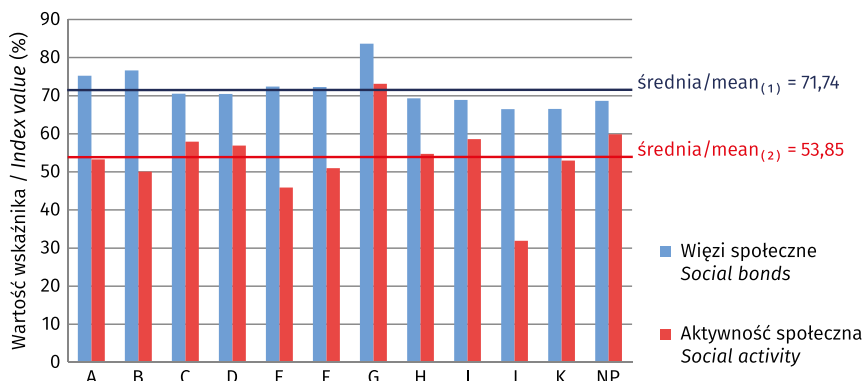
Aktywność społeczna mieszkańców obszaru badań nie jest wysoka. Znacznie mniej niż połowa ludności (40,8%) angażuje się w choćby jedną z form życia społecznego. Spośród nich, najczęściej wymienianą aktywnością jest czynne uczestniczenie w działalności parafii (15,4%). Nie zaobserwowano w tym aspekcie znaczących

⁶⁵ W przypadku podobszaru badawczego G, wartości syntetycznych wskaźników więzi i aktywności społecznej znajdują się znacznie powyżej średnich. Należy wziąć pod uwagę, że jest to podobszar utworzony przez tylko jedną gminę (Czemierniki).

Ryc.4.23. Syntetyczny wskaźnik więzi społecznych (%). Dane na podstawie odpowiedzi na pytanie nr 11: Czy lokalna społeczność jest ze sobą zżyta? Czy sąsiedzi pomagają sobie nawzajem? Czy się spotykają?

Fig. 4.23. Synthetic index of social bonds (%). Data based on answers to question 11: Is the local community close to each other? Do neighbors help each other? Do they meet?

Ryc. 4.24. Zestawienie wartości syntetycznych wskaźników więzi społecznych i aktywności społecznej według podobszarów badawczych (A-NP)

Fig. 4.24. Comparison between values of synthetic indexes of social bonds and social activity by research sub-areas (A-NP)

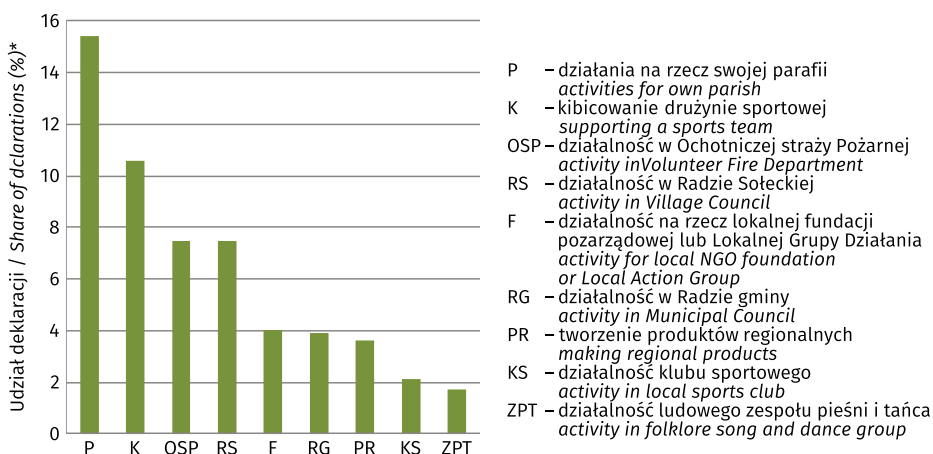
różnic przestrzennych oraz podziałów na gminy z dominacją ludności prawosławnej czy rzymskokatolickiej. W następnej kolejności uplasowało się zaangażowanie w kibicowanie drużynie sportowej (10,6% odpowiedzi). Ankietowani mieli możliwość podania nazwy wspieranego przez nich klubu sportowego. W tym przypadku, wpływ obecnego podziału administracyjnego nie jest równie decydujący jak we wcześniej omówionych aspektach tożsamości regionalnej badanej społeczności. Kibice Jagielloni Białystok w zdecydowanej większości zamieszkują dawne województwie białostockie (podobszary A i B), a ich udział jest najwyższy w pobliżu stolicy województwa (taką deklarację złożył niemal co czwarty mieszkaniec Juchnowca Kościelnego). Sympatyków tej drużyny odnaleźć można także w kilku badanych gminach dawnego województwa łomżyńskiego, które obecnie znajdują się w województwie podlaskim i należały do historycznego Podlasia (podobszary C). Najwyższym udziałem takich deklaracji cechują się społeczności gmin graniczące z dawnym województwem białostockim (Ciechanowiec 8,9%; Nowe Piekuty 6,4%). Wśród pozostałych mieszkańców dawnego województwa łomżyńskiego (zarówno w podobszarze C jak i D) wyraźny jest udział kibiców drużyn o znaczeniu lokalnym (kibice tylko w jednej gminie) takich jak Olimpia Zambrów i subregionalnych (sympatycy w kilku gminach) np. ŁKS Łomża. Długotrwała granica w dolinie Biebrzy i różnice kulturowe społeczności zamieszkującej obie strony skutkują relacjami noszącymi pewne przejawy antagonizmu (por. Płóciennik, 2012). Najpewniej z tego powodu wśród ankietowanych zamieszkujących tę część województwa podlaskiego, która należała uprzednio do suwalskiego (podobszary D), nie znaleźli się kibice Jagielloni Białystok. Wyraźny jest za to udział zwolenników drużyn lokalnych, takich jak Wigry Suwałki czy Biebrza Lipsk.

W przypadku województwa mazowieckiego, nowy podział administracyjny ma zdecydowanie większe znaczenie, gdyż ankietowani kibicujący Legii Warszawa zamieszkują wszystkie z badanych gmin tego regionu. Zauważyć można natomiast rosnący udział deklarujących wsparcie dla stołecznej drużyny ze wschodu (w gminie Sarnaki 6,3%) na zachód (społeczność gminy Mrozy – 13%). Poprzedni podział administracyjny jest za to wyraźnie zachowany w przypadku wspierania klubu sportowego MKS Podlasie, którego kibice zamieszkują wszystkie z badanych gmin dawnego województwa białkopodlaskiego (podobszary badawcze E, F i G), poza lokalnym wsparciem drużyn Bug Hanna czy Orłęta Radzyń, bez względu na ich dzisiejszą przynależność administracyjną. Z kolei społeczność obszarów obecnego województwa lubelskiego, które nie należały do białkopodlaskiego, kibicują Orłętom Radzyń, Górnikowi Łęcznie oraz Motorowi Lublin. Poprzedni podział administracyjny jest częściowo zachowany także w przypadku deklarujących sympatię dla Pogoni Siedlce, którzy zamieszkują wszystkie analizowane gminy dawnego województwa siedleckiego, znajdujące się zarówno w dzisiejszym mazowieckim i lubelskim (podobszary H, I, J). Wspieranie Pogoni często współwystępuje także z kibicowaniem Legii Warszawa, jednak tylko wśród ankietowanych zamieszkujących województwo mazowieckie. Ostatnia reforma administracyjna przyczyniła się zatem do wewnętrznych podziałów wśród sympatyków klubu z Siedlec.

W dalszej kolejności deklarowanych aktywności społecznych znalazły się zaangażowanie w działalność ochotniczej straży pożarnej oraz rady sołeckiej (w obu przypadkach 7,5%). Udział pozostałych działań jest raczej marginalny (ryc. 4.25). Partycypacja w przedsięwzięciach wynikających ze świadomości istnienia pewnej specyfiki kulturowej może być uznana za bezpośredni przejaw tożsamości lokalnej i regionalnej. Do tego typu aktywności należy zaangażowanie się w działalność ludowego zespołu pieśni i tańca. Najwyższym odsetkiem takich deklaracji charakteryzuje się społeczność gminy Puńsk (6,8%), która jednocześnie silnie utożsamia się z Sejneńszczyzną i Suwalszczyzną i jest w większości zamieszкана przez Litwinów.

Dość znaczący jest również odsetek społeczności zaangażowanej w działalność ludowego zespołu pieśni i tańca w gminie Hanna (5,2%), która cechuje się jednocześnie najwyższym udziałem autoidentyfikacji z Polesiem (por. podrozdz. 4.2.3). W przypadku społeczności wyróżniających się najwyższym utożsamianiem z Podlasiem (podobszary A, B oraz C, D i E), udział aktywności społecznej tego typu były porównywalnie niski jak na całym obszarze badań. Inna działalność, powiązana ze świadomością dziedzictwa kulturowego tj. tworzenie produktów regionalnych także nie wyróżnia zbiorowości identyfikującej się z omawianym regionem.

Ryc. 4.25. Udział deklarowanych aktywności społecznych wśród ludności na obszarze badań

Fig. 4.25. Share of declared social activities among the population in the study area

* Wartości nie sumują się do 100%, ankieterzy mogli zaznaczyć więcej niż jedną opcję.

Values do not amount to 100%, respondents could indicate more than one option.

4.2.7. Cechy dystynktywne regionu zamieszkania

Krajobraz kulturowy stanowi ważny element tożsamości. Podtrzymywanie tradycji i obyczajów charakterystycznych dla danej zbiorowości przyczyniają się do jej wewnętrznej integracji, dając poczucie przywiązania do społeczności wraz z jej dziedzictwem historycznym i wzmacnia więzi z terytorium. W rezultacie,

członkowie zbiorowości mają ugruntowane podstawy, aby różnić się od innych grup i same są postrzegane przez pryzmat własnej specyfiki kulturowej (Palczyński, 2008; Jaszczak i Antolak, 2015). Obecnie dziedzictwo regionalne jest jednak często wykorzystywane do celów marketingu turystycznego i w niewielkim tylko stopniu nawiązuje do pierwowzoru (Molenda, 2012). Badania miały na celu identyfikację cech kulturowych, które według społeczności północno-wschodniej Polski są typowe dla ich regionu zamieszkania. Wyniki pozwoliły określić dominujący wizerunek Podlasia w świadomości społecznej – istniejący wewnątrz granic historycznych jako realny byt kulturowy, wyróżniający się własną specyfiką – czy jedynie jako region administracyjny. Tym samym, zweryfikowano trwałość granic historycznych w krajobrazie kulturowym północno-wschodniej Polski.

Tożsamość kulturowa składa się z nachodzących na siebie sfer – realnej i znaczeń-symboli (Damrosz, 1988; Brencz, 1996). W celu pełniejszego rozpoznania krajobrazu kulturowego w świadomości społecznej, badanie uwzględniło relacje zbiorowości zarówno z cechami materialnymi jak i symbolicznymi. Atrybuty wyróżniające region zamieszkania podzielono się na historyczno-kulturowe, przyrodniczo-krajobrazowe oraz osobowościowe (tab. 4.7). Ponadto, badani mieli możliwość dopisania inne cechy dystynktywne dla swojego regionu.

Badanie wykazało relatywnie wysoką świadomość dziedzictwa kulturowego analizowanego obszaru. 68,71% społeczności twierdząco odpowiedziało na pytanie nr 15: *Czy zna Pan/Pani tradycje, np. regionalne święta lub potrawy typowe dla regionu, w którym Pan/Pani mieszka?* Różnice w wartości tego odsetka pomiędzy poszczególnymi gminami są niekiedy znaczące, dochodząc do kilkudziesięciu punktów procentowych, niezależnie od obszaru badawczego. Ponadto, zdecydowanie powszechniej wymieniano potrawy typowe dla regionu zamieszkania niż tradycje. We wszystkich podobszarach zaobserwowano istotny wzrost znajomości specyfiki regionalnej wraz z wiekiem.

Najczęściej wskazywane tradycje, tj. odpust i dożynki, są charakterystyczne dla obszarów wiejskich. Znacząca część zbiorowości wymieniła Boże Narodzenie czy Wielkanoc, często nie podając jednak w jaki sposób te święta obchodzone są inaczej niż w pozostałych częściach Polski. W gminach z przewagą ludności prawosławnej (Czyże, Boćki, Narewka i Mielnik) jako tradycję regionalną powszechnie wymieniano dzielenie się *prosforą* w czasie wigilii Bożego Narodzenia czy Święto Przemienienia Pańskiego na Świętej Górze Grabarce. Wskazywano również tradycję czerwcowej prawosławnej pielgrzymki do męskiego monasteru w Jabłecznej⁶⁶ (woj. lubelskie). Z kolei na Kurpiach (gminy Łyse, Turośl i Nowogród) powszechnie deklarowano znajomość tradycji Niedzieli Palmowej oraz organizowanych co roku w Nowogrodzie Ogólnopolskich Dni Kultury Kurpiowskiej. Poza tym wymieniano przeważnie wydarzenia o znaczeniu lokalnym, jak święto chleba, święto miodu, święto truskawki, itp.

⁶⁶ Po unii brzeskiej z 1596 r. monaster św. Onufrego w Jabłecznej pozostał jedną z niewielu prawosławnych świątyń na południowym brzegu Bugu i jedynym klasztorem. Pielgrzymowanie nawiązuje więc do okresu dominacji wyznania prawosławnego w tej części I RP.

Tabela 4.7. Cechy dystynktywne regionu zamieszkania

Regionalne cechy dystynktywne		
Historyczno-kulturowe	Przyrodniczo-krajobrazowe	Osobowościowe
<ul style="list-style-type: none"> • miejscowe potrawy • wyroby spożywcze (np. wędliny, chleb) • rękodzieło • miejscowe zwyczaje • pieśni lub legendy ludowe • stroje ludowe • używanie gwary • podtrzymywanie tradycji lokalnych • regionalnych • religijność • ojcowizna, przywiązanie do ziemi • patriotyzm lokalny/regionalny • bogata historia regionu • wielokulturowość 	<ul style="list-style-type: none"> • przydrożne krzyże i kapliczki • drewniana architektura • atrakcyjność turystyczna • walory przyrodnicze 	<ul style="list-style-type: none"> • gościnność • pracowitość • uczciwość

Najczęściej wymienianą potrawą typową dla regionu zamieszkania jest *babka ziemniaczana*. Takie deklaracje zaobserwowano we wschodniej części obszaru badań, głównie po północnej stronie Bugu. W województwie lubelskim (poza granicami historycznego Podlasia i guberni podlaskiej) używana jest także nazwa *kartoflak*. W niektórych gminach wymieniano także inną formę tego dania – *kiszkę ziemniaczaną*. W części zachodniej województwa podlaskiego, często podawano natomiast kurpiowską nazwę tej samej potrawy – *rejbak*. Bez wątplenia jednak, jest to najpopularniejsze danie wśród mieszkańców podobszaru badawczego B, gdzie takiej odpowiedzi udzielił co trzeci mieszkaniec społeczności. *Kartacze* są potrawą znaną mieszkańcom całego województwa podlaskiego. W zdecydowanej większości deklarowano jej znajomość na Suwalszczyźnie, zarówno w granicach województwa podlaskiego (podobszar D), jak i w przygranicznych gminach województwa warmińsko-mazurskiego. Inne określenie na tę potrawę – *cepeliny* – jest znane natomiast jedynie na obszarze dawnego województwa suwalskiego. Także tam najczęściej deklarowano, że specyficzną potrawą regionalną jest tradycyjne litewskie ciasto – *sękacz*. Jest on wymieniany przez zbiorowość województwa podlaskiego, z wyjątkiem społeczności dawnego łomżyńskiego. Co ciekawe, *sękacz*, jako potrawę regionalną, wymienili także mieszkający na południowym brzegu Bugu, w podobszarach E i F, zarówno młodszy jak i starszy członkowie zbiorowości.

Potrawą regionalną deklarowaną przez zbiorowości po obu stronach Bugu jest także *kisiel z owsa*, sporządzany na wigilię Bożego Narodzenia. Jest to potrawa deklarowana przez mieszkańców dawnego województwa białostockiego (podobszary A i B) jak i części łomżyńskiego oraz suwalskiego, które należały do historycznego Podlasia (podobszar C). Kisiel z owsa jest także znany mieszkańcom guberni podlaskiej, głównie jednak w granicach dawnego województwa białkopodlaskiego (podobszary E i F). Innymi potrawami znanymi mieszkańcom Podlasia w granicach historycznych (podobszary E i A) jest *koro-waj*, rodzaj kołacza, tradycyjnego pieczywa obrzędowego, najczęściej weselnego

(Kopczyńska-Jaworska, 1997) oraz *zaguby* (rolada ziemniaczano-pierogowa) (podobzary A, E oraz I) i *kutia* (podobzary A, B, C, E). Ta potrawa jest jednak najbardziej charakterystyczna dla społeczności z przewagą ludności prawosławnej (Czyże, Boćki, Narewka i Mielnik). Pomimo długotrwałej granicy separującej społeczności południowego i północnego Podlasia można więc odnaleźć wspólne elementy krajobrazu kulturowego.

Pozostałe potrawy mają głównie charakter lokalny i subregionalny. Obszar badań położony na północnym brzegu Bugu charakteryzuje się znacznie większą różnorodnością deklarowanych potraw. Wyróżnić tu należy kurpiowskie *fafernuchy* (ciastka korzenne pieczone na Sylwestra), których znajomość deklarowali mieszkańcy gmin Turośl, Łyse i Nowogród. Na Suwalszczyźnie znane jest ciasto *mrowisko* oraz *soczewiaki* (duże pierogi z ciasta ziemniaczanego nadziewane soczewicą). Oprócz nich, mieszkańcy w większości litewskiej gminy Puńsk wymieniali *kińdziuk* (twarda, dojrzewająca wędlina) oraz *kołduny*, *chłodnik* i *chleb z kminkiem*. Przygraniczne gminy Białostoczczyzny (Narewka i Szudziałowo) za potrawę regionalną uważają tatarski *pierekaczownik* (wielowarstwowe ciasto zapiekane z nadzieniem mięsnym lub słodkim). Mieszkańcy podobzaru B wymieniali także często *ser koryciński*. W gminach o przewadze społeczności prawosławnej (głównie Czyże, Boćki, Narewka) wymieniano *bliny* i *pielemieni* oraz ciasto *marcinek* (fot. 4.1). Ten ostatni jest szczególnie kojarzony z powiatem hajnowskim. Na portalu informacyjnym województwa podlaskiego (www.wrotapodlasia.pl) został on przedstawiony jako podlaski produkt lokalny.

W pozostałej części obszaru badań, społeczności deklarowały znacznie niższą liczbę potraw regionalnych. Częściej natomiast wymieniano dania o charakterze ogólnopolskim, jak *bigos*, *kotlet schabowy*, *zupę grzybową*, *pierogi* czy *barszcz*. Mieszkańcy części dawnego województwa siedleckiego, znajdującego się poza

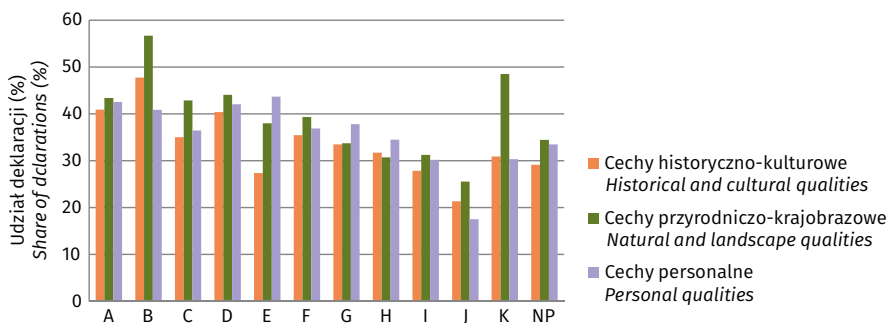
Fot. 4.1. Ciasto Marcinek – podlaski produkt lokalny, typowy dla powiatu hajnowskiego (fot. M. Konopski)

Fot. 4.1. Marcinek cake – a local product from Podlasie, typical for Hajnówka county (photo M Konopski)

historycznym Podlasiem (podobszary H i J) deklarowali znajomość tzw. *sójki mazowieckiej* (pierogi z ciasta drożdżowego z różnymi nadzieniami). Jest ona znana jednak tylko tej części społeczności podobszaru H, która zamieszkuje w województwie mazowieckim. Z kolei społeczność województwa lubelskiego, które w poprzednim podziale administracyjnym także należało do lubelskiego, bardzo powszechnie wymieniała *cebularz*. Znaczący był też udział nazwy *cebularz lubelski*. Jest on znany także wśród młodszych mieszkańców podobszaru F, należącego dawniej do białkopodlaskiego, a dziś lubelskiego. Starsi, którzy jak wykazano wcześniej (por. podrozdz. 4.2.2 i 4.2.3), słabiej identyfikujący się z *Lubelszczyzną*, niemal nie deklarowali znajomości tego dania.

Społeczności obszaru badań charakteryzują się wyraźnym zróżnicowaniem w opiniach na temat cech wyróżniających ich region zamieszkania (ryc. 4.26). Mieszkańcy województwa podlaskiego (podobszary badawcze A-D) znacznie chętniej wymieniali elementy dystynktywne, zwłaszcza historyczno-kulturowe i przyrodniczo-krajobrazowe. Ludność pozostałych podobszarów położonych na wschodzie (E, F, G, K) wskazywała zauważalnie więcej wyróżników regionalnych niż mieszkańcy zachodniej części (podobszary H, I, J). Peryferyjne (wschodnie) położenie badanej gminy w większości przypadków oznaczało wyższą liczbę deklarowanych cech dystynktywnych. Najwięcej wyróżników podawano w podobszarze badawczym B, który jest położony na obszarze pogranicza religijno-narodowościowego (katolicko-prawosławnego i polsko-białorusko-ukraińskiego). Powstała tam mozaika kulturowa prawdopodobnie sprzyja wyższej świadomości specyfiki własnego regionu.

Najwięcej cech historyczno-kulturowych podawali mieszkańcy podobszarów A, B i D, przy czym najczęściej wskazywanymi cechami były: *miejsce potrawy*, *wyroby spożywcze*, *religijność*⁶⁷, *ojcowizna*, *miejsce zwyczaje* i *używanie gwary*. Najważniejszym w hierarchii dziedzictwa historyczno-kulturowego jest więc aspekt tradycji kulinarnej, następnie strefa *sacrum* i pozostałe elementy

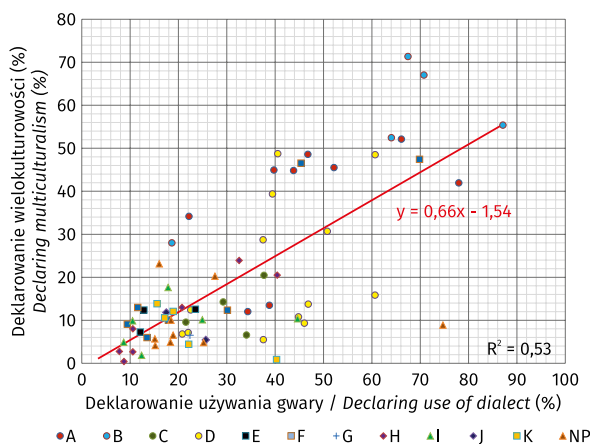

Ryc. 4.26. Cechy wyróżniające region zamieszkania według podobszarów badawczych (A-NP)
 Fig. 4.26. Distinctive qualities attributed to the region of residence by study sub-areas (A-NP)

⁶⁷ Religijność może być również postrzegana jako cecha personalna (osobnicza). Umieszczenie jej wśród wyróżników historyczno-kulturowych miało podkreślić znaczenie kontynuacji i przekazywania związków społeczności z Kościołem (Cerkwią), przywiązania do wspólnoty, obrzędów i ceremonii religijnych.

kulturowe, świadczące o specyfice regionalnej. Mieszkańcy gmin o przewadze ludności wyznania prawosławnego najpowszechniej deklarowali *używanie gwary*. Najwięcej takich wskazań było w gminach Narewka (podobszar B; 87%) oraz Czyże (podobszar A; 78%). Tak wysokie wartości dowodzą, że gwary pogranicza polsko-białorusko-ukraińskiego nie zostały zapomniane. Co ciekawe, ten wyróżnik kulturowy był deklarowany z podobnym nasileniem przez wszystkie grupy wiekowe. Choć gwary pogranicza są używane głównie przez najstarsze pokolenia (NSP, 2011), młodzi mają jednak świadomość, że jest to element wyróżniający ich region zamieszkania. W podobszarze D, *używanie gwary* jako cecha dystynktywna była dość silnie wyróżniana przez społeczność kurpiowską (gminy Turośl i Nowogród oraz Łyse w woj. mazowieckim), jednak wyraźnie słabiej niż wśród prawosławnych. Społeczność litewska z kolei cechuje się niewysokim poziomem takich deklaracji, gdyż ma ona świadomość własnej tożsamości kulturowej, w tym lingwistycznej. *Używanie gwary* jako wyróżnik regionalny był natomiast relatywnie często wymieniany przez społeczność deklarującą zamieszkiwanie na Polesiu, zwłaszcza w gminie Hanna (podobszar F; 69%).

Używanie gwary oraz *wielokulturowość* są cechami, które wykazują wyraźną dodatnią korelację pomiędzy sobą (współczynnik korelacji Pearsona, $r = 0,73$) (ryc. 4.27). Wspólne deklarowanie tych wyróżników jest najczęstsze wśród społeczności prawosławnych w podobszarach B (poza społecznością gminy Czarna Białostocka), A (z wyjątkiem mieszkańców gminy Tykocin, w której przeważają Polacy-katolicy) oraz wśród poleskiej społeczności gminy Hanna. Ta ostatnia, cechuje się wyraźnie wyższym poziomem deklarowania omawianych cech niż pozostałe społeczności podobszaru F. Z kolei, dla mieszkańców podobszaru E, wykazujących wyraźne przywiązanie do Podlasia (por. podrozdz. 4.2.3) *używanie gwary* oraz *wielokulturowość* stanowią znacząco mniej ważne cechy regionalne.

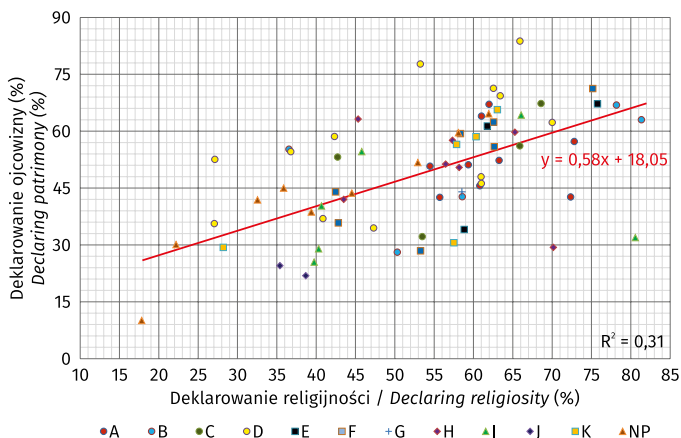
Ryc. 4.27. Korelacja pomiędzy deklarowaniem używania gwary i wielokulturowości jako cech dystynktywnych regionu zamieszkania wśród społeczności podobszarów badawczych (A – NP)
 Fig. 4.27. Correlation between declaring the use of dialect and multiculturalism as distinctive qualities attributed to the region of residence among communities in study subareas (A – NP)

Można na tej podstawie postawić hipotezę, że Podlasie jest dla nich głównie regionem *sentymentalnym* (w dużej mierze pozbawionym kontekstu kulturowego), natomiast dla społeczności podobszarów A i B, *kulturowym*, wyraźnie różniącym się od reszty Polski. Badanie wykazało, że w świadomości zbiorowej, gwara jest nieodzownym elementem wielokulturowości. Współwystępowanie tych cech nasila się z zachodu na wschód, a najwyższy poziom jednoczesnego deklarowania osiąga wśród społeczności zamieszkujących peryferyjne obszary przygraniczne. Dowodzi to istnienia pogranicza kulturowego w świadomości społecznej mieszkańców wschodniej części województwa podlaskiego oraz lokalnie, wśród zbiorowości Polesia.

Ludność podobszarów A-D cechuje się najwyższym deklarowaniem pozostałych wyróżników historyczno-kulturowych, takich jak: *miejscowe potrawy, wyroby spożywcze, rękodzieło, miejscowe zwyczaje, pieśni i legendy ludowe, stroje ludowe* (zwłaszcza na Kurpiach) oraz *podtrzymywanie tradycji lokalnych i regionalnych*. Powyższe cechy najczęściej wskazywano w podobszarze B i A o przewadze ludności wyznania prawosławnego oraz wśród społeczności kurpiowskiej i litewskiej (gmina Puńsk).

Wielokulturowość jest cechą, która najczęściej podawana była na wschodzie obszaru badań, nie tylko na pograniczu kulturowym dawnego województwa białostockiego, ale również wśród społeczności zamieszkujących przy granicy państwowej, co może wynikać z częstszych kontaktów z sąsiadami zza wschodniej granicy. Zbiorowości dawnego województwa białostockiego cechuje najwyższy poziom deklarowania tego atrybutu i najpełniejsza zgodność między gminami względem postrzegania go jako wyróżnika regionalnego. Jest ona także wysoka wśród niektórych gmin podobszaru D, położonych w dawnym województwie suwalskim, zwłaszcza przy granicy państwowej (Puńsk, Giby, Lipsk). Tę cechę wymieniano także powszechnie w przygranicznych gminach podobszaru F (Hanna i Kodeń). *Wielokulturowość* jest wyróżnikiem, wobec którego zbiorowości zamieszkujące obszar badań charakteryzuje największa polaryzacja opinii. Różnice w uwzględnianiu tej cechy w kwestionariuszach pomiędzy wschodem a zachodem (podobszary B i J) przekraczają 60 punktów procentowych.

Ponadto, w województwie podlaskim częściej, w porównaniu z pozostałym obszarem badań, podawana była *religijność*, choć ta jest także powszechnie postrzegana jako wyróżnik regionalny na południowym brzegu Bugu (w podobszarach badawczych E, F i K). Tę samą zależność przestrzenną zaobserwowano w przypadku *ojcowizny*. Jednoczesne uwzględnianie obu cech jest ze sobą dość silnie skorelowane (współczynnik korelacji Pearsona, $r = 0,55$) (ryc. 4.28). *Ojcowizna* jako wyróżnik regionalny był częściej wymieniany przez społeczności typowo wiejskie, o położeniu peryferyjnym względem regionalnych ośrodków miejskich. Podawanie tej cechy silnie współwystępowało z deklaracją pracy w sektorze rolnym. Wysoki poziom jednoczesnego deklarowania *religijności* i *ojcowizny* jako cech wyróżniających region zauważono zarówno wśród społeczności z przewagą wyznania prawosławnego, jak i katolickiego.

Ryc. 4.28. Korelacja pomiędzy deklarowaniem religijności i ojcowizny jako cech dystyngtywnych regionu zamieszkania wśród społeczności podobszarów badawczych (A – NP)
 Fig. 4.28. Correlation between declaring religiosity and patrimony as distinctive qualities attributed to the region of residence among communities in study subareas (A – NP)

Deklarowanie *patriotyzmu lokalnego i regionalnego* jako cechy dystyngtywnej było wyraźnie wyższe na zachodzie i południu (podobszary H i K). Podobną zależność przestrzenną zaobserwowano w przypadku podawania cechy *bogata historia regionu*. Pomędzy powyższymi wyróżnikami także zaobserwowano współwystępowanie (współczynnik korelacji Pearsona, $r = 0,52$). Deklarowanie *bogatej historii regionu* w województwie podlaskim było znaczące jedynie w przypadku zbiorowości podobszaru C, położonego na historycznym Podlasiu i silnie z nim związanym. Generalnie jednak, wydarzenia historyczne nie są postrzegane przez społeczność obszaru badań jako znaczący wyróżnik regionalny. Czynniki związków z przeszłością i kontynuowania kultury przodków w kształtowaniu tożsamości regionalnej jest głównie reprezentowane przez bogactwo kulinarne, życie wspólnoty religijnej, ojcowiznę oraz miejscowe zwyczaje.

Wśród cech przyrodniczo-krajobrazowych, typowych dla regionu zamieszkania, ludność północno-wschodniej Polski wymieniała kolejno: *przydrożne krzyże i kapliczki, walory przyrodnicze, atrakcyjność turystyczną* i na końcu *drewnianą architekturę*. Społeczności województwa podlaskiego (podobszary A-D) wskazywały również największą liczbę tego typu cech. Ich zdaniem jednak najważniejszymi wyróżnikami regionu są *walory przyrodnicze, przydrożne krzyże i kapliczki*, a *drewniana architektura jest z kolei nadrzędna wobec atrakcyjności turystycznej*. Mieszkańcy województwa podlaskiego mają zatem wysoką świadomość wyjątkowości środowiska przyrodniczego, swojego regionu administracyjnego, najmniej przekształconego przez człowieka, należącego do obszaru Zielonych Płuc Polski. *Walory przyrodnicze* zostały docenione głównie przez młodszą część społeczności. Dla starszych natomiast bardziej istotne są *przydrożne krzyże i kapliczki*. Ta cecha przyrodniczo-krajobrazowa najsilniej wymieniana była na wschodzie obszaru

badania, także na południe od Bugu (podobszary E, F i K), a więc współwystępuje z deklarowaniem *religijności* jako wyróżnika regionalnego.

Drewniana architektura jest cechą dominującą także na wschodzie obszaru badań, w zdecydowanej większości jednak wśród mieszkańców podobszaru B⁶⁸. Najwięcej takich wskazań było w gminie Narew (58%). W przypadku deklarowania tej cechy bardzo wyraźnie zaznaczyła się dawna granica pomiędzy Prusami Wschodnimi a resztą obszaru. Pokłosem przynależności do tego pierwszego regionu jest dominacja zabudowy murowanej (Sobczyński, 1993). Różnice w deklarowaniu *drewnianej architektury* jako wyróżnika regionalnego pomiędzy społecznościami zamieszkującymi po obu stronach tej granicy sięgają 40 punktów procentowych. W tym przypadku można mówić o wysokiej trwałości granicy administracyjnej w krajobrazie kulturowym.

Atrakcyjność turystyczna jest cechą najczęściej deklarowaną wśród społeczności wschodniej części obszaru badań. Najwięcej takich wskazań było na Suwalszczyźnie oraz we wschodnich częściach dawnych województw białostockiego (Czyże, Narewka) oraz białkopodlaskiego (Kodeń, Hanna). Społeczność prawosławna ma świadomość swojej odmienności kulturowej i z tego powodu postrzega swój region zamieszkania jako atrakcyjny. Dla porównania społeczność znacznie bardziej polskiej i katolickiej gminy Szudziałowo, także położonej w podobszarze B, podawała tę cechę dystynktywną trzykrotnie rzadziej. *Atrakcyjność turystyczna* była najrzadziej uwzględnianym wyróżnikiem przez społeczności zachodniej części obszaru badań (podobszary: I, J i H).

Cechy osobowościowe były rzadziej wymieniane od wcześniej omówionych dwóch typów wyróżników regionalnych. W niektórych podobszarach badawczych położonych na południe od Bugu (E, G i H) były jednak dominujące. Powszechność wymieniania przymiotów osobowościowych dowodzi, że tożsamość regionalna tamtejszych zbiorowości jest w dużej mierze ukształtowana na podstawie relacji społecznych. Świadomość współdzielonej historii, kultury czy aspektów przyrodniczo-krajobrazowych zamieszkanego terytorium jest natomiast drugorzędna. Na całym obszarze badań najczęściej deklarowaną cechą osobowościową typową dla regionu zamieszkania jest *gościnność*. Na drugiej pozycji uplasowała się *pracowitość*, a na trzeciej *uczciwość*. Podobnie jak w przypadku cech historyczno-kulturowych i przyrodniczo-krajobrazowych, również cechy osobowościowe najczęściej wymieniane były przez społeczność województwa podlaskiego (podobszary A-D). Najsilniej zaznaczyły się różnice na linii Bugu – wszystkie wyróżniki osobnicze były znacząco częściej wymieniane na północy niż południu.

Wszystkie cechy osobowościowe (*gościnność*, *pracowitość* i *uczciwość*) wyróżniające region zamieszkania były najpowszechniej deklarowane w gminach o dominacji ludności prawosławnej (zwłaszcza Czyże, Narewka, Boćki i w mniejszym stopniu Mielnik) oraz wśród społeczności kurpiowskiej (Turośl, Łyse, Nowogród). Nieznacznie niższymi poziomami uwzględniana tych wyróżników cechuje się także społeczność litewska (gmina Puńsk) oraz utożsamiająca się

⁶⁸ Wspomniana wcześniej *Kraina Otwartych Okiennic* jest położona właśnie w podobszarze B.

z Suwalszczyzną (Filipów, Raczki, Giby). W tym przypadku ponownie zaobserwowano znaczące różnice w opiniach społeczności zamieszkujących po drugiej stronie współczesnej granicy administracyjnej, a dawniej państwowej (Dubeninki, Kowale Oleckie, Kalinowo). Cechy osobowościowe były także powszechnie deklarowane wśród poleskiej społeczności gminy Hanna. Deklarowanie osobniczych wyróżników regionalnych o pozytywnej konotacji (*gościnność, pracowitość i uczciwość*) było zatem najsilniejsze wśród społeczności o najbardziej jednoznacznej tożsamości regionalnej, ugruntowanej także przez cechy historyczno-kulturowe i przyrodniczo-krajobrazowe.

Wiele z przytoczonych cech regionalnych (innych wyróżników, niż wymienione) należało do osobniczych, a ich konotacje były pejoratywne. Wymieniano m.in. *pijaństwo, alkoholizm, zawiść, zazdrość, plotkarstwo, chciwość, lenistwo, oszustwo*. Wyróżniano także *bezrobocie, brak perspektyw, wyludnianie się wsi, brak rąk do pracy, opuszczone gospodarstwa*. Interesujące, że powyższe cechy były najsilniej uwzględniane przez te same społeczności, które najczęściej podawały *gościnność, pracowitość i uczciwość*. Można na tej podstawie stwierdzić, że tożsamość regionalna, tworzy więzi z terytorium i zamieszkującą je społecznością prezentującą pełne spektrum zachowań ludzkich. Z kolei, podawanie niższej liczby cech wyróżniających region może być wyrazem mniejszego zaangażowania się jednostki w życie społeczne oraz słabszych więzi z terytorium i zamieszkującą ją zbiorowością.

Na obszarze badań można wyróżnić szereg cech kulturowych współdzielonych przez ogół społeczności północno-wschodniej Polski. Zdecydowanie dominuje jednak niska świadomość dziedzictwa kulturowego. Często tradycje ogólnopolskie postrzegane są jako wyróżniki regionu zamieszkania. Najwyższą świadomością swojej odrębności kulturowej cechuje się społeczność subregionu prawosławnego (gminy Boćki, Czyże, Mielnik, Narewka) i kurpiowskiego (Łyse, Nowogród, Turośl). Znaczące jest także poczucie tożsamości regionalnej wśród mieszkańców Suwalszczyzny w części obecnego województwa podlaskiego (Filipów, Giby, Raczki) i narodowej wśród mniejszości litewskiej (gmina Puńsk). Wszystkie powyższe grupy subregionalne i lokalne zamieszkują województwo podlaskie i to ono stanowi najbogatszą kulturowo część obszaru badań. Można w ich przypadku mówić o pewnych określonych terytorialnie bytach kulturowych. Wyjątkiem spoza regionu administracyjnego jest społeczność poleska, w większości zamieszkująca gminę Hanna (województwo lubelskie, podobszar F).

Poza wyżej omówionymi zależnościami przestrzennymi, należy podkreślić wyraźny wzrost bogactwa kulturowego z zachodu na wschód obszaru badań. Peryferyjność jest w tym przypadku czynnikiem ułatwiającym społeczności deklarowanie wyróżników typowych dla ich miejsca zamieszkania. Największe różnice względem omawianych cech dystynktywnych zaobserwowano wśród społeczności zamieszkujących po obu stronach granicy z dawnymi Prusami Wschodnimi. Silnie zarysował się także podział kulturowy pomiędzy Suwalszczyzną a Białostocczyzną w dolinie Biebrzy. Z kolei granica administracyjna na Bugu, choć wyraźnie dzieli społeczności historycznego Podlasia, to nadal odnaleźć można cechy współdzielone

przez mieszkańców obu brzegów, niektóre z nich (*korowaj, zaguby*) do dziś występują jedynie w granicach pierwszego województwa podlaskiego, nieistniejącego od 1795 r.

Ludność województwa podlaskiego cechuje się wyższą świadomością bogactwa kulturowego niż społeczności pozostałych fragmentów obszaru badań. Zestaw wyróżników regionalnych podawanych przez zbiorowość zamieszkującą to województwo wykazuje jednak wyraźne różnicowanie w zależności od podobszaru. Zaobserwowano wyraźne zgrupowania przestrzenne cech o zasięgu subregionalnym. Silnie wyróżnia się odmiennosc Kurpi, obszaru prawosławnego i Suwalszczyzny. Tak zarysowane różnicowanie etnograficzne północno-wschodniej Polski zaobserwowało wielu badaczy (m.in. Błachowski, 1960; Gajek, 1962; Maciejewska, 1965). Pomimo istotnego wpływu ostatniej reformy administracyjnej na postrzeganie Podlasia, cechy wyróżniające społeczności nowego województwa nie zostały więc w pełni zunifikowane. Na podstawie przeprowadzonych badań nie można mówić o Podlasiu w kontekście regionu kulturowego, istniejącego wewnątrz historycznych czy współczesnych granic administracyjnych. W świadomości społecznej mieszkańców tzw. historycznego Podlasia wspólne cechy zachowały się w formie szczątkowej. Kolejne podziały terytorialne przyczyniły się do wyraźnego różnicowania społeczności zamieszkałych po obu stronach Bugu. Trudno jednak stwierdzić, czy Podlasie kiedykolwiek stanowiło konstrukt kulturowy o wyraźnej odrębności w granicach pierwszego województwa (1566-1795), które było *de facto* regionem administracyjnym.

4.2.8. Percepcja przestrzenna Podlasia

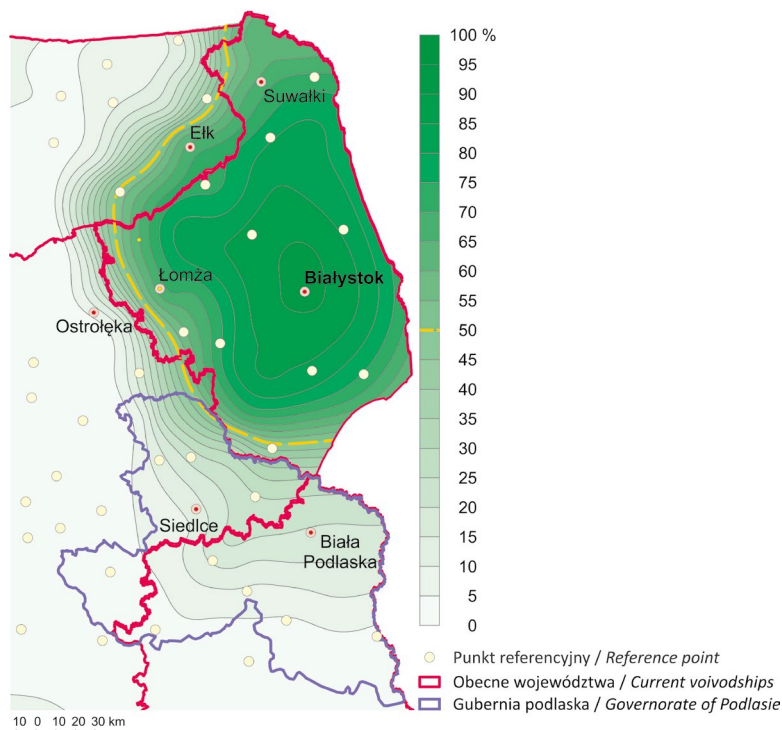
W badaniu wykorzystano schemat przedstawiający terytorium północno-wschodniej Polski, zawierający jedynie wycinek granicy państwowej oraz lokalizację 46 miast powiatowych wraz ich nazwami. Plansza pozbawiona jest innych granic administracyjnych i obiektów hydrograficznych (patrz Załączniki, pytanie nr 14 w kwestionariuszu ankiety). W celu zbadania postrzegania przestrzennego regionu, zastosowano pytanie: *Gdzie według Pana/Pani leży Podlasie? Proszę nakreślić granice Podlasia na poniższej mapie.* Wynikiem jest mapa wyobrażeniowa (mentalna) badanego regionu, która przedstawia procentowy udział miejscowości położonych wewnątrz jego granic. Takie podejście umożliwia więc analizę postrzegania zasięgu przestrzennego Podlasia wobec historycznych i współczesnych podziałów administracyjnych.

Najodpowiedniejszą kartograficzną formą prezentacji wyników badanego zjawiska jest metoda izolinii. W ten sposób osiągnięto ciągłość przestrzenną percepcji Podlasia. Rezultat badania potwierdza wcześniejszą obserwację, że większość ludności północno-wschodniej Polski postrzega terytorium Podlasia w granicach województwa podlaskiego (ryc. 4.29). Wynika to z powszechnego stosowania nazw regionu administracyjnego i relikowego jako synonimów. W następstwie, ich zasięgi przestrzenne w świadomości społecznej są także w dużym stopniu

jednakże. Większość wskazań zawiera się w granicach województwa podlaskiego. Niemal wszystkie miejscowości (13 z 14 punktów referencyjnych, tj. 93%) w nim położonych były uwzględniane przez ponad połowę badanych.

Zdecydowanie najwięcej podlaskich miejscowości znalazło się w granicach województwa białostockiego sprzed ostatniej reformy podziału terytorialnego (podobszary A i B). Podobszar B jest przy tym postrzegany najbardziej „podlaski” (ryc. 4.30). Jednocześnie, jego społeczność pozycjonuje Podlasie najwyżej w hierarchii identyfikacji z terytorium w porównaniu do innych zbiorowości (por. podrozdz. 4.2.2). Ponadto, mieszkańcy podobszaru B wykazują najsilniejszą z nim więź i cechują się najwyższą zgodnością pojmowania regionu administracyjnego i kulturowo-historycznego (por. podrozdz. 4.2.3). W tym przypadku można zatem mówić o wyraźnej tożsamości regionalnej, która jednocześnie definiuje percepcję zasięgu przestrzennego Podlasia wśród mieszkańców innych podobszarów badawczych.

Stolica regionu administracyjnego jest kojarzona jako najbardziej „podlaskie” miasto (blisko 96% wskazań). Białystok jako jedyna miejscowość uzyskała 100% wskazań wśród niektórych społeczności, niezależnie od obszaru badawczego. Miasto, wraz z okolicą jest postrzegane jako rdzeń regionu, wokół którego powstały

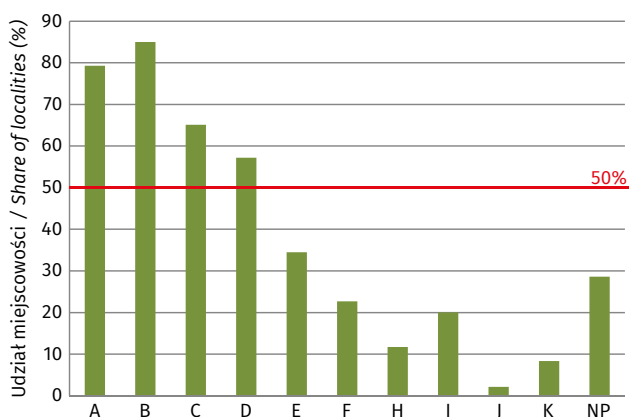
Ryc. 4.29. Mapa wyobraźniowa Podlasia. Procentowy udział miejscowości postrzeganych jako należące do Podlasia według ludności północno-wschodniej Polski

Fig. 4.29. Mental map of Podlasie. Percentage share of localities perceived as belonging to Podlasie by the population of northeastern Poland

koncentryczne kręgi o wyraźnym spadku wskazywania miejscowości referencyjnych. Peryferia województwa podlaskiego nie są już tak jednoznacznie postrzegane jako podlaskie. Leżące na historycznym Podlasiu Siemiatycze (podobszar A) uzyskały wartość poniżej 50%. Z kolei, granice wyobrażonego Podlasia (na podstawie przebiegu izolinii 50%) wykraczają znacząco poza terytorium województwa podlaskiego na zachodzie (Ełk wskazało aż 66% ogółu badanych), natomiast na południu nie dochodzą do doliny Bugu. Od północy i wschodu, region domykają granice państwa. Dowodzi to, że Podlasie nie jest postrzegane jednoznacznie poprzez historyczne czy współczesne podziały administracyjne. Ważniejsza dla percepcji regionu przez społeczność północno-wschodniej Polski jest rozpoznawalność Białegostoku i konotowanie go z Podlasiem.

Wizerunek stolicy regionu czy granice administracyjne nie są jednak jedynymi kryteriami postrzegania terytorium Podlasia. Pogranicze religijno-narodowościowe jest silnie konotowane z tym regionem, gdyż obok Białegostoku to właśnie subregion prawosławny jest najczęściej postrzegany jako podlaski (Bielsk Podlaski uwzględniło ponad 83% ludności, a Hajnówkę blisko 74%). Różnice w odsetku miejscowości tworzących wyobrażony obszar Podlasia położonych w dawnym województwie białostockim (podobszary A i B) oraz łomżyńskim i suwalskim (podobszary C i D) są znaczące (ryc. 4.30). Obszar historycznego Podlasia (podobszar C) jest przy tym silniej postrzegany jako podlaski niż Suwalszczyzna i ziemia łomżyńska (podobszar D).

W pozostałej części obszaru badań, najbardziej „podlaskie” miejscowości w świadomości społecznej położone są w województwie warmińsko-mazurskim. Na tej podstawie można wnioskować, że większość badanych nie zna dokładnego przebiegu granic województwa podlaskiego, stąd znaczący udział uwzględniania

Ryc. 4.30. Udział miejscowości według podobszarów badawczych (A-NP), które zdaniem ludności północno-wschodniej Polski położone są na Podlasiu (podobszar G nie został uwzględniony, ponieważ nie znalazła się w nim miejscowość referencyjna)

Fig. 4.30. Share of localities by research sub-areas (A-NP) considered by the population of north-eastern Poland to be located in Podlasie (sub-area G was not included as no reference locality was found therein)

takich miejscowości jak Ełk czy Olecko. Z kolei Łosice, położone są na historycznym Podlasiu (podobszar E), uzyskały niecałe 25%. Współczesny podział administracyjny okazał się więc nadrzędny w percepcji społecznej regionu w stosunku do granic historycznych. Kojarzenie obszaru na południe od Bugu z Podlasiem jest jednak zauważalne, gdyż wyobrażony region stopniowo „rozmywa się” od granic województwa podlaskiego w kierunku południowym. Z kolei dawna granica prusko-polska (obecnie z województwem warmińsko-mazurskim) jest znacznie bardziej ostra i wyraźniej od tej strony delimituje Podlasie w świadomości społecznej. Trudno jednak stwierdzić na ile konotowanie dawnej guberni podlaskiej z regionem wynika z wiedzy i świadomości historycznej (czy dziedziczonej tożsamości podlaskiej), a do jakiego stopnia jest to zasługa toponimów sugerujących związek z Podlasiem na południe od Bugu.

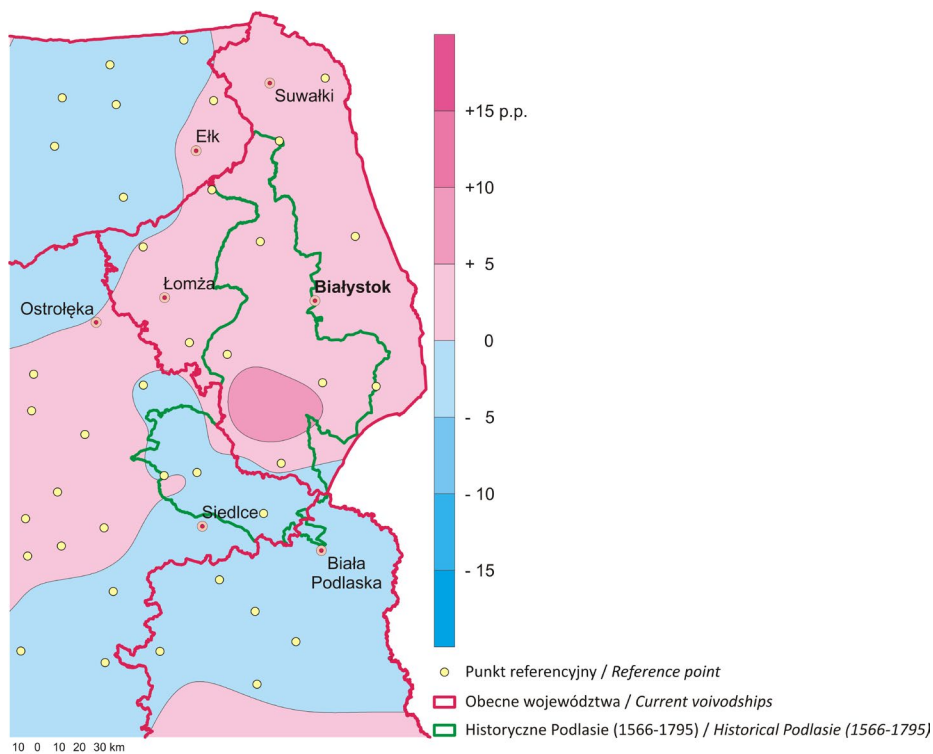
Ostatnia reforma administracyjna wywarła istotny wpływ na postrzeganie Podlasia w aspekcie przestrzennym. Oprócz ewidentnego znaczenia instytucjonalizacji województwa podlaskiego, wyraźna jest także rola toponimii miejscowości referencyjnych sugerujących taką przynależność regionalną. Różnice w postrzeganiu danej miejscowości jako „podlaskiej” są w tym względzie znaczące. Za przykład mogą posłużyć położone w podobszarze badawczym I, zaledwie 17 km od siebie Sokołów Podlaski (23,5% wskazań) i Węgrów (jedynie 10,6%). Toponimia może być zatem istotnym czynnikiem warunkującym postrzeganie przestrzeni Podlasia, który dla części społeczeństwa zdaje się nadrzędny w stosunku do świadomości dotyczącej granic regionów reliktowych.

Pomimo w dużej mierze zbieżnego „obrazu” przestrzennego regionów historyczno-kulturowego i administracyjnego (por. rozkład przestrzenny syntetycznego wskaźnika zgodności terytorialnej Podlasia – podrozdz. 4.2.3) znaczna część miejscowości uznawanych za leżące na Podlasiu znajduje się poza województwem podlaskim. Świadomość historyczna i więzi z Podlasiem jako regionem reliktowym są obecne wśród społeczności północno-wschodniej Polski. Może to sugerować, że ludność zamieszkująca historyczne Podlasie chętniej wskazuje granice regionu poza województwem podlaskim i uważa, że mieszka na Podlasiu rozumianym jako region reliktowy (czy *sentymalny*), a nie administracyjny (*behawioralny*). To kolejny wynik badania świadczący o występowaniu podlaskiej tożsamości regionalnej wśród społeczności zamieszkałej na południe od Bugu. Poza granicami województwa podlaskiego, najbardziej „podlaski” zdaniem badanych okazał się podobszar badawczy E, którego społeczność wykazuje dość silne więzi z Podlasiem (por. podrozdz. 4.2.2 i 4.2.3)⁶⁹. Drugi z podobszarów historycznego województwa podlaskiego (1566-1795) – I, znalazł się tuż za jednostką F (ryc. 4.30). Ta z kolei położona była tylko w granicach guberni podlaskiej. Obszary historycznie niezwiązane z Podlasiem (J i NP) były znacznie rzadziej

⁶⁹ Jedynie 59% społeczności gminy Sarnaki (podobszar E) uważa, że Białystok leży na Podlasiu. Z kolei Łosice uzyskały ponad 72%. Miejscowość, którą najczęściej zawierali mieszkańcy Sarnak w zdelimitowanym regionie były Siemiatycze, położone tuż za Bugiem. To dowodzi, że Podlasie w ich świadomości jest bytem przestrzennym na poziomie lokalnym lub, wśród mniejszości, subregionalnym — Podlasiem Nadbużańskim. Z tej perspektywy, najprawdopodobniej więc słusznie obszar dorzecza środkowego Bugu był uważany przez badaczy za kolebkę regionu (por. Gloger, 1903; Jabłonowski, 1910; Wiśniewski, 1977; Piskozub 1987).

uwzględniane jako należące do wyobrażonego regionu. Miejscowości podobszarów badawczych K oraz H podobnie jak F, należały do guberni podlaskiej, uzyskały jednak od niego znacząco niższy odsetek uwzględnień. Najprawdopodobniej z powodu braku występowania toponimów sugerujących związek z Podlasiem.

Przeprowadzone badania dowiodły, że Podlasie jest postrzegane odmiennie przez społeczności poszczególnych podobszarów badawczych. Społeczność historycznego Podlasia nie wykazuje wyraźnych różnic w postrzeganiu regionu w stosunku do ogółu ludności (ryc. 4.31). Największe dysproporcje w porównaniu z ogólną percepcją badanego regionu zaobserwowano natomiast między mieszkańcami obecnego województwa podlaskiego i dawnej guberni podlaskiej (ryc. 4.32 i 4.33). W tym względzie podział na Podlasie północne i południowe jest zauważalny. Mieszkańcy województwa podlaskiego w znacznie większym stopniu utożsamiają granice Podlasia z obszarem swojego regionu administracyjnego. Najbardziej wyraźne różnice w stosunku do innych społeczności dotyczą północnej i zachodniej części województwa podlaskiego, które w sensie historycznym nie były związane z Podlasiem przed 1999 r. (podobszar D). Społeczność województwa podlaskiego powszechniej uwzględnia te obszary jako należące do wyobrażonego

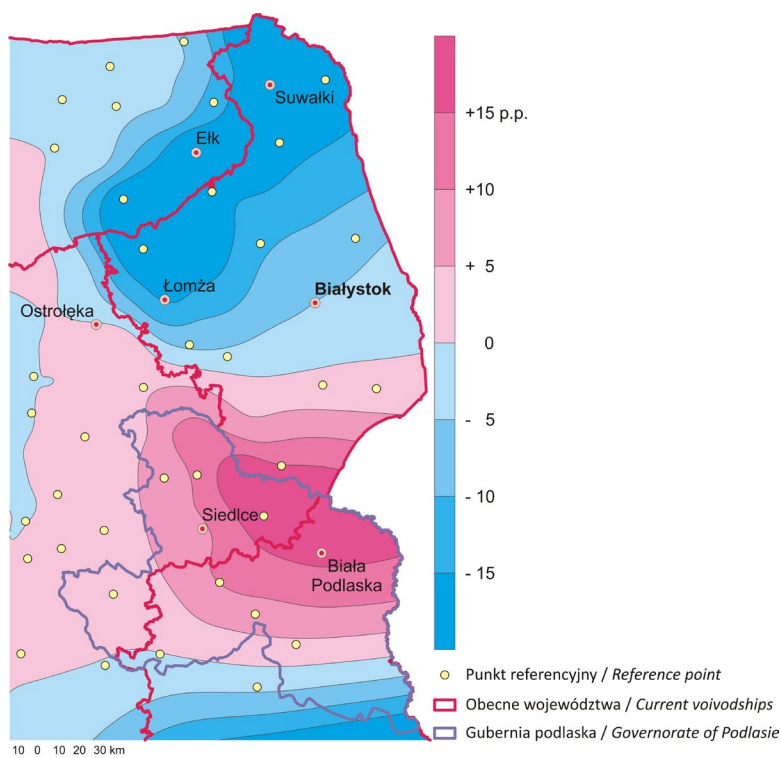
Ryc. 4.31. Różnice w postrzeganiu Podlasia pomiędzy ogółem ludności północno-wschodniej Polski a mieszkańcami tzw. historycznego Podlasia (1566-1795); punkty procentowe

Fig. 4.31. Differences in perception of Podlasie between the overall population of north-eastern Poland and residents of historical Podlasie (1566-1795); percentage points

regionu. Z kolei mieszkający w dawnej guberni podlaskiej w wyraźnie niższym stopniu włączają Suwalszczyznę i ziemię łomżyńską do obszaru Podlasia niż z ogół społeczności północno-wschodniej Polski. Znacząco częściej natomiast wyróżnili dolinę środkowego Bugu. Ryciny 4.32 i 4.33 można więc postrzegać jako uzupełniające się „negatywy”.

Spółeczność południowego Podlasia znacznie słabiej utożsamia Podlasie z województwem podlaskim, akcentując jego granice na południe od Bugu, będącego jednocześnie ich miejscem zamieszkania. Może to stanowić przesłankę, że dominujący w tamtejszej świadomości obraz Podlasia to region historyczno-kulturowy, a nie administracyjny. Jak wspomniano wcześniej mieszkańcy dawnej guberni podlaskiej cechują się najniższym poziomem syntetycznego wskaźnika zgodności terytorialnej Podlasia (por. podrozdz. 5.2.3). Najprawdopodobniej, czynnik administracyjny jest tam mniej istotny dla postrzegania Podlasia niż uwarunkowania historyczne i kulturowe.

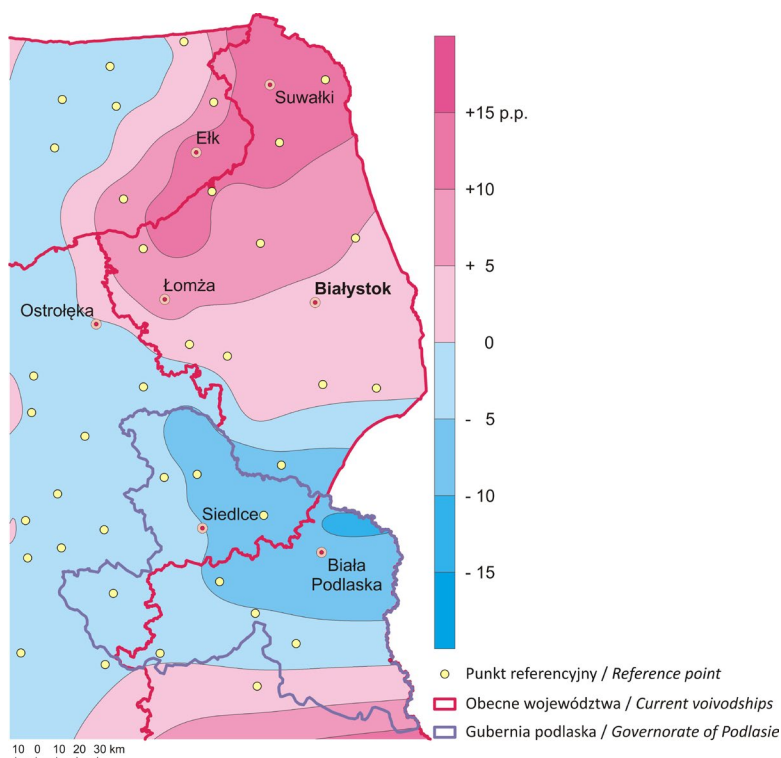
Badania dowiodły, że wyobrażenie o terytorium Podlasia jest zjawiskiem o charakterze ciągłym, uwarunkowanym wiekiem ludności, a więc stopniem

Ryc. 4.32. Różnice w postrzeganiu Podlasia pomiędzy ogółem ludności północno-wschodniej Polski a mieszkańcami guberni podlaskiej (tzw. południowego Podlasia); punkty procentowe
 Fig. 4.32. Differences in perception of Podlasie between the overall population of north-eastern Poland and residents of Podlasie Governorate (the so-called southern Podlasie); percentage points

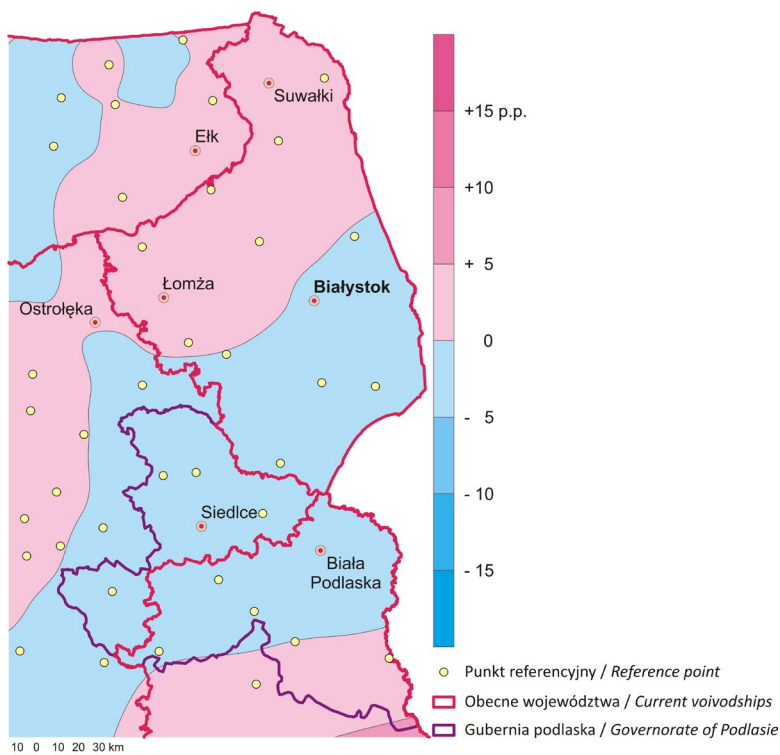

zakorzenia w obecnym podziale administracyjnym. Najmłodsza grupa wiekowa (18-29) wyraźniej niż ogół społeczności nakreśla granice Podlasia w nawiązaniu do obszaru województwa podlaskiego (ryc. 4.34). Dla młodzieży, terytorium na południe od Bugu jest słabiej konotowane z Podlasiem, natomiast Suwalszczyzna silniej. Percepcja regionu poprzez obecne granice administracyjne nieco słabnie wraz z wiekiem. Środkowa grupa wiekowa (40-49 lat) rzadziej uwzględniała ziemię łomżyńską i Kurpie w granicach Podlasia (ryc. 4.35). Z kolei dwie najstarsze grupy wiekowe, a zwłaszcza seniorzy (60+), poza powyższymi obszarami, słabiej konotują Suwalszczyznę z omawianym regionem (ryc. 4.36) i są najmniej podatni na konotowanie zasięgu przestrzennego Podlasia z obecnym województwem. Różnice te są jednak niewielkie (poniżej 5 punktów procentowych). Ostatnia reforma administracyjna wywarła zatem wpływ na postrzeganie badanego regionu na całe społeczeństwo. Czynnikiem wieku jest mniej istotny dla postrzegania zasięgu przestrzennego Podlasia niż współczesna przynależność regionalna. Mieszkańcy obecnych województw są znacznie silniej spolaryzowani względem postrzegania Podlasia, a różnice w stosunku do ogółu ludności przekraczają 15 punktów procentowych.

Ryc. 4.33. Różnice w postrzeganiu Podlasia pomiędzy ogółem ludności północno-wschodniej Polski a mieszkańcami obecnego województwa podlaskiego; punkty procentowe

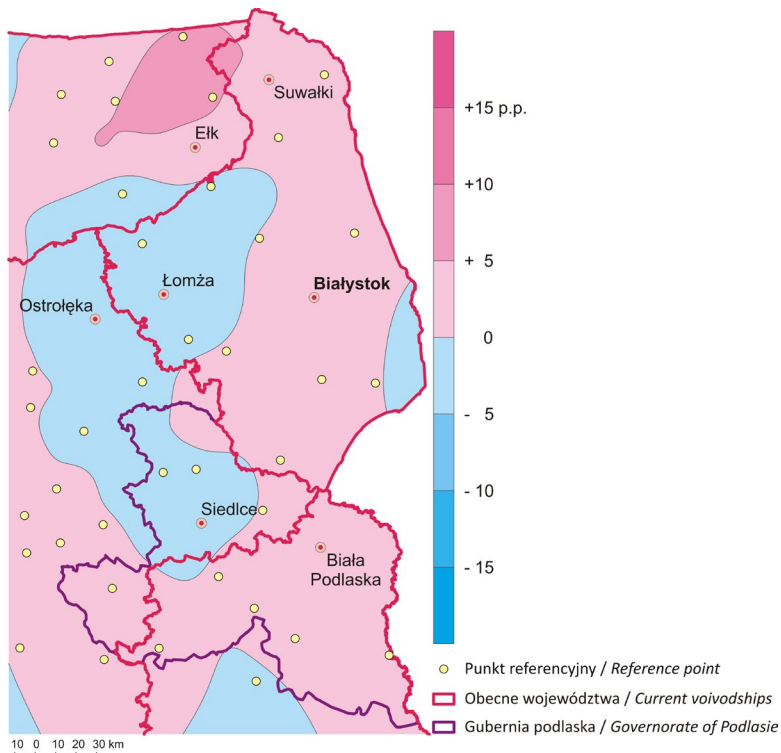
Fig. 4.33. Differences in perception of Podlasie between the overall population of north-eastern Poland and the residents of the current Podlaskie Voivodship; percentage points

Ryc. 4.34. Różnice w postrzeganiu Podlasia pomiędzy ogółem ludności północno-wschodniej Polski a grupą wiekową 18-29; punkty procentowe

Fig. 4.34. Differences in perception of Podlasie between the overall population of north-eastern Poland and the 18-29 age group; percentage points

Obszar percypowany jako Podlasie jest stosunkowo rozległy, gdyż część społeczności północno-wschodniej Polski kojarzy toponim regionu z terytorium obecnego województwa podlaskiego, a pozostali z historycznymi jednostkami przestrzennymi. Wynika to w dużej mierze z synonimicznego rozumienia ich nazw – i w efekcie – terytoriów. Z pewnością istotna jest także rola nazw miejscowości, przyczyniająca się do konotowania przestrzeni z Podlasiem. Badania dowiodły, że instytucjonalizacja regionu administracyjnego w 1999 r. zdominowała jego ogólną percepcję przestrzenną. W innej sferze świadomości rozwinęła się z kolei reszta spektrum semantycznego słowa *Podlasie*. Dziedzictwo kulturowe czy przyrodnicze Suwalszczyzny, generalnie uznawanej przez badanych za część Podlasia, dzięki czynnikowi administracyjnemu, jest także pośrednio z nim konotowane (por. Angiel 2003). Instytucjonalizacja regionu wpływa zatem na aspekt przestrzenny oraz symboliczny nowo powstałego regionu. Do podobnych wniosków doszli geografowie zajmujący się tym zagadnieniem (por. Paasi, 1986, 1991; Zimmerbauer i Paasi, 2013). Kluczową rolę w kształtowaniu percepcji odgrywa nazewnictwo przestrzeni. Dla przykładu, postrzeganie Czeskiego Raju (cz. *Český ráj*) w dużym stopniu ograniczało się do niewielkiego obszaru

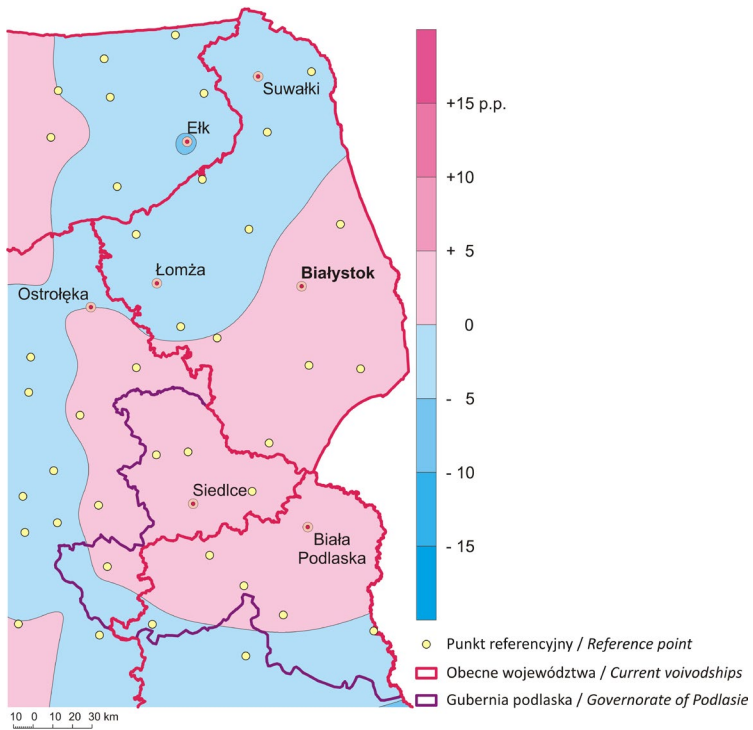

Ryc. 4.35. Różnice w postrzeganiu Podlasia pomiędzy ogółem ludności północno-wschodniej Polski a grupą wiekową 40-49; punkty procentowe

Fig. 4.35. Differences in perception of Podlasie between the overall population of north-eastern Poland and the 40-49 age group; percentage points

chronionego krajobrazu oficjalnie noszącego tę nazwę, pomimo długiej tradycji stosowania określenia potocznego dla bardziej rozległego terytorium (Semian, 2012).

Znaczenie instytucjonalizacji województwa podlaskiego na postrzeganie przestrzeni Podlasia jest nadrzędne. Niniejsze wyniki w dużej mierze potwierdzają jednak, że przywiązanie do nazwy regionu jest dziedziczone i utrwalane w świadomości społecznej pomimo rekonfiguracji granic i zmiany toponimii. Kolejne reformy administracyjne nie są więc w stanie całkowicie zatrzeć więzi łączących społeczność z regionem zamieszkania i dziedziczonego postrzegania terytorium Podlasia. Tożsama konkluzja płynie z badań dotyczących percepcji przestrzeni Podola na Ukrainie, gdzie pomimo zmian przebiegu granic i nazw regionów, więzi z tak określaną przestrzenią są w dużym stopniu zachowane (Melnychuk i Gnatiuk, 2018).

Ryc. 4.36. Różnice w postrzeganiu Podlasia pomiędzy ogółem ludności północno-wschodniej Polski a grupą wiekową 60+; punkty procentowe

Fig. 4.36. Differences in perception of Podlasie between the overall population of north-eastern Poland and the 60+ age group; percentage points

5. WNIOSKI

5.1. Weryfikacja hipotez badawczych

Przegląd literatury przedmiotu (rozdz. 2), opracowanie danych zastanych (rozdział 3) oraz przeprowadzenie badań społecznych (rozdz. 4) dostarczyły bogatej wiedzy dotyczącej uwarunkowań tożsamości terytorialnej Podlasia wobec historycznych i współczesnych podziałów administracyjnych. Na tej podstawie dokonano weryfikacji hipotez badawczych:

***H1.** Podlasie jest utożsamiane ze współczesnym województwem podlaskim, powstałym wskutek reformy administracyjnej w 1999 r. Instytucjonalizacja regionu w obecnych granicach przyczynia się do kształtowania nowej tożsamości terytorialnej. Podlasie jest postrzegane głównie jako region administracyjny.*

TAK, hipoteza została zweryfikowana pozytywnie. Badania potwierdziły zaistnienie procesu wygaszania tożsamości podlaskiej na obszarach historycznie związanych z Podlasiem (tj. w województwie podlaskim z czasów I RP oraz guberni podlaskiej), które obecnie nie należą do województwa podlaskiego utworzonego w 1999 r. Z kolei ludność Suwalszczyzny, ziemi łomżyńskiej i Kurpi silnie utożsamia się z Podlasiem, pomimo braku historycznych i kulturowych koneksji z tym regionem. Na podstawie analizy piśmiennictwa (podrozdz. 3.5) oraz badań społecznych można wnioskować, że instytucjonalizacja regionu o topimie nawiązującym do Podlasia skutkuje powszechnym stosowaniem nazwy administracyjnej (województwo podlaskie) i historycznej (Podlasie) jako synonimów. Ostatnia reforma administracyjna przyczyniła się do kształtowania nowej – *hybrydowej* — tożsamości terytorialnej ludności północno-wschodniej Polski. Łączy ona przywiązanie do współczesnego województwa (powszechnie rozumianego jako *Podlasie*) przy jednoczesnym kulturowaniu i dziedziczeniu więzi z Kurpiami czy Suwalszczyzną. Tożsamość hybrydowa wykształciła się również poza granicami województwa podlaskiego, gdzie obserwuje się przywiązanie do współczesnych regionów administracyjnych (powszechnie postrzeganych jako *Mazowsze* i *Lubelszczyzna*) oraz mniej lub bardziej wyraźne symptomy przywiązania społeczności do Podlasia.

Reforma podziału terytorialnego w znaczącym stopniu przyczyniła się do postrzegania Podlasia jako regionu administracyjnego, tj. województwa podlaskiego, zarówno przez jego mieszkańców, jak i społeczności obszarów ościennych. Ponadto, zaobserwowano, że zbiorowość województwa podlaskiego w większym stopniu postrzega te terytoria jako tożsame. Z kolei, społeczność badanego obszaru położonego na południe od Bugu najsilniej rozróżnia terytorium regionu administracyjnego i historyczno-kulturowego, co może świadczyć o przywiązaniu do Podlasia (a nie województwa podlaskiego).

Odwołując się do typów regionu rozumianych jako zjawiska społeczne ukształtowane przez więzi zbiorowości z terytorium (Rykiel 2009), na obszarze badań wyróżniono:

- I. **Podlasie jako region behawioralny (administracyjny)**, istniejący w świadomości społecznej ludności województwa podlaskiego (podobszary A-D). Jego zbiorowość najsilniej utożsamia *Podlasie* i *województwo podlaskie* w aspekcie terytorialnym i semantycznym. Przywiązanie do tak pojętego regionu (tj. *tożsamość przeżywalna*) wyraża społeczne potrzeby egzystencjalne (w tym administracyjne, zawodowe i socjalne) pozbawione kontekstu historycznego i kulturowego. Region behawioralny wykształcił się najsilniej w świadomości ludności podobszaru badawczego D (Suwalszczyzna, Kurpie i ziemia łomżyńska), gdzie więzi z Podlasiem nie są dziedziczne, ale zostały nabyte wskutek utworzenia województwa podlaskiego. Nie koliduje to jednak z najwyższym poziomem syntetycznego wskaźnika aktywności społecznej wśród tych zbiorowości, która nakierowana jest na kultywowanie więzi z innym regionem (Kurpiami, Suwalszczyzną) czy narodem litewskim i cechuje się wyraźną tożsamością kulturową.
- II. **Podlasie jako region kulturowy**, istniejący w świadomości społecznej ludności prawosławnej, deklarującej inną narodowość niż polska i/lub określających siebie jako *tutejsi*. Społeczność ta zamieszkuje obszar pogranicza narodowościowo-wyznaniowego, położonego w południowo-wschodniej części województwa podlaskiego (południowy fragment podobszarów A i B). Silne przywiązanie do Podlasia wśród tej społeczności współwystępuje z powszechną świadomością wyraźnie wyróżniających się cech kultury regionalnej, używanie gwary, wyznanie prawosławne oraz utożsamianie się z inną narodowością niż polska (lub jednocześnie deklarowanie narodowości polskiej i innej). Wymienione czynniki powodują, że zbiorowość wykształciła silne poczucie odmienności w stosunku do reszty społeczeństwa, przejawiające się wyraźną tożsamością podlaską. Dominuje tu więc regionalna *tożsamość historyczna*, która stanowi dziedziczony fragment tamtejszej kultury. Jednocześnie, tę społeczność cechuje najwyższy poziom syntetycznych wskaźników regionalnej tożsamości prospektywnej oraz więzi społecznych. Członkowie tej zbiorowości mają największe poczucie wzajemnego wsparcia ze strony lokalnej społeczności. Dość jednoznacznie stoją także na stanowisku, że przyszłe pokolenia powinny mieszkać na Podlasiu.

III. Podlasie jako region sentymentalny, istniejący w świadomości społecznej ludności historycznego oraz południowego Podlasia. Zbiorowości te zamieszkują podobszary C (gdzie równolegle zaobserwowano więzi z regionem behawioralnym) oraz E i F. Badania wykazały, że przywiązanie do tak rozumianego regionu jest dla nich dziedzicznym elementem tożsamości (tj. *tożsamość historyczna*). Wynika to z uwarunkowań historycznych – przynależności do historycznego Podlasia i/lub guberni podlaskiej – oraz toponimii sugerującej taką afiliację regionalną (np. Sokół Podlaski, Biała Podlaska). Więzy z regionem sentymentalnym są natomiast w dużej mierze pozbawione kontekstu kulturowego. Nieco wyższa jest świadomość wspólnych wydarzeń historycznych związanych z Podlasiem (stąd np. kult Męczenników Podlaskich). Najważniejszym, dziedzicznym elementem budującym tożsamość regionu sentymentalnego w świadomości społecznej ludności zamieszkałej na południe od Bugu jest toponim – *Podlasie*.

H2. Wiek mieszkańców jest głównym czynnikiem modyfikującym stopień identyfikacji z regionem.

NIE, hipoteza została zweryfikowana negatywnie. Przeprowadzone testy istotności statystycznej dowiodły, że wiek nie jest głównym czynnikiem modyfikującym stopień identyfikacji z Podlasiem. Wśród analizowanych zmiennych społeczno-demograficznych najwyższym wpływem cechują się *ex aequo* zajęcie i wyznanie. W następnej kolejności wykazano istotność statystyczną deklarowanej narodowości lub samookreślenia (*tutejsi*). Więzy z Podlasiem są najsilniejsze wśród rolników oraz społeczności prawosławnej i/lub deklarującej narodowość białoruską lub łączoną (białoruską i polską, *tutejszą* i białoruską, itp.). Analiza statystyczna wykazała, że wiek stanowi kolejny pod względem wpływu czynnik. Przywiązanie do Podlasia wzrasta wraz z wiekiem.

Wyniki przeprowadzonych badań społecznych (podrozdz. 4.2) uwzględniają czynnik wieku jako główną determinantę więzi z Podlasiem. Jest to wartość dodana, biorąc pod uwagę istotę zagadnienia badawczego. Zróznicowanie relacji z Podlasiem w zależności od wieku społeczności wynika bowiem z wpływu reformy administracyjnej. Różnice pomiędzy grupami wiekowymi akcentują czynnik czasu, w którym odbywały się zmiany terytorialne i odzwierciedlają więzi społeczne z nowym (i dawnym) regionem. Wykazano, że starsi mieszkańcy północno-wschodniej Polski (powyżej 50. roku życia) są mniej podatni na percepcję regionu zamieszkania przez pryzmat ostatniej reformy administracyjnej. Z kolei świadomość regionalna młodzieży kształtowana jest silniej na podstawie obecnego układu województw. Różnice te są jednak relatywnie niewielkie, a instytucjonalizacja regionu w 1999 r. odegrała nadrzędną rolę w świadomości społecznej niezależnie od wieku.

Analiza wyników badań według wieku ludności pozwoliła określić obszary, w których przywiązanie do Podlasia jest dziedzicznym elementem kulturowym (*historyczne Podlasie i niektóre społeczności guberni podlaskiej*) oraz takie,

w których jest to cecha nabyta wskutek instytucjonalizacji regionu (Kurpie, Suwalszczyzna, ziemia łomżyńska, ziemia sokóleńska).

H3. *Tożsamość terytorialna mieszkańców badanego obszaru jest niejednorodna. Ludność charakteryzuje się silnym zróżnicowaniem więzi z regionem zamieszkania oraz odmiennymi wyobrażeniami o jego zasięgu przestrzennym i cechach wyróżniających (dystynktywnych).*

TAK, hipoteza została zweryfikowana pozytywnie. Badania wykazały, że region nie stanowi najważniejszego wycinka przestrzeni, z którym społeczność buduje więzi terytorialne. Dla większości ludności północno-wschodniej Polski bardziej istotne jest przywiązanie do kraju lub najbliższego sąsiedztwa i gminy zamieszkania. Region w świadomości społecznej jest powszechnie utożsamiany z obecnym województwem. Podlasie znalazło się wysoko w hierarchii przywiązania do terytorium jedynie wśród mieszkańców podobszaru B, nie należącego do historycznego województwa (1566-1795). Czynnikiem decydującym o stopniu utożsamiania się z poziomem regionalnym jest wyznanie prawosławne i przynależność narodościowa (inna niż polska). Jest to jedyna społeczność województwa podlaskiego, dla której *Podlasie* jest bardziej istotnym terytorium niż region administracyjny.

Badania dowiodły, że Podlasie jest postrzegane w odmienny sposób, tak pod względem terytorialnym, jak kulturowym. Wykazano, że społeczność północno-wschodniej Polski jest zróżnicowana pod względem przypisywania swojemu regionowi zamieszkania określonych cech społeczno-kulturowych. Wspólne dla tych zbiorowości jest stosowanie nazwy *Podlasie* oraz samookreślenie jako *Podlasiak/Podlasianka*. Toponim regionu jest najważniejszym symbolem integrującym różniące się pod względem kulturowym społeczności. Nie można mówić o Podlasiu jako regionie kulturowym, którego cechy wyróżniające byłyby wspólne dla społeczności zamieszkałej wewnątrz granic historycznych czy współczesnych. Każda ze społeczności lokalnych czy subregionalnych identyfikująca się z Podlasiem wykazuje odmienny zestaw atrybutów charakterystycznych dla swojego regionu. Specyfika kulturowa i endogenne czynniki dystynktywne budujące tożsamość podlaską – niegdyś (być może) wyraźniej odróżniające ten region od innych – obecnie, wskutek detradycjonalizacji, globalizacji i migracji są trudne do zidentyfikowania. Cechy odmienności kulturowej na obszarze badań ograniczają się do subregionu, gdzie dominuje wyznanie prawosławne. Podlasie funkcjonujące w świadomości mieszkańców północno-wschodniej Polski jest regionem o rozmytych granicach. Będąc obszarem pogranicza kulturowego, posiada wiele cech występujących w sąsiednich regionach. Trudno natomiast zidentyfikować elementy krajobrazu kulturowego typowe dla Podlasia i występujące tylko w nim. W rezultacie, społeczności lokalne, egzystujące w znacznym od siebie oddaleniu przestrzennym mogą uważać się za mieszkańców Podlasia (tzw. *Podlasiaków*), ale ich wyobrażenie o regionie (w tym jego granicach) wraz z kontekstem historyczno-kulturowym jest odmiennie. Wspólne dla tych społeczności jest w głównej mierze stosowanie *nazwy* Podlasie, która w wymiarze przestrzennym odnosi się

do obszaru obecnego województwa podlaskiego, dawnego regionu administracyjnego lub nieformalnych, subregionalnych i lokalnych jednostek terytorialnych. Toponim jest zatem kluczowym symbolem integrującym różniące się pod względem kulturowym społeczności.

H4. *Największe różnice w charakterystyce tożsamości terytorialnej na obszarze badań występują po obu stronach granicy administracyjnej cechującej się najwyższą stabilnością.*

TAK, hipoteza została zweryfikowana pozytywnie. Podziały administracyjne na obszarze badań cechują się bardzo zróżnicowaną trwałością czasową. Najwyższą stabilnością cechuje się odcinek granicy polsko-pruskiej oraz granica zaborowa na Bugu. Te linie podziału, długotrwanie izolując sąsiadujące ze sobą społeczności, ugruntowały odmienne tożsamości terytorialne. Granice powstałe wskutek reformy administracyjnej w 1999 r. najsilniej różnicują przywiązanie społeczności do regionu i postrzeganie jego zasięgu przestrzennego wśród młodszych grup wiekowych. Przeprowadzona analiza statystyczna udowodniła, że największy wpływ na utożsamianie się z Podlasiem wykazuje granica prusko-polska, która jednocześnie cechuje się najwyższą stabilnością wśród wszystkich badanych linii podziału (1657 do 1795; ponownie od 1807 r.). Granica ta, długotrwanie izolując sąsiadujące ze sobą społeczności, ugruntowała odmienne więzi z terytorium i krajobraz kulturowy.

5.2. Podsumowanie

Niniejsza monografia potwierdziła złożoność relacji, jakie ukształtowały się pomiędzy społecznością północno-wschodniej Polski i zamieszkaną przez nią przestrzenią. Przeprowadzone badania wykazały istnienie wpływu podziałów administracyjnych na modyfikację tożsamości terytorialnej i postrzeganie Podlasia w ujęciu czasowym. Instytucjonalizacja regionu, którego nazwa sugeruje związek z Podlasiem przyczyniła się do modyfikacji tożsamości regionalnej i postrzegania jego terytorium, niezależnie od uwarunkowań historycznych. Wizerunek Podlasia w świadomości ogólnopolskiej jest kształtowany przez pryzmat kolejnych podziałów administracyjnych. Wykazano, że postrzeganie Podlasia w literaturze jest silnie uwarunkowane obowiązującym w czasie publikacji układem województw, zwłaszcza w opracowaniach pozanaukowych. Z kolei, w pracach naukowych, niezależnie od zmieniających się granic, Podlasie przeważnie opisywano jako terytorium pierwszego województwa podlaskiego (1566-1795).

Udowodniono, że granica polsko-pruska, cechująca się najwyższą stabilnością, najsilniej różnicuje przywiązanie do omawianego regionu. Wpływ współczesnych granic województwa podlaskiego jest tylko nieznacznie słabszy. Badania wykazały, że mieszkańcy tego regionu administracyjnego w znacznie większym stopniu utożsamiają obszar *Podlasia z województwem podlaskim* niż pozostałe

zbiorowości. Niniejsza praca potwierdziła, że obecnie dominującą postacią Podlasia w świadomości społecznej jest region administracyjny (województwo podlaskie). Ta prawidłowość dotyczy również zbiorowości historycznie związanych z Podlasiem, zamieszkałych na południe od Bugu. Jednakże utożsamianie Podlasia z obecnym województwem podlaskim jest wśród nich zauważalnie słabsze.

Hierarchia więzi zbiorowości z terytorium w różnych skalach przestrzennych okazała się stosunkowo przewidywalna. Ludność północno-wschodniej Polski silniej identyfikuje się z poziomem krajowym i lokalnym w porównaniu ze szczeblem regionalnym. Niższe przywiązanie do regionu można uznać za wynik niestabilnych granic administracyjnych i toponimii województw, przez pryzmat których mieszkańcy postrzegają terytorium Podlasia, a także Mazowsza czy Lubelszczyzny. Badanie dostarczyło dowodów na stosunkowo silne przywiązanie do nieformalnego (sub) regionu Polski Wschodniej, które wśród niektórych społeczności przewyższało więzi z jednostkami administracyjnymi, zarówno obecnymi, jak i historycznymi. Te wyniki potwierdzają konkluzje płynące z badań przeprowadzonych w innych częściach Europy (np. mieszkańcy Langwedocji-Roussillon w południowej Francji, często wymieniali *Południe* jako istotny wyznacznik tożsamości, a respondenci fińskiego Pirkanmaa podkreślali swoją przynależność do *Zachodu*; Antonsich, 2010). Formalizacja terytorialności nie musi więc stanowić głównego czynnika determinującego relacje między człowiekiem a miejscem zamieszkania.

Analiza statystyczna wykazała, że cechy społeczno-demograficzne zbiorowości północno-wschodniej Polski, odpowiedzialne za budowanie więzi z terytorium w różnych skalach przestrzennych, są nieoczywiste. Poziom wykształcenia i czas zamieszkania w badanej gminie nie wpływają istotnie na stosunek do terytorium. Kluczowymi czynnikami pod tym względem są natomiast: zajęcie, wyznanie, deklarowana narodowość oraz wiek. Płeć i fakt urodzenia w badanej gminie stanowią drugorzędne czynniki determinujące przywiązanie do zamieszkanego przestrzeni.

Identyfikacja ludności z Podlasiem w województwie podlaskim jest najwyższa wśród społeczności północno-wschodniej Polski, choć nie ogranicza się do jego obszaru. Największe przywiązanie do tego regionu zaobserwowano wśród mieszkańców województwa białostockiego (według podziału administracyjnego z lat 1975-1998), częściowo położonego w województwie podlaskim z czasów I RP (1566-1795). Uwarunkowania historyczne wywierają zauważalny wpływ na stosunek do Podlasia i jego postrzeganie przestrzenne lecz są drugorzędne wobec obecnego podziału terytorialnego Polski. Można stwierdzić, że regionalna pamięć zbiorowa do pewnego stopnia opiera się zmianom granic administracyjnych. W rezultacie, współczesna tożsamość terytorialna na poziomie regionalnym jest niejednorodna, odwołując się często do więcej niż jednego terytorium. Wyniki badań odpowiadają wnioskowi z rozważań dotyczących tożsamości Podola na Ukrainie (Melnychuk i Gnatiuk, 2018), zgodnie z którymi większość jego mieszkańców posiada *hybrydową* tożsamość terytorialną, łączącą przywiązanie do starych i nowych regionów, ich zasięgów przestrzennych i nazw.

Obecny podział administracyjny wywiera decydujący wpływ na postrzeganie Podlasia i przywiązanie do tego regionu. Instytucjonalizacja

województwa podlaskiego nie zatarła jednak bogactwa kulturowego jego społeczności. Utożsamianie się z Podlasiem jest tam współdzielone przez przywiązanie do Kurpi czy Suwalszczyzny. Z kolei na obszarach historycznie podlaskich, położonych na południe od Bugu, obserwuje się kształtowanie więzi z nowymi regionami (postrzeganymi jako *Mazowsze* czy *Lubelszczyzna*) przy kultywowaniu i dziedziczeniu utożsamiania się z Podlasiem. Tak skonstruowane tożsamości hybrydowe mogą być przekazywane w świadomości społecznej przez pokolenia (Paleczny, 2008; Terlouw, 2009; Zimmerbauer, 2013).

Instyytucjonalizacja regionu wpływając na sferę wyobrażeń o terytorium zamieszkania wraz z jego symboliką oraz wymiarem administracyjnym może przyczynić się do wzmacniania procesu budowania identyfikacji zbiorowej (Paasi, 1986, 1991, 1996). W przypadku obszaru badań, wykazano istnienie takiego mechanizmu zainicjowanego w wyniku reformy administracyjnej w 1999 r. Obecnie Podlasie funkcjonuje w sensie semantycznym i geograficznym jako region administracyjny. Analiza statystyczna wykazała, że zamieszkiwanie w województwie podlaskim wzmacnia tę relację.

Współcześnie mamy do czynienia z analogicznym procesem, który miał miejsce w XIX w., kiedy to postrzeganie Podlasia uległo zmianie w związku z utworzeniem regionów administracyjnych na południe od Bugu. Jak wykazano w rozdziale 3, nazwanie terytorium określeniem pochodnym od słowa *Podlasie* sprzyjało postrzeganiu tak zinstytucjonalizowanego regionu. Wskutek utworzenia województwa w 1999 r., podobny mechanizm objął jego północne i zachodnie fragmenty, które historycznie i kulturowo nie były związane z Podlasiem – Suwalszczyznę, Kurpie, ziemię łomżyńską i sokolską. Uśrednione wartości syntetycznych wskaźników podlaskiej tożsamości terytorialnej oraz autoidentyfikacji podlaskiej są obecnie wyższe wśród społeczności wymienionych obszarów w porównaniu do ludności zamieszkującej terytorium historycznie podlaskie – wschodnich powiatów województwa mazowieckiego oraz północnych lubelskiego. Więzy z *Podlasiem* – kształtujące się w świadomości społecznej zbiorowości, które związały się z nim wskutek reformy administracyjnej w 1999 r. – powstały w relatywnie krótkim interwale czasowym. Badania społeczne przeprowadzono bowiem w latach 2017-2018, niespełna dwadzieścia lat po zmianie układu województw i ich toponimii. Ponadto, nie wykazano silniejszego przywiązania do dawnych regionów (1975-1998) wśród najstarszych grup wiekowych.

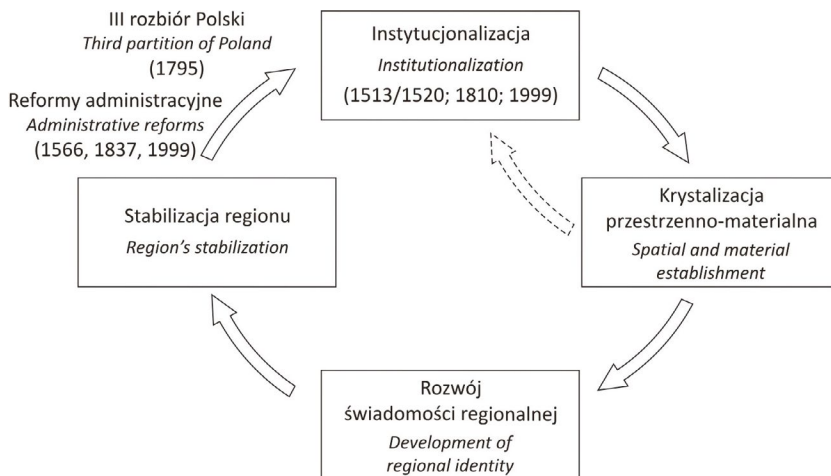
Ta zależność wpisuje się w obserwację, że region jest przede wszystkim konstruktorem społecznym (Paasi, 2011; Van Langenhove, 2013). Dlatego też tożsamość regionalna nie powinna być rozumiana jako zjawisko stałe czy trwałe, ale raczej jako ciągły proces, którego elementy stanowią: przestrzeń, czas oraz aktywność i pamięć zbiorowa społeczności (Raffestin, 2003). Oprócz tych komponentów, istotnym czynnikiem wpływającym na wzmocnienie zmian tożsamości regionalnej i postrzeganie regionu jest semantyka. W świadomości społecznej nie tylko nazwy *Podlasie* i *województwo podlaskie* stały się synonimami, ale również ich symbolika, dziedzictwo kulturowe i terytorium są w dużym stopniu postrzegane jednoznacznie. Jak twierdzi M. Antonsich (2010), jeśli region administracyjny

może istnieć przy braku tożsamości regionalnej, to prawdopodobnie tożsamość regionalna wykształca się także bez wsparcia instytucjonalizacji regionu. W przypadku Podlasia niewątpliwie wytworzyła się tożsamość regionalna odnosząca się zarówno do regionu administracyjnego, jak i historycznego. Jej poszczególne formy występują w różnych proporcjach, przy ogólnej dominacji przywiązania do współczesnego województwa.

W nawiązaniu do modelu ewolucyjnego regionu administracyjnego autorstwa Z. Chojnickiego (1996), zmodyfikowanego przez A. Miszczuka (2003) (tj. *model adaptacyjny*), opracowano schemat ewolucyjny Podlasia (ryc. 5.1). Pierwsza instytucjonalizacja regionu (1513/20) o toponimie odwołującym się do Podlasia, jak i kolejne (1810, 1999) spowodowały rozwój świadomości regionalnej w określonych granicach, a następnie stabilizację nowego bytu przestrzennego.

Reformy administracyjne oraz III rozbiór Polski były czynnikami, wskutek których dany region o określonych granicach i toponimie przestawały istnieć. Wraz z powołaniem województwa podlaskiego w 1999 r. rozpoczęty został trzeci cykl ewolucyjny Podlasia. Za każdym razem utożsamianie się z nowym regionem nie jest całkowite, gdyż nadal częściowo podtrzymywane są więzi z dawnym terytorium, jego nazwą i symboliką. Tak powstaje tożsamość hybrydowa.

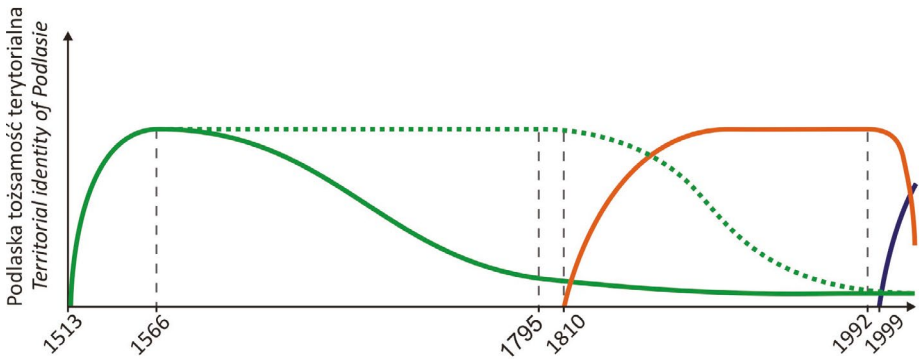
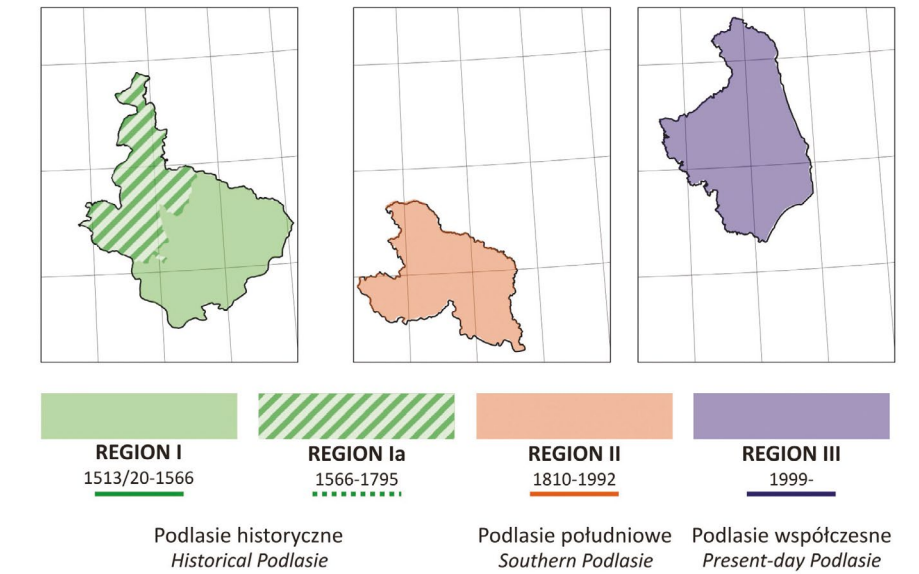
Wraz z kolejnymi fazami ewolucyjnymi Podlasia o odmiennych granicach i położeniu geograficznym (ryc. 5.2), mamy do czynienia z „wędrującym” regionem i „podążającą” za nim – z pewnym opóźnieniem czasowym – tożsamością kulturową. Zanim ukształtują się więzi z nowo utworzonym regionem, przywiązanie do wcześniej sformalizowanego terytorium ulega stopniowemu wygaszeniu. W rezultacie, społeczność utożsamia się przez całe pokolenia z więcej niż jednym regionem (tożsamość *hybrydowa*). W świadomości społecznej równolegle istnieją

Ryc. 5.1. Schemat ewolucyjny Podlasia

Fig. 5.1. Evolutionary scheme of Podlasie

Opracowanie własne na podstawie / Own elaboration based on:
Z. Chojnicki (1996), A. Miszczuk (2003)

Ryc. 5.2. Ewolucja terytorialna Podlasia i jej wpływ na regionalną tożsamość terytorialną
 Fig. 5.2. Territorial evolution of Podlasie and its impact on regional territorial identity

toponimy: *Podlasie*, *historyczne Podlasie*, *południowe Podlasie*, *województwo podlaskie*, itp. Dzieje się to przy względnym zakorzenieniu terytorialnym i ciągłości osadniczej społeczności północno-wschodniej Polski.

Proces ten nie jest bez precedensu. Przykładem podobnych relacji tożsamości społecznej „podążającej” za swoim regionem jest niemiecka Saksonia, która od średniowiecza znacząco przesunęła się z nad Morza Północnego w górę Łaby, na ziemie pierwotnie słowiańskie (plemiona Serbów połabskich), tworząc Elektorat, a później Królestwo Saksonii ze stolicą w Dreźnie. W XII w. głównym miastem pierwotnej Saksonii (Księstwa Saksonii) był oddalony o niemal 300 km na północny-zachód Brunzwik (Zagolla, 2007).

Za proces „wędrowania” regionu odpowiada nazewnictwo przypisane danemu terytorium. Toponim, obok granic i mieszkającej wewnątrz nich społeczności, stanowi kluczowy filar dla budowania tożsamości regionalnej. Potwierdza to wnioski

płynące z badań nad tym zagadnieniem mówiące, że nazwa regionu jest silnym symbolem terytorialnym powstałym wskutek jego instytucjonalizacji (Paasi, 1986). Ustanowienie obecnych województw w 1999 r. spowodowało przeniesienie znacznej części „starej” tożsamości regionalnej na rzecz wykształcenia się nowych więzi z terytorium, w obecnych granicach administracyjnych. Przywiązanie społeczności do współczesnego regionu (tzw. *tożsamość przeżywalna* typowa dla *regionu behawioralnego*) nie może być jednak porównywalne z budowanymi przez setki lat więzami z historycznym Podlasie. Dla zbiorowości pogranicza północno-wschodniej Polski, identyfikowanie się z tym regionem jest dziedzicznym elementem krajobrazu kulturowego (*tożsamość historyczna* przypisana *regionowi kulturowemu*).

The role of administrative division in determining territorial identity of Podlasie's communities

Summary

Territorial identity in Poland at the regional level is an ambiguous social phenomenon. Attachment to the voivodship is shared by identification with a cultural region of relict borders or non-formalized territory, delimited under individual criteria. Institutionalization of the administrative region as a result of territorial reorganization may cause emergence identification of the given community attributed to the newly created entity, while preserving emotional ties with former spatial units.

This book concerns the impact of administrative borders on the modification of territorial identity based upon the case of Podlasie. The study considered changes in the course of north-eastern Poland's borders of administrative regions from the First Republic to the present time. The main emphasis was placed on the factor of administrative reorganization of 1999 and related changes in territorial structure at regional level. While delimiting the present Podlaskie Voivodship, only the northern fragment of the historical region (1566-1795) was included. Regarding its toponymy, discussed voivodship belongs to the most inconsistent spatial units with borders of historical regions in Poland.

The overarching objective of the research was to determine the impact of administrative division on the modification of social territorial identity and perception of the cultural borderland region of north-eastern Poland with the example of Podlasie.

The research procedure consisted of three parts: theoretical, empirical and analytical. The first one involved reviewing the subject literature and formulating research objectives and hypotheses (Chapters 1. and 2). Empirical phase of the study consisted of the compilation of existing data and classification of the study area. At this stage, cartographic materials were reviewed in order to identify spatial ranges of settlement processes and administrative affiliations of the study area, which resulted in the formation of contemporary cultural borderland region of Podlasie (Chapter 3). The method of content analysis was employed to identify spatial and semantic perception of Podlasie in the literature (for the years 1887-2020). Data query was conducted to determine manifestations of Podlasie regional identity in the study area between 1983 and 2013. Empirical part culminated in conducting a social survey (in 2017-2018), which involved a survey questionnaire sent to 71 communes located in Podlaskie (31), Lubelskie (18), Mazowieckie (18) and Warmińsko-mazurskie (4) Voivodships. The research sample consisted of 9537 respondents and the return rate amounted to 50.2%.

In the analytical part of inquiry, cartographic method of research and presentation as well as statistical methods of correlation and regression were adopted in order to recognize the spatial structure of survey findings. For the purpose of determining spatial factors (including the effect of a given administrative border on identification with Podlasie) and socio-demographic variables affecting contemporary territorial identity, obtained data were tested for statistical significance (Chapter 4).

Chapter 5. consists of the verification of research hypotheses and final conclusions, which synthesize the results. The study confirmed the process of extinction of identity

attributed to Podlasie in the areas historically connected with this region, which at present do not belong to the Podlaskie Voivodship established in 1999. On the other hand, population of the Suwalszczyzna, Łomża and Kurpie sub-regions strongly identify themselves with Podlasie, despite the lack of historical and cultural connections to this region. The average values of synthetic indicators of Podlasie territorial identity and self-identification are currently higher among the communities of the above mentioned areas, compared to the communities living in the historical region of Podlasie – eastern counties of Mazowieckie and northern counties of Lubelskie Voivodships.

The recent reorganization of territorial division in Poland (1999) has significantly contributed to perceiving Podlasie as an administrative region, i.e. Podlaskie Voivodship, by both its inhabitants and communities of neighboring areas. Statistical analysis proved that the main factors modifying the degree of identification with Podlasie are occupation, religion and nationality. Ties with the region are strongest among farmers and the Orthodox community and/or the self-declaring non-Polish nationality (and self-identifying as *locals*). The research revealed that attachment to Podlasie tends to increase with the age of population. However, the factor of age is less important in constructing identity attributed to Podlasie and perception of its spatial range than contemporary regional affiliation established after 1999. Based upon conducted research, one cannot refer to Podlasie in the context of a cultural region existing inside historical or contemporary borders. In the social consciousness among the inhabitants of the so-called historical Podlasie common regional distinctive attributes have been preserved merely in a residual form. Subsequent administrative reorganizations contributed to a clear differentiation of communities living on both sides of the Bug River. However, it is difficult to state whether Podlasie had ever been a cultural construct with a clear distinctiveness within the borders of the first voivodship (1566-1795), which was in fact an administrative region.

Along with subsequent evolutionary stages of Podlasie of diverse borders and geographical location, we are witnessing a “wandering” region and a cultural identity that “follows” it – with a certain time lag. Prior to the formation of ties with the newly formed region, attachment to the previously formalized territory is being gradually extinguished. As a result, the community may identify itself for generations with more than one region (the so-called *hybrid identity*). This occurs with the relatively stable territorial rooting and settlement continuity of north-eastern Poland’s community. The naming assigned to the territory is responsible for the process of region’s “wandering” in the social consciousness. Toponym, together with borders and community living inside them, is a key pillar for building regional identity. Therefore, the name of the region is an essential territorial symbol stemming from its institutionalization.

Załączniki

Załącznik nr 1. Schemat kwestionariusza ankiety.

Szanowni Państwo!
Poniższa ankieta jest anonimowa i służy badaniom tożsamości terytorialnej.
Badania przeprowadzane są przez Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.
Pozyskane dane zostaną wykorzystane jedynie do celów naukowych. Dziękujemy serdecznie za pomoc!

UWAGA: Jeśli posiadają Państwo więcej niż jedno dziecko w tej samej szkole, prosimy wypełnić zestaw ankiet tylko raz.

1) Z którą (lub którymi) z podanych poniżej grup ludności Pan/Pani utożsamia się, identyfikuje?
 Proszę zaznaczyć dowolną liczbę odpowiedzi:
 Białorusini Litwini Polacy Ukraińcy tutejsi Inna (jaka?).....

2) Jak bliskie są dla Pana/Pani następujące obszary? (Jak bardzo Pan/Pani utożsamia się z nimi?) Proszę ocenić w skali 0 – 5; gdzie 0 oznacza najniższą wartość (brak utożsamiania się), a 5 najwyższą wartość (najwyższe utożsamianie się).
 Proszę ocenić wszystkie obszary:

Europa	0	1	2	3	4	5	Podlasie Południowe/Północne	0	1	2	3	4	5
Unia Europejska	0	1	2	3	4	5	Nazwa potoczna regionu	0	1	2	3	4	5
Polska	0	1	2	3	4	5	Makroregion fiz-geograficzny	0	1	2	3	4	5
Wschodnia Polska	0	1	2	3	4	5	Powiat	0	1	2	3	4	5
Współczesne województwo	0	1	2	3	4	5	Gmina	0	1	2	3	4	5
Województwo według podziału administracyjnego z lat 1975-1998	0	1	2	3	4	5	Miejsce zamieszkania (miasto, wieś)	0	1	2	3	4	5
Podlasie	0	1	2	3	4	5	Inny obszar (jaki?).....	0	1	2	3	4	5

3) Czy mieszka Pan/Pani na Podlasiu?
 zdecydowanie TAK raczej TAK raczej NIE zdecydowanie NIE NIE WIEM
 Mieszkam na (proszę wskazać region).....

4) Czy uważa się Pan/Pani za Podlasiaka/Podlasiankę?
 zdecydowanie TAK raczej TAK raczej NIE zdecydowanie NIE NIE WIEM
 Uważam się za (proszę podać określenie).....

5) Czy nazwa obecnego województwa jest zgodna z nazwą regionu, w którym Pan/Pani mieszka?
 zdecydowanie TAK raczej TAK raczej NIE zdecydowanie NIE NIE WIEM

6) Czy jest Pan/Pani zadowolony/a z przynależności gminy ..... do województwa .....?
 zdecydowanie TAK raczej TAK raczej NIE zdecydowanie NIE NIE WIEM
 Uważam, że gmina ..... powinna należeć do województwa (proszę podać nazwę).....

7) Czy chciałby/chciałaby Pan/Pani przywrócenia dawnego województwa ..... (wg podziału go z lat 1975-1998)?
 zdecydowanie TAK raczej TAK raczej NIE zdecydowanie NIE NIE WIEM

8) Czy uważa Pan/Pani, że województwo podlaskie i Podlasie obejmują ten sam obszar?
 zdecydowanie TAK raczej TAK raczej NIE zdecydowanie NIE NIE WIEM

9) Czy chciałby/chciałaby Pan/Pani mieszkać w innym regionie Polski?
 zdecydowanie TAK raczej TAK raczej NIE zdecydowanie NIE NIE WIEM

10) Czy chce Pan/Pani, aby Pana/Pani dzieci (i/lub wnuki) mieszkali w przyszłości w tym samym regionie?
 zdecydowanie TAK raczej TAK raczej NIE zdecydowanie NIE NIE WIEM

11) Czy lokalna społeczność jest ze sobą zżyta? Czy sąsiedzi pomagają sobie nawzajem? Czy się spotykają?
 zdecydowanie TAK raczej TAK raczej NIE zdecydowanie NIE NIE WIEM

12) Czy angażuje się Pan/Pani w lokalne życie społeczne? Jeśli TAK, proszę podać w jaki sposób (można zaznaczyć kilka opcji):
 w działalność Ochotniczej Straży Pożarnej w działalność rady sołectkiej
 w działalność rady gminy w działalność ludowego zespołu pieśni i tańca
 w działalność organizacji/fundacji pozarządowej lub Lokalnej Grupy Działania w tworzenie produktów regionalnych – rzemiosło, rękodzieło (tkactwo, wikliniarstwo, itp.)
 w działalność parafii w działalność klubu sportowego
 kibicując drużynie sportowej (jakiej?).....
 Inne (jakie?).....

13) Czy zna Pan/Pani tradycje (np. regionalne święta) lub potrawy typowe dla regionu, w którym Pan/Pani mieszka?
Jeśli TAK proszę wymienić kilka:

14) Gdzie według Pana/Pani leży Podlasie?
Proszę nakreślić granice Podlasia na poniższej mapie:

15) Co odróżnia region, w którym Pan/Pani mieszka od innych regionów Polski?

Proszę zaznaczyć dowolną liczbę odpowiedzi:

- kuchnia (potrawy)
- wyroby (np. wędliny, chleb itp.)
- rękodzieło
- miejscowe zwyczaje
- gościnność
- pracowitość
- uczciwość
- pieśni lub legendy ludowe
- stroje ludowe
- używanie gwary
- podtrzymywanie tradycji lokalnych/regionalnych
- religijność
- ojcowizna, przywiązanie do ziemi
- patriotyzm lokalny/regionalny
- bogata historia regionu
- wielokulturowość
- przydrożne krzyże i kapliczki
- drewniana architektura
- atrakcyjność turystyczna
- walory przyrodnicze
- inne cechy (jakie?).....

Proszę zaznaczyć odpowiednią odpowiedź znakiem X:

<p>a) Płeć:</p> <p>☐ Kobieta ☐ Mężczyzna</p>	<p>b) Wiek:</p> <p>☐ 18 – 29 ☐ 30-39 ☐ 40-49 ☐ 50-59 ☐ 60 i powyżej</p>
<p>c) Zajęcie:</p> <p>☐ rolnik ☐ pracujący/a poza rolnictwem</p> <p>☐ prowadzę gospodarstwo agroturystyczne</p> <p>☐ uczeń, student ☐ bezrobotny/a ☐ emeryt/rencista</p>	<p>d) Wyznanie:</p> <p>☐ rzymskokatolickie ☐ prawosławne</p> <p>☐ greckokatolickie ☐ protestanckie</p> <p>☐ inne (jakie?)..... ☐ bez wyznania</p>
<p>e) Wykształcenie:</p> <p>☐ podstawowe ☐ zawodowe ☐ średnie ☐ wyższe</p>	<p>g) Czy Pana/Pani przodkowie mieszkali w gminie Bargłów Kościelny?</p>
<p>f) Czy mieszka Pan/Pani w gminie Bargłów Kościelny od urodzenia?</p> <p>☐ TAK</p> <p>NIE, Urodziłem/Urodziłam się w gminie.....</p> <p>Mieszkam tu: ☐ poniżej 2 lat ☐ 2 – 5 lat</p> <p>☐ 6 – 10 lat ☐ 11 - 20 lat ☐ ponad 20 lat</p>	<p>TAK:</p> <p>☐ Rodzice ☐ Dziadkowie</p> <p>☐ Pradziadkowie ☐ Moi przodkowie zamieszkivali tu jeszcze wcześniej</p> <p>☐ NIE ☐ NIE WIEM</p>

Proszę przekazać wypełnioną ankietę Państwu dziecku, aby zaniósł ją do szkoły. Dziękujemy za udział w badaniu!

Załącznik nr 2. Przykładowy kwestionariusz wykorzystany do badań społecznych w gminie Bargłów (powiat augustowski, województwo podlaskie).

Szanowni Państwo!

Poniższa ankieta jest anonimowa i służy badaniom tożsamości terytorialnej.

Badania przeprowadzane są przez Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.

Pozyskane dane zostaną wykorzystane jedynie do celów naukowych. Dziękujemy serdecznie za pomoc!

UWAGA: Jeśli posiadają Państwo więcej niż jedno dziecko w tej samej szkole, prosimy wypełnić zestaw ankiet tylko raz.

1) Z którą (lub którymi) z podanych poniżej grup ludności Pan/Pani utożsamia się, identyfikuje?

Proszę zaznaczyć dowolną liczbę odpowiedzi:

Białorusini Litwini Polacy Ukraińcy tutejsi Inna (jaka?).....

2) Jak bliskie są dla Pana/Pani następujące obszary? (Jak bardzo Pan/Pani utożsamia się z nimi?) Proszę ocenić w skali 0 – 5; gdzie 0 oznacza najniższą wartość (brak utożsamiania się), a 5 najwyższą wartość (najwyższe utożsamianie się).

Proszę ocenić wszystkie obszary:

Europa	0	1	2	3	4	5	Podlasie Północne	0	1	2	3	4	5
Unia Europejska	0	1	2	3	4	5	Suwalszczyzna	0	1	2	3	4	5
Polska	0	1	2	3	4	5	Pojezierze Suwalskie	0	1	2	3	4	5
Wschodnia Polska	0	1	2	3	4	5	Powiat augustowski	0	1	2	3	4	5
Województwo podlaskie	0	1	2	3	4	5	Gmina Bargłów Kościelny	0	1	2	3	4	5
Dawne województwo suwalskie (sprzed reformy administracyjnej)	0	1	2	3	4	5	Miejsce zamieszkania (miasto, wieś)	0	1	2	3	4	5
Podlasie	0	1	2	3	4	5	Inny obszar (jaki?).....	0	1	2	3	4	5

3) Czy mieszka Pan/Pani na Podlasiu?

zdecydowanie TAK raczej TAK raczej NIE zdecydowanie NIE NIE WIEM

Mieszkam na (proszę wskazać region).....

4) Czy uważa się Pan/Pani za Podlasiaka/Podlasiankę?

zdecydowanie TAK raczej TAK raczej NIE zdecydowanie NIE NIE WIEM

Uważam się za (proszę podać określenie).....

5) Czy nazwa „województwo podlaskie” jest zgodna z nazwą regionu, w którym Pan/Pani mieszka?

zdecydowanie TAK raczej TAK raczej NIE zdecydowanie NIE NIE WIEM

6) Czy jest Pan/Pani zadowolony/a z przynależności gminy Bargłów Kościelny do województwa podlaskiego?

zdecydowanie TAK raczej TAK raczej NIE zdecydowanie NIE NIE WIEM

Uważam, że gmina Bargłów Kościelny powinna należeć do województwa (proszę podać nazwę).....

7) Czy chciałby/chciałaby Pan/Pani przywrócenia dawnego województwa suwalskiego?

zdecydowanie TAK raczej TAK raczej NIE zdecydowanie NIE NIE WIEM

8) Czy uważa Pan/Pani, że województwo podlaskie i Podlasie obejmują ten sam obszar?

zdecydowanie TAK raczej TAK raczej NIE zdecydowanie NIE NIE WIEM

9) Czy chciałby/chciałaby Pan/Pani mieszkać w innym regionie Polski?

zdecydowanie TAK raczej TAK raczej NIE zdecydowanie NIE NIE WIEM

10) Czy chce Pan/Pani, aby Pana/Pani dzieci (i/lub wnuki) mieszkali w przyszłości w tym samym regionie?

zdecydowanie TAK raczej TAK raczej NIE zdecydowanie NIE NIE WIEM

11) Czy lokalna społeczność jest ze sobą zżyta? Czy sąsiedzi pomagają sobie nawzajem? Czy się spotykają?

zdecydowanie TAK raczej TAK raczej NIE zdecydowanie NIE NIE WIEM

12) Czy angażuje się Pan/Pani w lokalne życie społeczne? Jeśli TAK, proszę podać w jaki sposób (można zaznaczyć kilka opcji):

☐ w działalność Ochotniczej Straży Pożarnej	☐ w działalność rady sołectkiej
☐ w działalność rady gminy	☐ w działalność ludowego zespołu pieśni i tańca
☐ w działalność organizacji/fundacji pozarządowej lub Lokalnej Grupy Działania	☐ w tworzenie produktów regionalnych – rzemiosło, rękodzieło (tkactwo, wikliniarstwo, itp.)
☐ w działalność parafii	☐ w działalność klubu sportowego
☐ kibicuję drużynie sportowej (jakiej?).....	
☐ Inne (jakie?).....	

Literatura

- Adamowski, J. (2011). Południowe Podlasie jako subregion kulturowy. W: J. Adamowski, M. Wójcicka (red.), *Tam na Podlasiu. Wierzenia i religijność* (s. 9-21). Wola Osowińska: Towarzystwo Regionalne im. Wacława Tuwalskiego.
- Alexandrowicz, S. (2012). *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*. Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, Instytut Historii Nauki im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów PAN.
- Angiel, J. (2003). *Geografia 2: Mazowsze i Podlasie: kształcenie ogólne w zakresie podstawowym dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum*. Warszawa: Nowa Era.
- Antonsich, M. (2010). Exploring the correspondence between regional forms of governance and regional identity: The case of Western Europe. *European Urban and Regional Studies*, 17(3), 261-276. <https://doi.org/10.1177/0969776410365784>
- Awramiuk, A. (2009). *Pogranicze kultur. Percepcja „własnego regionu” przez uczniów a edukacja regionalna*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Awramiuk-Godun, A. (2013). Rozmieszczenie obiektów sakralnych jako kryterium wyznaczania zasięgu krajobrazu pogranicza kulturowego. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 19, 62-72.
- Babbie, E. (2007). *Badania społeczne w praktyce*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Babik, Z. (2001). *Najstarsza warstwa nazewnicza na ziemiach polskich w granicach średnio-wiecznej Słowiańszczyzny*. Kraków: Universitas.
- Babiński, G. (1997). *Pogranicze polsko-ukraińskie. Etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Babiński, G. (1998). *Metodologiczne problemy badań empirycznych*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Bałtromiuk, A. (2003). Obszary wiejskie województwa podlaskiego w perspektywie integracji z UE. W: A.F. Bocian (red.), *Podlasie granicą Europy* (s. 115-130). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Baniowska-Kopacz, E. (2014). Bliskie i dalekie, czyli co jest ważne... Refleksje z etnologicznych badań na pograniczu śląsko-małopolskim. W: A.W. Brzezińska, J. Schmidt (red.), *Regiony i regionalizmy w Europie. Badania – Kreacje – Popularyzacje* (s. 173-184). Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Bańka, A. (2002). *Społeczna psychologia środowiskowa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Bański, J. (2010). Granica w badaniach geograficznych – definicja i próby klasyfikacji. *Przegląd Geograficzny*, 82(4), 489-508. <https://doi.org/10.7163/przg.2010.4.1>
- Bański, J., Kowalski, M., Mazur, M. (2012). Spatial differences in voting behaviour among inhabitants of rural Poland, as exemplified by parliamentary elections in the period 1993-2007. *Geografický časopis*, 64(2), 91-109.
- Barbag, J. (1987). *Geografia polityczna ogólna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bardach, J., Senkowska-Gluck, M. (red.). (1981). *Historia państwa i prawa Polski*, t. III, *Od rozbiórów do uwłaszczenia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Barszczewska, N., Chaustowicz, M., Timoszek, M. (red.). (2016). *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia*, Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Bartkowski, J. (2003). *Tradycja i polityka. Wpływ tradycji kulturowych polskich regionów na współczesne zachowania społeczne i polityczne*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Bartnicka, M. (1989). Percepcja środowiska w badaniach geograficznych. *Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej*, 2, 5-27.
- Barth, F. (1969). Introduction. W: F. Barth (red.), *Ethnic Groups and Boundaries* (s. 9-38), Bergen-Oslo, Universitets Forlaget, London, George Allen and Unwin.
- Barth, F. (1993). *Balinese worlds*. Chicago: University of Chicago Press.

- Bartłomiuk, A. (2003). Obszary wiejskie województwa podlaskiego w perspektywie integracji z UE. W: A.F. Bocian (red.), *Podlasie granicą Europy* (s. 115-130). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Barwiński, M. (2004). *Podlasie jako pogranicze narodowościowo-wyznaniowe*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Barwiński, M. (2011). Ukraińcy na Podlasiu – geneza, kontrowersje, współczesność. *Acta Universitatis Lodzianis, Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 11, 123-144.
- Barwiński, M. (2014). Podlasie jako region pogranicza. *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, 3, 281-306.
- Barwiński, M. (2020). Rodzaje i zmienność granic państwowych W: S. Sobotka (red.), *Mazurzy. Historia, osadnictwo, religia, cmentarze* (s. 59-84). Olsztyn.
- Bartkowski, J. (2003). *Tradycja i polityka. Wpływ tradycji kulturowych polskich regionów na współczesne zachowania społeczne i polityczne*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Basile, G., Cavallo, A. (2020). Rural Identity, Authenticity, and Sustainability in Italian Inner Areas, *Sustainability*, 12, 1272, 1-22. <https://doi.org/10.3390/su12031272>
- Bassand, M. (1991). *Identité et développement régional*, Berne: Peter Lang.
- Bauman, Z. (1993). Ponowoczesne wzory osobowe, *Studia Socjologiczne*, 2, 7-31.
- Bauman, Z. (2001). Tożsamość jaka była, jest i po co? W: A. Jawłowska (red.), *Wokół problemów tożsamości* (s. 8-25). Warszawa: Wydawnictwo LTW.
- Beckley, T.S. (2003). The relative importance of socio-cultural and ecological factors in attachment to place. W: L.E. Kruger (red.), *Understanding community – forest relations* (s. 105-126). Portland: Department of Agriculture, Forest Service, Pacific Northwest Research Station.
- Bednarski, M.D. (2017). Z problematyki przesiedleń ludności w Lubelskiem po II wojnie światowej. *Radzyński Rocznik Humanistyczny*, 15, 125-165.
- Berezowski, S. (1968). *Wstęp do regionalizacji gospodarczej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Berezowski, S. (1973). *Regionalizacja gospodarcza*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Berezowski, S. (1978). Podstawowe układy ekonomiczne w przestrzeni geograficznej, *Folia Geographica, Seria Geographica-Oeconomica*, 11, 33-44.
- Bernat, S. (2006). Rola granicy państwowej w przemianach krajobrazu doliny Bugu. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, 5, 173-182.
- Bialasiewicz, L. (2002). *Upper Silesia: Rebirth of a regional identity in Poland*, *Regional & Federal Studies*, 12, 2, 111-132. <https://doi.org/10.1080/714004749>
- Bialasiewicz, L. (2003). Another Europe: remembering Habsburg Galicja. *Cultural Geographies*, 10(1), 21-44. <https://doi.org/10.1191/1474474003eu258oa>
- Biegajło, W. (1962). *Sposoby gospodarowania w rolnictwie województwa białostockiego*, *Prace Geograficzne*, 35. Warszawa: Instytut Geografii PAN.
- Bieniak, J. (1985). *Kujawy jako region historyczny*. *Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza*, 12, 9-20.
- Bieniecki, P. (2009). *BBTS 1907 TS Podbeskidzie 2008*. Bielsko-Biała: Arial.
- Bieńkowska, K., Karwowska, H. (2010). Pradzieje. W: A. Dobroński (red.), *Historia województwa podlaskiego* (s. 8-18). Białystok: Instytut Wydawniczy Kreator.
- Blacksell, M. (2008). *Geografia polityczna*. Warszawa: PWN.
- Błachowski, A. (1960). *Sztuka ludowa na Podlasiu*, *Literatura Ludowa*, 2-3, 92-107.
- Bocheński, J.M. (1992). *Współczesne metody myślenia*. Poznań: Wydawnictwo W drodze.
- Bocian, A.F. (red.). (2003). *Podlasie granicą Europy*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Bocian, A.F. (red.). (2004). *Podlasie – wizja rozwoju*. Białystok: Fundacja Promocji Rozwoju Podlasia.
- Bocian, A.F. (red.). (2005). *Podlasie a procesy integracji*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Bocian, A.F. (red.). (2008). *Podlasie – dwie dekady transformacji*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

- Boksański, Z. (1995). *Obrazy innych etnicznie a tożsamość narodowa*, Kultura i społeczeństwo, 4, 11-24.
- Boksański, Z. (2005). *Tożsamości zbiorowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Błachowski, A. (1960). *Sztuka ludowa na Podlasiu*, Literatura Ludowa, 2-3, 9-36.
- Brdulak, J., Kucharuk, T., Piekarczyńska, H. (1996). *Niektóre uwarunkowania rozwoju gospodarczego Mazowsza*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa.
- Brencz, A. (1996). *Wielkopolska jako region etnograficzny*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Bucher, S., Matlovič, R., Lukáčová, A., Harizal, B., Matlovič, K., Kolesárová, J., Čermáková, L., Michalko, M. (2013). *The perception of identity through urban toponyms in the regional cities of Slovakia*, Anthropological Notebooks, 19(3), 23-40.
- Buko, A. (2011). *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje*. Warszawa: Trio.
- Bukowski, A. (2006). Władza, terytorium, tożsamość. Społeczne konstruowanie regionu. W: A. Bukowski, M. Lubaś, J. Nowak (red.), *Zarządzanie przestrzenią. Globalizacja, etniczność, władza* (s. 73-114). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Burdzik, T. (2012). Przestrzeń jako składnik tożsamości w świecie globalizacji. *Kultura – Historia – Globalizacja*, 11, 13-27.
- Burszta, J. (1977). Kultura ludowa jako czynnik kształtujący świadomość regionalną. *Rocznik Kaliski*, 10, 27-35.
- Buttimer, A. (1980). Home, reach, and the sense of place. W: A. Buttimer, D. Seamon (red.), *The human experience of space and place* (s. 166-187). New York: St. Martin's Press.
- Castells, M. (2009). *Siła tożsamości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Chałupczak, H., Browarek, T. (1998). *Mniejszości narodowe w Polsce 1918-1995*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Charczuk, W. (2014). Losy podziemia antykomunistycznego na południowym Podlasiu (1944-1948). *Wieki Stare i Nowe*, 7(12), 97-125.
- Chlebowczyk, J. (1975). *Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu*. Warszawa-Kraków: Śląski Instytut Naukowy w Katowicach.
- Chłudziński, T. (1966). *Mazowsze południowo-wschodnie, Podlasie zachodnie. Przewodnik turystyczny*. Warszawa: Sport i Turystyka.
- Chłapowski, K. (2019). Granice i podziały administracyjne Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XV-XVIII wieku. *Studia Geohistorica*, 7, 163-189.
<https://doi.org/10.12775/SG.2019.09>
- Chodkiewicz, A. (1984). *Zarys historii Kościoła greckokatolickiego*. Warszawa: Chrześcijanin w świecie.
- Chojnicki, Z. (1984). Dylematy metodologiczne geografii. *Przegląd Geograficzny*, 56(3-4), 3-18.
- Chojnicki, Z. (1988). Koncepcja terytorialnego systemu społecznego. *Przegląd Geograficzny*, 60, 4, 491-510
- Chojnicki, Z., Czyż, T. (1992). Region – regionalizacja – regionalizm. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny*, 2, 1-17.
- Chojnicki, Z. (1996). Region w ujęciu geograficzno-systemowym. W: T. Czyż (red.), *Podstawy regionalizacji geograficznej* (s. 7-44). Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Chojnicki, Z. (1999). *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Chojnicki, Z., Czyż, T. (2000). Nowa organizacja terytorialna Polski i układ regionalny. *Czasopismo Geograficzne*, 71(3-4), 261-277.
- Chromý, P., Kučerová, S., Kučera, Z. (2009). Regional identity, contemporary and historical regions and the issue of relict borders – the case of Czechia. *Regions and Regionalism*, 9, 2, 9-19.
- Chrzęszczewska, J., Warnkówna, J. (1913). *Z biegiem Wisły. Obrazki i opowiadania o kraju*. Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Chudzik, W., Gajownik, Z., Majewski, M., Tucholski, J. (red.). (2006). *Akcja „Wisła” 1947, Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 5, Warszawa – Kijów.

- Cichocki, P., Patzer, H. (red.). (2012). *Nowoczesność i globalizacja na północnym Podlasiu. Perspektywa etnograficzna*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
- Ciechocińska, M. (red.). (1997). *Podlasie w warunkach transformacji systemowej lat 90'*. Siedlce: Wyższa Szkoła Rolniczo-Pedagogiczna w Siedlcach.
- Ciechocińska, M. (1997) Miasta południowego Podlasia – zmiany w strukturze i dynamice rozwoju w latach 1938-1994. W: M. Ciechocińska (red.), *Podlasie w warunkach transformacji systemowej lat 90'* (s. 7-70). Siedlce: Wyższa Szkoła Rolniczo-Pedagogiczna w Siedlcach.
- Ciechorska-Kulesza, K. (2016). *Tożsamość a przestrzeń w warunkach niestabilnych granic. Przypadek byłego województwa elbląskiego*. Gdańsk: Instytut Kaszubski w Gdańsku.
- Ciołek, G. (1952). *Wpływ środowiska geograficznego na formy osadnictwa i budownictwa wiejskiego w Polsce*. Lublin: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze w Lublinie.
- Czemieli-Grzybowska, W. (2006). *Wpływ funduszy przedakcesyjnych na funkcjonowanie małych i średnich przedsiębiorstw w regionie podlaskim*. Białystok: Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku.
- Czerny, A. (2011). *Teoria Nazw Geograficznych*, Prace Geograficzne, 226, Warszawa: IGiPZPAN.
- Dacewicz, L. (2018). Podlasie w badaniach onomastycznych w przekroju historycznym – stan obecny, zadania i potrzeby. *Studia Wschodniostowiańskie*, 18, 89-107.
- Damrosz, J. (1987). *Region i regionalizm (studium interdyscyplinarne)*. Warszawa: Instytut Kultury.
- Damrosz, J. (1988). Symbolika regionu jako wyznacznik odrębności. W: D. Symonides (red.), *Symbolika regionów*. *Studia etnologiczno-folklorystyczne* (s. 9-28). Opole.
- Darmochwał, T. (2000). *Północne Podlasie, Wschodnie Mazowsze: przewodnik*. Białystok: Agencja „TD”.
- Dąbrowska, M. (1924). *Brzydkie miasto*, Bluszcz, 19-20, s. 279, 299-300.
- Deffner, A., Metaxas, T. (2010). Place marketing, local identity and branding cultural images in Southern Europe: Nea Ionia, Greece and Pafos, Cyprus. W: G. Ashworth, M. Kavaratzis (red.), *Towards Effective Place Brand Management. Branding European Cities and Regions* (s. 49-68). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- De Rivera, J., Carson, H.A. (2015). Cultivating a Global Identity. *Journal of Social and Political Psychology*, 3(2), 310-330. <https://doi.org/10.5964/jspp.v3i2.507>
- Dębicki, M. (2012). Wokół stereotypów narodowych i niektórych zjawisk pokrewnych. Nowe formy starych dylematów. W: R. Dopierała, K. Kaźmierski (red.), *Tożsamość, nowoczesność, stereotypy* (s. 327-338). Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Dmowski, R. (2000). Funkcjonowanie kolei na Południowym Podlasiu w drugiej połowie 1944 r. na przykładzie Siedleckiego Węzła Kolejowego. Zarys problematyki. *Szkice Podlaskie*, 8, 53-70.
- Dobroński, A. (2013). Obraz historyczny Podlasia. Pytania badawcze. W: A. Dobroński (red.), *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego* (s. 9-23). Białystok: Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka Instytucja Kultury Województwa Podlaskiego, Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego Departament Kultury i Dziedzictwa Narodowego.
- Dobrzańska, B.M. (2003). Ekorozwój a konkurencyjność województwa podlaskiego. W: A.F. Bocian (red.), *Podlasie granicą Europy* (s. 131-139). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Dolata, M., Konecka-Szydłowska, B., Perdał, R. (2009). Świadomość regionalna młodego pokolenia Wielkopolan. W: T. Czyż (red.), *Charakter regionalny województwa wielkopolskiego* (s. 21-41). Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Domagała, B., Sakson, A. (red.). (1998). *Tożsamość kulturowa społeczeństwa Warmii i Mazur*. Olsztyn: Olsztyńskie Towarzystwo Naukowe.
- Dominiczak, H. (1997). *Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów 966-1996*. Warszawa: Bellona.
- Dunin-Wąsowicz, T. (1982). Wczesnośredniowieczna sieć drożna na Podlasiu. W: J. Kaźmierski (red.), *Dzieje Sokółowa Podlaskiego i jego regionu* (s. 41-57). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dylikowa, A. (1973). *Geografia Polski, Krainy Geograficzne*. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.

- Dziewanowska, M. (2015). *Poczucie tożsamości regionalnej mieszkańców Lubelszczyzny*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Dziewoński, K. (1961). Elementy teorii rozwoju ekonomicznego. *Przegląd Geograficzny*, 33(4), 593-613.
- Dziewoński, K. (1967). Teoria regionu ekonomicznego. *Przegląd Geograficzny*, 39(1), 35-50.
- Eberhardt, P. (1993). *Polska granica wschodnia 1939-1945*. Warszawa: Editions Spotkania.
- Eberhardt, P. (1996). *Między Rosją a Niemcami*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Eberhardt, P. (2004). Koncepcja granicy między cywilizacją zachodniego chrześcijaństwa a bizantyjską na kontynencie europejskim. *Przegląd Geograficzny*, 76(2), 169-188.
- Eliasz, A., (2000). Psychologia ekologiczna. W: J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki* (s. 405-440). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Erikson, E. (1959). Identity and the life cycle: Selected papers by Erik H. Erikson, *Psychological Issues*, 1. New York: International Universities Press.
- Erikson, E.H. (1968). Identity, psychosocial. W: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 7, 61-65. New York: Macmillan.
- Erikson, E. (1974). *Identity. Youth and Crisis*. London: Faber & Faber.
- Erikson, E. (1997). *Dzieciństwo i społeczeństwo*. Poznań: Rebis.
- Ferenc, M. (2016). Osadnictwo. W: J. Bański (red.), *Atlas obszarów wiejskich w Polsce* (s. 45-52). Warszawa: IGiPZ PAN.
- Filip, M. (2013). *Od Kaszubów do Niemców. Tożsamość Słowińców z perspektywy antropologii historii*. Poznań: Nauka i Innowacje.
- Fishwick, L., Vining, J. (1992). Toward a phenomenology of recreation place, *Journal of Environmental Psychology*, 12, 57-63. [https://doi.org/10.1016/S0272-4944\(05\)80297-X](https://doi.org/10.1016/S0272-4944(05)80297-X)
- Flis, J. (1985). *Szkolny słownik geograficzny*. Warszawa: WSiP.
- Gajek, J. (1962). Studia nad etnograficzną regionalizacją Polski. *Lud*, 47, 165-209.
- Galasińska, A. (2003). Temporal shifts in photo-elicited narratives in a Polish border town. *Narrative Inquiry*, 13(2), 393-411. <https://doi.org/10.1075/ni.13.2.09gal>
- Gałczyńska, K. (1988). *Byłam szefową*. Lublin: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- Gawet, A. (2014). Niematerialne dziedzictwo kulturowe wsi podlaskiej – współczesny stan zachowania oraz główne problemy jego ochrony. *Ochrona Zabytków*, 1, 41-51.
- Gąsior-Niemiec, A. (2013). Promocja marki regionu, czyli o dyskursywnych strategiach odwracania się od Wschodu. W: T. Zarycki (red.), *Polska wschodnia i orientalizm* (s. 110-133). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Gąssowski, J.F. (1985). *Kultura pradziejowa na ziemiach Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Geiss, I. (1996). Lud, terytorium, naród, państwo. W: M. Wojciechowski, R. Schattkowsky (red.), *Regiony pograniczne Europy Środkowo-Wschodniej w XVI-XX wieku. Społeczeństwo – gospodarka – polityka* (s. 23-49). Toruń: UMK.
- Gerlich, M.G. (2010). „My prawdziwi Górnolązacy...”. *Studium etnologiczne*. Warszawa: DiG.
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society: Outline of the Theory of Structuration*. Oxford: Polity Press.
- Giddens, A. (1985). *The Nation-state and Violence*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (2000). *Runaway World. How Globalization is Reshaping our Lives*. New York: Routledge.
- Giddens, A. (2001). *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Glinka, T., Kamiński, M., Piasecki, M., Przygoda, K., Walenciak, A. (1997). *Podlasie: przewodnik*, Warszawa: Sport i Turystyka.
- Gloger, Z. (1873). *Geografija historyczna ziem dawnej Polski*, t. III. Warszawa: Biblioteka Warszawska.
- Gloger, Z. (1903). *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*. Kraków: Spółka Wydawnicza Polska.
- Gloger, Z. (1918). Opis historyczny Podlasia i ziemi Chełmskiej. W: *W obronie ziemi* (praca zbiorowa) (s. 8-18). Warszawa: Skład Główny w Biurze Pracy Społecznej.

- Gomółka, B. (1996). Mazowsze – stereotyp a odrębność regionu. *Studia Regionalne i Lokalne*, 17(50), 200-223.
- Gómez, A., Brooks, M.L., Buhrmester, M.D., Vázquez, A., Jetten, J., Swann, W.B. (2011). On the nature of identity fusion: insights into the construct and a new measure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 100(5), 918-933. <https://doi.org/10.1037/a0022642>
- Gorbacz, W. (2009). *Kraina żubra. Puszcza Białowieska, Podlasie Nadbużańskie, Puszcza Mielnicka. Informator turystyczny*. Warszawa: Fundacja Wspomagania Wsi.
- Gorzelał, G. (1993). Regionalizm i regionalizacja w Polsce na tle europejskim. *Studia Lokalne i Regionalne*, 9(42), 45-70.
- Goss, K. (2001). *Struktura wyznaniowa mieszkańców byłego województwa biłostockiego. Pogranicze*. *Studia Społeczne*, 10, 114-136.
- Gould, P.R. (1965). *Mental maps*. Chicago: Inter-University Community of Mathematical Scholars.
- Gould, P.R., White, R. (1974). *Mental maps*. Harmondsworth: Penguin Books. <https://doi.org/10.4324/9780203163757>
- Govers, R., Go, F. (2009). *Place Branding. Global, Virtual and Psychical Identities, Constructed, Imagined and Experienced*. New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-0-230-24702-4>
- Grabowski, J. (1959). Tkanina ludowa. W: K. Piwowarski (red.), *Tkanina polska* (s. 35-59). Warszawa: Arkady.
- Graja, S., Spychała, A. (2004). Podlasie – region predysponowany do rozwoju specjalistycznych produktów turystyki wiejskiej. W: Z.J. Przychodzeń (red.), *Problemy Rozwoju Turystyki na Wileńszczyźnie, Mazowszu i Podlasiu* (s. 144-154). Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Grodziski, S. (1971). *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1771-1848*. Wrocław.
- Grunberg, K., Sprengel, B. (2005). *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X-XX wieku*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Guyot, S., Seethal, C. (2007). Identity of place, places of identities, change of place names in post-apartheid South Africa. *The South African Geographical Journal*, 89(1), 55-63.
- Guyot, S., Seethal, C. (2007). Identity of place, places of identities, change of place names in post-apartheid South Africa. *The South African Geographical Journal*, 89(1), 55-63. <https://doi.org/10.1080/03736245.2007.9713873>
- Gustafson, P. (2009). Mobility and territorial belonging. *Environment and Behavior*, 41(4), 490-508. <https://doi.org/10.1177/0013916508314478>
- Hague, C. (2005). Planning and place identity. W: C. Hague, P. Jenkins (red.), *Place identity, participation and planning* (s. 3-17). London: Routledge <https://doi.org/10.4324/9780203646755>
- Hartshorne, R. (1936). Suggestions on the terminology of political boundaries. *Annals of the Association of American Geographers*, 22, 48-49.
- Hawryluk, J. (1999). *Kraje ruskie Bielsk, Mielnik, Drohiczyn. Rusini-Ukraińcy na Podlasiu- fakty i kontrowersje*. Kraków: Fundacja Świętego Włodzimierza Chrzciela Rusi Kijowskiej.
- Hawryluk, J. (2000). *Podlasze. Śladami ruskiej przeszłości*. Bielsk Podlaski: Podlaskie Wydawnictwo „Osnowy”.
- Heffner, K., Klemens, B. (2012). Warunki życia i aktywność społeczno-gospodarcza mieszkańców na obszarach wiejskich (na przykładzie województwa opolskiego). *Barometr Regionalny*, 4(30), 81-88.
- Hega, G.M. (2001). Regional Identity, Language and Education Policy in Switzerland. *Journal of Comparative and International Education*, 31(2), 205-227. <https://doi.org/10.1080/03057920120053210>
- Helleland, B. (2009). Place Names as Identity Markers. *Proceedings of the 23rd International Congress of Onomastic Science*, 501-510.
- Hirszfeld, Z., Kaczmarczyk, P. (2000). *Współczesne migracje zagraniczne ludności Podlasia*. Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Hrabec, S. (1958). Jeszcze raz o nazwie Mazowsze. *Onomastica*, IV(2), 225-246.

- Hryniewicz, J., Potrykowska, A. (red.). (2017). *Sytuacja demograficzna Podlasia jako wyzwanie dla polityki społecznej i gospodarczej*. Warszawa: Rządowa Rada Ludnościowa.
- Huntington, S. (1998). *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*. Warszawa: Muza SA
- Iglicka-Okólska, K. (1998). *Analiza zachowań migracyjnych na podstawie wyników badania etno-sondażowego migracji zagranicznych w wybranych regionach Polski w latach 1975-1994*, Monografie i Opracowania, 438. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa.
- Jabłonowski, A. (1909). *Źródła dziejowe*, t. XVII, część II: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. VI, część II, *Podlasie (Województwo)*. Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Jabłonowski, A. (1910). *Podlasie*, cz.3, W: *Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym*, t. VI W: *Źródła dziejowe* t. XVII (s. 257-258). Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Jabłoński, Z., Potoczek, A. (1996). *Propozycja podziału państwa polskiego na województwa „25”*. Toruń: Regionalny Ośrodek Studiów i Środowiska Kulturowego.
- Jabłoński, Z., Potoczek, A. (1998). Założenia podziału terytorialnego Polski na 25 regionów. W: Z. Jabłoński, A. Potoczek (red.), *Polska ojczyzn czy regionów* (s. 43-59). Toruń: Regionalny Ośrodek Studiów i Środowiska Kulturowego.
- Jałowicki, B. (1996a). Przestrzeń historyczna, regionalizm, regionalizacja. *Studia Regionalne i Lokalne*, 17(50), 19-83.
- Jałowicki, B. (1996b). Świadomość regionalna młodzieży licealnej. *Studia Regionalne i Lokalne*, 17(50), 174-199.
- Jałowicki, B. (2010). *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Janiszewski, M. (1959). *Regiony geograficzne Polski*. Warszawa: PZWS.
- Jarmolik, W. (1989). Powstanie województwa podlaskiego. *Białostoczczyzna*, 4(16), 6-9.
- Jaszczot, T. (2009). *Uwarunkowania historyczne osadnictwa obszaru powiatu siemiatyckiego do końca XV w.*, Notatnik Historyczny Kuriera Podlaskiego, kurierpodlaski.pl/artukul/uwarunkowania-historyczne-osadnictwa-obszaru-powiatu-siemiatyckiegodo-koca-xv-w-tomasz-jaszczot/399567. Data dostępu: 22.04.2020.
- Jaskanis, D. (1969). *Pradzieje Białostoczczyzny*. Warszawa: Wydawnictwo Arkady.
- Jastrzębski, B., Mowiecki, J., Skawiński, M. (2015). *Jutro spadną gromy*. Białystok: Fundacja Sąsiedzi.
- Jaszczak, A., Antolak, M. (2015). Tożsamość krajoobrazu a przestrzeń społeczna. *Prace Komisji Krajoobrazu Kulturowego PTG*, 28, 109-117.
- Jekaterynczuk, A. (2019). Autoidentyfikacja etniczna i językowa ukraińskojęzycznych mieszkańców Podlasia. Na podstawie badań językoznawczych. *Konteksty Społeczne*, 7, 1(13), 24-41. <https://doi.org/10.17951/ks.2019.7.1.24-41>
- Jones, M., MacLeod, G. (2004). Regional spaces, spaces of regionalism: territory, insurgent politics and the English question. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 29(4), 433-452. <https://doi.org/10.1111/j.0020-2754.2004.00140.x>
- Jordan, T.G. (1978). Perceptual regions in Texas. *Geographic Review*, 68(3), 293-307. <https://doi.org/10.2307/215048>
- Jordan, P. (2010). Landscape and names. The role of geographical names in space and space-related identity. *Folia Geographica*, 16, 47-52.
- Jordan, P. (2012). Place names as ingredients of space-related identity. W: B. Helleland, C.E. Ore, S. Wikstrøm, (red.), *Names and Identities* (s. 117-131). Oslo: Studies in Language. <https://doi.org/10.5617/osla.314>
- Kaczanowski, P., Kozłowski, J.K. (1998). *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*. Kraków: Fogra.
- Kaczmarek, J. (1980). *Na Podlasiu. Gawędy krajoznawcze*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Kaliński, T., Kicki, M. (red.). (2011). *Warmia, Mazury, Podlasie, Północne Mazowsze*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kamiński, T. (1976). *Podlasie Zachodnie*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- Kapuściński, R. (1962). *Busz po polsku. Historie przygodne*. Warszawa: Czytelnik.

- Kasprzyk, A., Żbikowski, J. (2010). Krajobraz kulturowy wsi podlaskiej jako istotny element atrakcyjności turystycznej regionu. W: A. Richling (red.), *Krajobrazy rekreacyjne – kształtowanie, wykorzystanie, transformacja* (s. 163-169). Warszawa: Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Polska Asocjacja Ekologii Krajobrazu, Problemy Ekologii Krajobrazu, 27.
- Kazimierski, J. (1994). *Miasta i miasteczka na Podlasiu (1808-1914). Zabudowa. Ludność. Gospodarka*. Warszawa: Wydawnictwo Archiwum Państwowego w Szczecinie.
- Kazimierski, J. (1998). Badania historyczne nad Mazowszem i Podlasiem Nadbużańskim (1965-1995): stan i potrzeby. *Rocznik Mazowiecki*, 10, 11-19.
- Kącki, M. (2015). *Białystok. Biała siła, czarna pamięć*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Kelly, G., Hosking, K. (2008). *Nonpermanent residents, place attachment and “sea change” communities. Environment and Behavior*, 40(4), 575-594. <https://doi.org/10.1177/0013916507302246>
- Kietczewska, M. (1946). *O podstawy geograficzne Polski*. Poznań: Instytut Zachodni.
- Kietczewska-Zaleska, M. (1969). *Geografia osadnictwa. Zarys problematyki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Klemensiewicz, Z., Lehr-Spławiński, T., Urbańczyk, S. (1981). *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Knight, D.B. (1982). Identity and Territory: Geographical Perspectives on Nationalism and Regionalism. *Annals of the Association of American Geographers*, 72(4), 514-531. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1982.tb01842.x>
- Kochanowski, M. (2020). Białystok and Podlasie in Reportage after 1945. Reality and Stereotypes (a Reconnaissance). *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, 38(1), 215-231. <https://doi.org/10.17951/ff.2020.38.1.215-231>
- Kociszewski, A. (2002). Regionalizm mazowiecki. *Studia Regionalne i Lokalne*, 1(8), 123-134.
- Kolosov, V. (2020). Phantom borders: the role in territorial identity and the impact on society. *Belgian Journal of Geography*, 21(2), 1-19. <https://doi.org/10.4000/belgeo.38812>
- Kołąkowski, L. (1996). O tożsamości zbiorowej. W: K. Michalski (red.), *Tożsamość w czasach zmiany. Rozmowy w Castel Gandolfo* (s. 44-55). Kraków: Znak.
- Kołatka, K. (2015). *Tożsamość regionalna mieszkańców Krajny. Studium językoculturowe*, praca doktorska. Bydgoszcz: Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Wydział Humanistyczny [komputeropis].
- Kołatka, K. (2018). Dziedzictwo religijno-sakralne jako czynnik konstytuujący tożsamość regionalną mieszkańców Krajny. *Język. Religia. Tożsamość*, 2(18) 231-251.
- Kołodziejcki, J. (1984). *Odpowiedź na ankietę. Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, 126, 65-74.
- Kołodziejcki, J. (1991). Podział terytorialny (administracyjny) kraju jako problem organizacji przestrzennej społeczeństwa, gospodarki i państwa. *Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, 156, 7-34.
- Kołodziejczyk, A. (2012). *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI wieku*. Olsztyn: Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział w Olsztynie.
- Komornicki, T. (2010). Rola wymiany towarowej ze wschodnimi sąsiadami Polski w gospodarce lokalnej. *Prace Komisji Geografii Przemysłu*, 15, 105-116.
- Kondracki, J. (1976). *Podstawy regionalizacji fizyczno-geograficznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kondracki, J. (1978). *Geografia fizyczna Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kondracki, J. (2002). *Geografia regionalna Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Koneczny, F. (1935). *O wielości cywilizacji*, Kraków: Gebethner i Wolf.
- Konopczyński, W. (1936). *Dzieje Polski nowożytnej*, t. 1 (1506-1648), Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Konopski, M., Mazurek, D. (2017). Tożsamość terytorialna jako zasób lokalny w powiatowych dokumentach strategicznych województw podlaskiego, mazowieckiego i lubelskiego. *Studia Obszarów Wiejskich*, 46, 73-98. <https://doi.org/10.7163/SOW.46.5>
- Kopcuk, A., Proniewski, M. (red.). (2005). *Atrakcyjność inwestycyjna regionu*. Białystok: Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku.

- Kopczyńska-Jaworska, B., Niewiadomska-Rudnicka, M. (red.). (1997). *Piękno użyteczne czy piękno ginące*. Łódź: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Korpela, K.M. (1989). Place identity as a product of self-regulation. *Journal of Environmental Psychology*, 9(3), 241-256. [https://doi.org/10.1016/S0272-4944\(89\)80038-6](https://doi.org/10.1016/S0272-4944(89)80038-6)
- Kordaczuk, S. (2014). *Tradycja Mazowska. Powiat łosicki. Przewodnik subiektywny*. Warszawa: Mazowiecki Instytut Kultury.
- Kordaczuk, S. (2019). Moje Hołowczyce – odkrywanie historii w nazwach lokalnych. *Rocznik Ziemi Sarnackiej*, 2, 145-166.
- Kosmala, G. (2003). *Granica reliktowa: Trwałość byłej granicy polsko-niemieckiej między Sulmierzycami a Rychtałem w krajobrazie i w świadomości*. Toruń: Dom Wydawniczy „Duet”.
- Koter, M. (1995). Ludność pogranicza – próba klasyfikacji genetycznej. *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica*, 20, 239-246.
- Koter, M. (1997). Kresy państwowe – geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografi i politycznej. W: K. Handke (red.), *Kresy – pojęcie i rzeczywistość* (s. 9-52). Warszawa: Sławiścyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Koter, M., Kulesza, M. (2001). Geographical and Historical Grounds of Formation of Borders of Former and Present-day Poland. W: M. Koter, K. Heffner (red.), *Changing Role of Border Areas and Regional Policies, Region and Regionalism*, 5, 165-179.
- Kowalski, M. (1998). Wyznanie a preferencje wyborcze mieszkańców Białostoczczyzny (1990-1997). *Przegląd Geograficzny*, 70, 3-4, 269-282.
- Kowalski, M. (2000). *Geografia wyborcza Polski. Przestrzenne zróżnicowanie zachowań wyborczych Polaków w latach 1989-1998*. Warszawa: IGiPZ PAN.
- Kowalski, M. (2003a). Polaryzacja zachowań wyborczych w Polsce jako rezultat cywilizacyjnego rozdarcia kraju. W: M. Kowalski (red.), *Przestrzeń wyborcza Polski* (s. 11-48). Warszawa.
- Kowalski, M. (2003b). Wybory samorządowe w roku 2002 na wschodnim pograniczu Polski. *Europa XXI*, 9, 73-85.
- Kowalski, M., Świątek, D., Dziemianowicz, W., Szmigiel-Rawska, K. (2012). *Společne, polityczne i ekonomiczne stymulanty i destymulanty rozwoju Mazowsza*. Warszawa: Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego.
- Kowalski, M. (2013). *Księstwa Rzeczypospolitej: państwo magnackie jako region polityczny*. Warszawa: IGiPZ PAN.
- Kowalski, M. (2019). Geografia średniowiecznej Stowiańszczyzny. *Kultura Słowian. Rocznik Komisji Kultury Słowian PAU*, 15, 15-64. <https://doi.org/10.4467/25439561KSR.19.001.11303>
- Krahelski, J. (1929). *Projekt zmian w podziale administracyjnym ziem wschodnich Rzeczypospolitej: MSW. Akta: Inne sprawy z zakresu podziału terytorialnego*, Archiwum Akt Nowych, zesp. 290, sygn. 318.
- Krasowska, J. (2013). *Religia jako czynnik wpływający na tożsamość narodową Polaków. Studia Sandomierskie: teologia, filozofia, historia*, 20, 2, 109-123.
- Krawczak, T. (1982). *Kształtowanie świadomości narodowej wśród ludności wiejskiej Podlasia w latach 1863-1918*. Biała Podlaska: Podlaskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne.
- Krawczak, T. (1996). *Martyrologia Unitów Podlaskich w świetle najnowszych badań naukowych*. Siedlce: Stowarzyszenie Martyrium.
- Krysiński, A. (1928). Liczba i rozmieszczenie Białorusinów w Polsce. *Sprawy Narodowościowe*, 3-4, 351-378.
- Książek, M. (2015). *Droga 816*. Białystok: Fundacja Sąsiedzi.
- Kula, M. (2020). Jak ugryźć codzienność? *Kultura i Społeczeństwo*, 64(1), 243-249. <https://doi.org/10.35757/KiS.2020.64.1.11>.
- Kulczycka, E. (2010). Tożsamość regionalne w Polsce i Hiszpanii. W: Z. Rykiel (red.), *Tożsamość terytorialna w różnych skalach przestrzennych* (s. 135-148). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Kulesza, M. (2014). Rozważania na temat regionu geograficzno-historycznego. W: A. Rykała (red.), *Krajobrazy (regiony) historyczno-polityczne* (s. 27-48). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

- Kwiatkowski, P. (1984). Ideologia regionalizmu w Polsce międzywojennej. *Kultura i społeczeństwo*, 4, 143-156.
- Kwaśniewski, K. (1986). *Regionalizm*. Poznań: Wielkopolskie Towarzystwo Kulturalne.
- Labuda, G. (1959). Testament Bolesława Krzywoustego. W: A. Horst (red.), *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata* (s. 188-189). Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Labuda, G. (1969). *Historia Pomorza do roku 1466*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Labuda, G. (2003). *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Laczko, L.S. (2005). National and local attachments in a changing world system: Evidence from an International Survey. *International Review of Sociology*, 15(3), 517-528.
<https://doi.org/10.1080/03906700500272525>
- Latoszek, M. (red.). (1990). *Kaszubi. Monografia socjologiczna*. Rzeszów: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa.
- Lencewicz, S. (1937). *Polska, Wielka Geografia Powszechna*. Warszawa: Trzaska, Evert i Michalski.
- Leszczycki, S. (1972). Pojęcie czynnika przestrzeni i jego rola we współczesnej gospodarce. W: K. Secomski (red.), *Elementy teorii planowania przestrzennego* (s. 31-48). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lewicka, M., Foland, A. (2007). Terytorialna identyczność u Polacji i Ukrainy: regionalni vid-minnosti. *Ukraina Moderna*, 12(2), 271-298.
- Lewicka, M. (2011). Place attachment: How far have we come in the last 40 years? *Journal of Environmental Psychology*, 31, 207-230. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2010.10.001>
- Lewicki, T. (1956). Zrzeszenie handlowe Drohiczyzna nad Bugiem we wczesnym średniowieczu i zagadkowe plomby ołowiane znalezione w tej miejscowości. *Kwartalnik HKM*, 2, 289-297.
- Libura, H. (1988). *Badania wyobrażeń geograficznych na przykładzie mieszkańców Sanoka*. Warszawa: IGiPZ PAN.
- Libura, H. (1990). *Percepcja przestrzeni miejskiej*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Instytut Gospodarki Przestrzennej.
- Likowski, E. (1875). *Historia unii Kościoła ruskiego z Kościołem rzymskim*, Poznań: M. Leitgeber i Spółka.
- Lippoman, T. (2011). *Legends of Podlasia*. Białystok: Instytut Wydawniczy Kreator.
- Lisowski, Z. (1986). Podlasie w nowelistyce Żeromskiego. *Szkice Podlaskie*, 2, 83-132.
- Lisowski, A. (2003). *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*. Warszawa: WGIŚR UW.
- Lista gmin wpisanych na podstawie art. 10 i 12 ustawy z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym* (Dz.U. Nr 17, poz. 141, z późn. zm.).
- Litwin, J. (1956). *Szkice krytyczne o determinizmie geograficznym i geopolityce*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Low, S.M. (1992). Symbolic ties that bind. Place attachment in the plaza. W: I. Altman, S.M. Low (red.), *Place attachment* (s. 165-185). New York: Plenum Press.
https://doi.org/10.1007/978-1-4684-8753-4_8
- Lynch, K. (1960). *The image of the City*. Cambridge: MIT Press.
- Łukowski, W. (2002). *Spółeczne tworzenie ojczyzn. Studium tożsamości mieszkańców Mazur*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Mach, Z. (1994). *Procesy rekonstrukcji tożsamości społecznej w krajach Europy Środkowo-Wschodniej*. Kraków: Nomos.
- Mach, Z. (2008). Przedmowa. W: T. Paleczny (red.), *Socjologia tożsamości* (s. 7-18). Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.
- Machaj, I. (2005). *Spółeczno-kulturowe konteksty tożsamości mieszkańców wschodniego i zachodniego pogranicza Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Maciejewska, J. (1965). Badania etnograficzne na obszarze woj. białostockiego w latach 1945-1963. *Rocznik Białostocki*, 5, 191-210.
- Maciejewski, T. (2006). *Historia administracji*. Warszawa: C.H. Beck.

- Madurowicz, M. (2007). *Miejska przestrzeń tożsamości Warszawy*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Makarski, W. (1996). *Pogranicze polsko-ruskie do połowy wieku XIV. Studium językowo-etniczne*. Lublin: Wydawnictwa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Malicki, K. (2010). Pamięć zbiorowa jako element tożsamości regionalnej na przykładzie regionu podkarpackiego. W: Z. Rykiel (red.), *Tożsamość terytorialna w różnych skalach przestrzennych* (s. 124-134). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Marciniak, W. (2013). Uwagi o genezie polsko-radzieckiej umowy repatriacyjnej z 6 lipca 1945 r. *Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Historica*, 91, 111-132.
- Maroszek, J., Tęgowski, J. (2010). Pogranicze polsko-rusko-litewskie. W: A. Dobroński (red.), *Historia województwa podlaskiego* (s. 19-37). Białystok: Instytut Wydawniczy Kreator.
- Maroszek, J. (2013). *Dzieje województwa podlaskiego do 1795 roku*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Maroszek, J. (1997). Podlasie. W: E. Wysocka, M. Konopka (red.), *Polskie regiony. Podstawy kulturowe regionalizacji Polski* (s. 123-136). Ciechanów: Ośrodek Dokumentacji Regionalnych Towarzystw Kultury.
- Matykowski, R. (1992). Zbieranie i tworzenie informacji w badaniach społeczno-geograficznych: problemy i trudności. W: Z. Chojnicki, T. Czyż (red.), *Współczesne problemy geografii społeczno-gospodarczej Polski* (s. 149-161). Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Matykowski, R. (1996). Rola świadomości regionalnej w kształtowaniu granic regionu poznańskiego. W: T. Czyż (red.), *Podstawy regionalizacji geograficznej* (s. 127-140). Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Matykowski, R. (2017). *Zbiorowości społeczno-przestrzenne i ich związki z terytorium: formy i czynniki regionalizmu w Polsce*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Mazur, B. (2005). Wielokulturowość jako czynnik atrakcyjności regionu. W: A. Kopczuk, M. Prońewski (red.), *Atrakcyjność inwestycyjna regionu*, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Białystok.
- Mazur, M. (2016a). Demografia. W: J. Bański (red.), *Atlas obszarów wiejskich w Polsce* (s. 53-70). Warszawa: IGiPZ PAN.
- Mazur, M. (2016b). Społeczeństwo. W: J. Bański (red.), *Atlas obszarów wiejskich w Polsce* (s. 71-88). Warszawa: IGiPZ PAN.
- Mazurek, M. (2010). *Język, przestrzeń, pochodzenie. Analiza tożsamości kaszubskiej*. Gdańsk: Instytut Kaszubski.
- Mead, M. (1978). *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Melnychuk, A., Gnatiuk, O. (2018). Regional identity and the renewal of spatial administrative structures: The case of Podolia, Ukraine. *Moravian Geographical Reports*, 26(1), 42-54.
<https://doi.org/10.2478/mgr-2018-0004>
- Michalewski, B. (2018). Wiara katolicka jako element tożsamości narodowej na wychodźstwie na przykładzie Polaków w Kazachstanie w latach 1936-1990. *Łódzkie Studia Teologiczne*, 27(3), 149-174.
- Michaluk, D. (2013). Granice województwa podlaskiego i postrzeganie obszaru Podlasia w latach 1513-2013. W: O. Łatyszonek (red.), *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego* (s. 169-191). Białystok: Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego Departament Kultury i Dziedzictwa Narodowego.
- Mihaylov, V. (2014). Territorial consciousness as an Identity Component of the National and Ethnic Communities. W: V. Mihaylov (red.), *Territories and Identities in Central, Eastern and Southeastern Europe* (s. 19-34). Częstochowa: Institute of Geopolitics.
- Mitchell, K. (2007). Geographies of identity: the intimate cosmopolitan. *Progress in Human Geography*, 31(5), 706-720. <https://doi.org/10.1177/0309132507078960>
- Milgram, S. (1970). The experience of living in cities. *Science*, 167(3924), 1461-1468.
<https://doi.org/10.1126/science.167.3924.1461>

- Mironowicz, E. (1992). Świadomość narodowa społeczności prawosławnej Białostocczyzny. *Zeszyty Naukowe Instytutu Nauk Politycznych UW*, 17, 109-142.
- Mironowicz, E. (1993). *Białorusini w Polsce 1944-1949*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Miśto, E. (1996). *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenia Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Archiwum Ukraińskie.
- Miszczuk, A. (2003). *Regionalizacja administracyjna III Rzeczypospolitej. Koncepcje teoretyczne a rzeczywistość*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Miśkiewiczowa, M. (1982). Kompleks osadniczy w Niewiadomej, woj. siedleckie na tle osadnictwa środkowego Pobuża we wczesnym średniowieczu. W: J. Kazimierski (red.), *Dzieje Sokołowa Podlaskiego i jego regionu* (s. 5-40). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Molenda, M. (2012). Kreowanie regionalnego produktu turystycznego. *Ekonomiczne Problemy Usług*, 86, 149-159.
- Nałkowski, W. (1913). *Terytorium Polski historycznej jako indywidualność geograficzna*. Warszawa: Nakład Towarzystwa Krajoznawczego.
- Natanson-Leski, J. (1953). *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*. Wrocław: Nakład Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego.
- Natanson-Leski, J. (1964). *Rozwój terytorialny Polski. Od czasów najdawniejszych do okresu przebudowy państwa w latach 1569-1572*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nestorowicz, P. (2014). *Cudowna*. Warszawa: Dowody na Istnienie.
- Niczyporowicz, J. (1997). *Kraina proroków*. Białystok: Orthdruk.
- Nijakowski, L. (2002). *Dyskursy o Śląsku. Kształtowanie śląskiej tożsamości regionalnej i narodowej w dyskursie publicznym*. Warszawa: Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Nijakowski, L. (2013). (red.), *Litwini*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Nikitorowicz, J. (1995). *Pogranicze. Tożsamość. Edukacja międzykulturowa*. Białystok: Trans Humana.
- Nikitorowicz, J. (2005). *Kreowanie tożsamości dziecka*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Nikitorowicz, A. (2012). Mniejszość ukraińska w warunkach przeobrażeń ze szczególnym uwzględnieniem narodu kulturowego. *Pogranicze. Studia Społeczne*, 19, 73-95.
<https://doi.org/10.15290/pss.2012.19.05>
- Nikitorowicz, A. (2016). Transformacja tożsamości mniejszości narodowej w warunkach istotnych zmian politycznych na przykładzie Ukraińców Podlasia. *Pogranicze. Studia Społeczne*, 27(2), 163-177. <https://doi.org/10.15290/pss.2016.28.02.09>
- Norberg-Schultz, C. (1979). *Genius loci. Towards a phenomenology of architecture*. New York: Rizzoli.
- Noviello, M. (2018). Region w geografii i polityce włoskiej. *Przegląd Geopolityczny*, 25, 46-64. *Nowa Encyklopedia Powszechna*, 1998, t. 4, Wyd. I, Warszawa. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nowa Encyklopedia Powszechna*, 1998, t. 5, Wyd. I, Warszawa. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nowak, K. (2018). Wpływ przebiegu granic województw na tożsamość regionalną oraz postrzeganie regionów Małopolski i Śląska. *Studia Regionalne i Lokalne*, 1(71), 62-81.
<https://doi.org/10.7366/1509499517104>
- Obracht-Prondzyński, C. (2007). *Kaszubi dzisiaj. Kultura – język – tożsamość*. Gdańsk: Instytut Kaszubski.
- Ochmański, J. (1982). *Historia Litwy*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Odoj, G. (2007). *Tożsamość kulturowa społeczności małomiasteczkowej*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Orłowska, M. (2019). *Poznajmy Mazowsze: Subregion Siedlecki*, dodatek do *Gazety Wyborczej*, wydanie z 26.04.2019.
- Ostaszuk, I. (1994). *Okruchy Podlasia. Opowiadania i legendy*. Sokołów Podlaski: Stowarzyszenie Twórców Ludowych.

- Otremba, T. (1997). *Wyżyna Polska*. Gdańsk: Regnum.
- Paasi, A. (1986). The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity. *Fennia*, 164(1), 105-146. <https://doi.org/10.11143/9052>
- Paasi, A. (1991). Deconstructing Regions: Notes on the Scales of Spatial Life. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 23(2), 239-256. <https://doi.org/10.1068/a230239>
- Paasi, A. (1996). *Territories, Boundaries and Consciousness: The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border*. London: John Wiley.
- Paasi, A. (2002). Place and region: regional worlds and words. *Progress in Human Geography*, 26(6), 802-811. <https://doi.org/10.1191/0309132502ph404pr>
- Paasi, A. (2003). Region and place: regional identity in question. *Progress in Human Geography*, 27(4), 475-485. <https://doi.org/10.1191/0309132503ph439pr>
- Paasi, A. (2011). The region, identity, and power. *Procedia Social and Behavioural Sciences*, 14, 9-16.
- Palczyński, T. (2008). *Socjologia tożsamości*. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.
- Palmowski, T. (red.). (2007). *Pogranicze polsko-rosyjskie. Problemy współpracy transgranicznej z Obwodem Kaliningradzkim*. Gdynia-Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum.
- Paprocka, W. (1970). Badania etnograficzne na Mazowszu w latach 1945-1967. *Rocznik Mazowiecki*, 3, 303-333.
- Paździk, H. (1996). *Początki Rusi*. Kraków: PAU.
- Patterson, M.E., Williams, D.R. (2005). Maintaining research traditions on place: Diversity of thought and scientific progress. *Journal of Environmental Psychology*, 25(4), 361-380. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2005.10.001>
- Pawluczuk, W. (1974). *Wierszalin. Reportaż o końcu świata*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Pászto, V., Macků, K., Burian, J., Pánek, J., Tuček, P. (2019). Capturing cross-border continuity: The case of the Czech-Polish borderland. *Moravian Geographical Reports*, 27(2), 122-138. <https://doi.org/10.2478/mgr-2019-0010>
- Pezzini, M. (2000). Territorial Governance: Main issues and Trends in OECD countries. W: *Territorial Development Policies and Issues* (s. 197-207). Paris: OECD.
- Pietras, M. (2006). Psychologiczna geneza granic krajobrazowych w krajobrazach kulturowych. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, 5, 15-24.
- Pietruchin, W. (2013). Podlasie w politycznych i etnokulturowych procesach w Europie Wschodniej. W: O. Łatyszczak (red.), *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego* (s. 25-35). Białystok: Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego Departament Kultury i Dziedzictwa Narodowego.
- Piotrowski, M. (1999). Region i tożsamość regionalna w świetle badań etnograficznych. W: A. Matczak (red.), *Badania nad tożsamością regionalną. Stan i potrzeby* (s. 54-60). Łódź-Ciechanów: Krajowy Ośrodek Dokumentacji Regionalnych Towarzystw Kultury.
- Piskozub, A. (1987). *Dziedzictwo polskiej przestrzeni. Geograficzno-historyczne podstawy struktur przestrzennych ziem polskich*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Ossolineum.
- Piskozub, A. (2008). Wspólnota cywilizacyjna mieszkańców Europy środkowo-wschodniej. W: P. Eberhardt (red.), *Problematyka geopolityczna ziem polskich* (s. 187-216). Warszawa: IGiPZ PAN.
- Plawgo, B., Sadowska-Snarska, C. (2004). *Rynek pracy w regionie podlaskim – stan i perspektywy*. Białystok: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku.
- Plit, F. (2008). Województwo Podlaskie – region pogranicza. *Dokumentacja Geograficzna*, 36, 7-14.
- Plit, F. (2014). Podlasie – krajobraz pogranicza kulturowego, a nie krajobraz granicy. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, 23, 165-176.
- Plit, J. (2006). Granice krajobrazów kulturowych i ich trwałość. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, 5, 55-63.
- Plit, J. (2017). Fenomen krajobrazów kulturowych Podlasia. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, 37, 93-104.

- Płóciennik, F. (2012). Śledzie i Mazury. Młodzi ludzie z Lipska nad Biebrzą o granicy i konflikcie. W: P. Cichocki, H. Patzer (red.), *Nowoczesność i globalizacja na północnym Podlasiu. Perspektywa etnograficzna* (s. 88-102). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323519898.pp.88-102>
- Podedworny, H., Wnorowski, H. (red.). 2001. *Gospodarka rolno-żywnościowa Podlasia wobec wyzwań przyszłości*. Białystok: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku.
- Podgórski, M. (1982). *Traktem bitym przez Podlasie*. Lublin: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- Podlasiak, P.J.K. (1918). Prześladowanie ludu unickiego. W: *W obronie ziemi* (praca zbiorowa) (s. 25-38). Warszawa: Skład Główny w Biurze Pracy Społecznej.
- Pohl, J. (2001). Regional Identity. W: N.J. Smelser, P.B. Baltes (red.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (s. 12917-12922). Amsterdam: Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B0-08-043076-7/02488-8>
- Pollice, F. (2003). The role of territorial identity in local development processes. Proceedings of the Conference – *The Cultural Turn in Geography, Landscape Construction and Cultural Identity* (s. 107-117). Trieste: University of Trieste.
- Poławski, Z.F. (2009). Zmiany użytkowania ziemi w Polsce w ostatnich dwóch stuleciach. *Tele-detekcja Środowiska* 42, 69-82.
- Poniedziałek, J. (2010). Kształtowanie się regionu na Warmii i Mazurach. *Studia Regionalne i Lokalne* 4(42), 23-42.
- Posern-Zieliński, A. (2005). Tożsamość a terytorium. Perspektywa antropologiczna. *Przegląd Zachodni*, 3, 3-20.
- Powęska, H. (2011). Struktura towarowa handlu przygranicznego na pograniczu polsko-ukraińskim. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 13(2), 371-376.
- Praweńska-Skrzypek, G., Matykowski, R. (2003). Współczesne oblicza regionalizmu. Analiza przypadków w Polsce. W: A. Kojder, K.Z. Sowa (red.), *Los i wybór: dziedzictwo i perspektywy społeczeństwa polskiego* (s. 229-252). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Praweńska-Skrzypek, G. (1996). Świadomość regionalna w Małopolsce – studium empiryczne. W: G. Praweńska-Skrzypek (red.), *Małopolska regionalna wspólnota interesów* (s. 41-59). Nowy Sącz: Wyższa Szkoła Biznesu.
- Pretty, G.H., Chipuer, H.M., Bramston, P. (2003). Sense of place amongst adolescents and adults in two rural Australian towns: The discriminating features of place attachment, sense of community and place dependence in relation to place identity. *Journal of Environmental Psychology*, 23(3), 273-287. [https://doi.org/10.1016/S0272-4944\(02\)00079-8](https://doi.org/10.1016/S0272-4944(02)00079-8)
- Proniewski, M., Niedźwiecki, A. (2003). Efekty restrukturyzacyjne wspólnego rynku jako czynnik rozwoju Podlasia. W: A.F. Bocian (red.), *Podlasie granicą Europy* (s. 72-80). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Prymaka-Oniszk, A. (2017). *Bieżeństwo 1915. Zapomniani uchodźcy*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Raffestin, C. (2003). Immagini e identità territoriali. W: G. Dematteis, F. Ferlaino (red.), *Il Mondo e i Luoghi: Geografie dell'identità e del cambiamento* (s. 3-11). Piemonte: IRES.
- Rak, G. (2013). *Percepcja przestrzeni regionalnej*. Opole: Politechnika Opolska, Wydział Wychowania Fizycznego i Fizjoterapii, Instytut Turystyki i Rekreacji.
- Raszewski, A. (2014). Tożsamość terytorialna w odniesieniu do rozwoju lokalnego. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 332, 34-43. DOI: 10.15611/pn.2014.332.03
- Raszowski, A. (2014). Tożsamość terytorialna w odniesieniu do rozwoju lokalnego. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 332, 34-43.
- Ravet, V. (1992). *Les politique régionales dans l'opinion publique*. Bruxelles: Commission des Communautés Européennes, Direction générale des politiques régionales.
- Rąkowski, G. (1994). *Polska egzotyczna – przewodnik*. Pruszków: Oficyna Wydawnicza Rewasz.
- Redliński, E. (1973). *Konopielka*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Regionalisation of Europe*. (1971). La Haye: Federation Internationale de Documentation.

- Rehman, A. (1904). *Ziemia dawnej Polski i sąsiednich krajów słowiańskich opisane pod względem fizyczno-geograficznym*. Lwów: Akademia Umiejętności w Krakowie.
- Reinfuss, R. (1952) Sztuka ludowa Podlasia Zachodniego. *Polska Sztuka Ludowa* (4-5), 270-287.
- Rembowska, K. (2000). Tożsamość lokalna i regionalna. Region łódzki. *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographia Socio-Oeconomica*, 3, 11-29.
- Relph, E. (1976). *Place and placelessness*. London: Pion Limited.
- Reymont, W. (1918). Chrzest. W: *W obronie ziemi* (praca zbiorowa) (s. 19-23). Warszawa: Skład Główny w Biurze Pracy Społecznej.
- Reymont, W. (1927). *Z ziemi chełmskiej. Wrażenia i notatki*. Warszawa.: Gebethner i Wolff.
- Richling, A. (2005). Regionalizacja fizycznogeograficzna. W: A. Richling, K. Ostaszewska (red.), *Geografia fizyczna Polski* (s. 324-333). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Romanowicz, W. (2019). Stosunek studentów południowego Podlasia do regionu w perspektywie autoidentyfikacji cywilizacyjnej. *Studia Ekonomiczne i Regionalne*, 12(2), s. 173-186. <https://doi.org/10.2478/ers-2019-0016>
- Romanowska, E. (2010). Szkoła białoruska w Polsce – od czasów II po III Rzeczpospolitą. W: T. Zaniewska (red.), *Białorusini* (s. 77-105). Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Romer, E. (1939). *Ziemia i państwo. Kilka zagadnień geopolitycznych*. Lwów – Warszawa: Książnica – Atlas.
- Runge, A., Runge, J. (2008). *Słownik pojęć z geografii społeczno-ekonomicznej*. Chorzów: Videograf.
- Runge, J. (1999). Region, regionalizacja oraz świadomość i tożsamość regionalna w świetle badań geograficznych. W: A. Matczak (red.), *Badania nad tożsamością regionalną. Stan i potrzeby* (s. 31-39). Łódź-Ciechanów: Krajowy Ośrodek Dokumentacji Regionalnych Towarzystw Kultury.
- Runge, J. (2006). *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej – elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Rybicka, E. (2011). Ponowoczesny regionalizm i badania komparatystyczne. *Rocznik Komparatystyczny*, 2, 141-161.
- Rychłowski, B. (1967). *Regionalizacja ekonomiczna (zagadnienia podstawowe)*. Warszawa: IG PAN,
- Rychlik, J. (2013). Realizacja praw mniejszości białoruskiej w Polsce i mniejszości polskiej na Białorusi. W: D. Górecki. (red.), *Dziedzictwo pogranicza. Realizacja praw mniejszości polskiej na Litwie Białorusi Ukrainie i w Czechach oraz mniejszości białoruskiej, litewskiej, ukraińskiej i czeskiej w Polsce* (s. 113-140). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Rykała, A. (2002). Trwanie i powroty do żydostwa – Żydzi we współczesnej Polsce. *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis PreSoviensis, Folia Geographica*, 6, 54-68.
- Rykiel, Z. (1985). Badania świadomości regionalnej – przykład regionu katowickiego. *Przegląd Geograficzny*, 57(1-2), 37-58.
- Rykiel, Z. (1989). Wyobrażenia i stereotypy Śląska. W: Z. Rykiel (red.) *Struktury i procesy społeczno-demograficzne w regionie katowickim* (s. 107-120).
- Rykiel, Z. (1999). *Przemiany struktury społeczno-przestrzennej miasta polskiego a świadomość terytorialna jego mieszkańców*. Warszawa: IGIPZ PAN.
- Rykiel, Z. (2009). Podkarpacie jako region – podstawy teoretyczne. W: A. Tuziak, B. Tuziak (red.), *Regionalny wymiar procesów transformacyjnych*. (s. 13-28). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Rykiel, Z. (2010). Tożsamość terytorialna jako uczestnictwo w kulturze. W: Z. Rykiel (red.), *Tożsamość terytorialna w różnych skalach przestrzennych* (s. 17-29). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Rykiel, Z. (2016). *Tożsamość terytorialna, nacjonalizm i kreacja tożsamości lokalnej*. W: M. Wójcicka, M. Dziekanowska (red.), *Współczesne kreacje tożsamości społeczno-kulturowych* (s. 9-20). Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.
- Rzetelska-Feleszko, E. (1998). *Nazwy geograficzne – toponimia. Nazwy miejscowe*. W: E. Rzetelska-Feleszko (red.), *Polskie nazwy własne. Encyklopedia* (s. 191-230). Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.

- Saarinen, T. (1969). *Perception of Environment*. Washington D.C.: Commission on College Geography, Association of American Geographers.
- Sadowski, A. (1991). *Spoleczne problemy wschodniego pogranicza*. Białystok: Sekcja Wydawnicza Filii UW.
- Sadowski, A. (1995). *Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców*. Białystok: Trans Humana.
- Sadowski, A. (1997). Mieszkańcy północno-wschodniej Polski. Skład wyznaniowy i narodowościowy. W: Z. Kurcz (red.), *Mniejszości narodowe w Polsce*, s. 17-42. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Sagan-Bielawa, M. (2014). *Dziedzictwo pozaborowe. Społeczna świadomość językowa Polaków w Drugiej Rzeczypospolitej*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Sajewicz, M. (2008). Zagadnienie przynależności etniczno-językowej prawosławnych mieszkańców powiatu hajnowskiego na Białostocczyźnie. W: M. Stepaniuk (red.), *Gwary Północnego Podlasia* (s. 23-36). Bielsk Podlaski: Stowarzyszenie dziedzictwo Podlasia; Związek Ukraińców Polskich.
- Sajewicz, M. (2017). Ważny wkład do badań nad dziedzictwem kulturowo-językowym Podlasia, Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia, N. Barszczewska, M. Chaustowicz, M. Timoszuk (red.), Warszawa: Katedra Białorusistyki Uniwersytetu Warszawskiego. *Recenzje, Studia Białorusystyczne*, 11, 311-319.
- Samsonowicz, H. (1987). Historiografia regionalna w Polsce po II wojnie światowej. *Kwartalnik Historyczny*, 94(1), 279-292.
- Sanguin, A.L. (1983). L'architecture spatiale des frontières politiques: quelques réflexions théoriques à propos de l'exemple Suisse. *Regio Basiliensis*, 24(1), 1-10.
- Sapir, E. (1978). *Kultura, język, osobowość*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Sawicki, L. (1922). *Polskie słownictwo geograficzne I. Terminologia regionalna ziem polskich uchwalona i polecona przez zjazd geograficzny zorganizowany staraniem Tow. Naucz., Szk. Wyż. w Krakowie*. Kraków: Księgarnia Geograficznej „Orbis”.
- Schattkowsky, R. (1996). Region między Wschodem a Zachodem. Regionalizacja i władza w Europie Środkowo-Wschodniej. W: M. Wojciechowski, R. Schattkowsky (red.), *Regiony pograniczne Europy Środkowo-Wschodniej w XVI-XX wieku. Społeczeństwo- gospodarka- polityka* (s. 7-22). Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Schmidt, J. (1997). *Stereotyp i granica. Pogranicze zaborów w mentalności współczesnych Wielkopolan*. Międzychód: Wydawnictwo ECO.
- Scott, J.W. (2018). Border politics in Central Europe: Hungary and the role of national scale and nation-building. *Geographia Polonica*, 91(1), 17-32. <https://doi.org/10.7163/GPol.0101>
- Seamon, D. (1980). Body-subject, time-space routines, and place-ballets. W: A. Buttner, D. Seamon (red.), *The human experience of space and place* (s. 148-165). New York: St. Martin's Press.
- Semian, M. (2012). Searching For The Territorial Shape Of A Region In Regional Consciousness: The Cesky Raj (Bohemian Paradise), Czech Republic. *Moravian Geographical Reports*, 20(2), 25-35.
- Semian, M., Nováček, A. (2017). The reinterpretation of histories in identities of newly established regions: The case of Local Action Groups in Czechia. *Hungarian Geographical Bulletin*, 66(4), 307-319. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.66.4.3>
- Semkowicz, W. (1927). Rola czynników fizjograficznych w rozwoju dziejowym Polski. W: *Przewodnik Kongresowy II Zjazdu Stowarzyszenia Geografów i Etnografów w Polsce* (46-56). Kraków: Komitet Organizacyjny II Z.S.G.E.
- Šerý, M., Šimáček, P. (2012). Perception of the historical border between Moravia and Silesia by residents of the Jeseník area as a partial aspect of their regional identity (Czech Republic). *Moravian Geographical Reports*, 20(2), 36-46.
- Shamai, S., Ilatov, Z. (2005). Measuring sense of place: Methodological aspects. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 96(5), 467-476. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9663.2005.00479.x>
- Siegień-Matyjczewicz, A.J. (2007). *Poczucie tożsamości narodowej młodzieży pochodzenia białoruskiego*. Olsztyn: Białoruskie Zrzeszenie Studentów.

- Simon, C., Huigen, P., Groote, P. (2010). Analysing regional identities in the Netherlands. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 101(4), 409-421. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9663.2009.00564.x>
- Skonieczna-Gawlik, D. (2014). Tożsamość regionalna i kulturowa oraz jej przejawy na przykładzie Zagłębia Dąbrowskiego. W: A.W. Brzezińska, J. Schmidt (red.), *Regiony i regionalizmy w Europie. Badania – Kreacje – Popularyzacje* (s. 155-171). Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Smoleński, J. (1926). Przyrodzony obszar Polski i jego granice w świetle nowoczesnych poglądów. *Przegląd Geograficzny*, 6, 33-44.
- Sobczyński, M. (1984). Niezmiennność dawnych granic politycznych na obszarze Polski. *Acta Universitatis Lodzianis, Folia Geographica*, 3, 119-137
- Sobczyński, M. (1993). *Trwałość dawnych granic państwowych w krajobrazie kulturowym Polski*. Warszawa: IGiPZ PAN.
- Sobczyński, M. (2000). Struktura narodowościowo-wyznaniowa Polski. *Acta Universitatis Lodzianis, Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 3, 157-174.
- Sochaniewicz, K. (1918). *Stosunki narodowościowo-wyznaniowe w diecezji podlaskiej w roku 1863*. Zamość: Zygmunt Pomarański i Spółka.
- Sokołowski, D. (2014). Niektóre uwarunkowania korekty podziału Polski na województwa. *Przegląd Geograficzny*, 86(4), 567-590. <https://doi.org/10.7163/PrzG.2014.4.6>
- Solarz, M. (2014). Trwałość granic politycznych państwa polskiego w latach 1569/1667-2014. *Prace i Studia Geograficzne*, 54, 125-138.
- Sołoma, L. (2002). *Metody i techniki badań socjologicznych: wybrane zagadnienia*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Sommer, R. (1969). *Personal Space: The Behavioral Basis of Design*. New Jersey: Prentice Hall, Englewood.
- Springer, F. (2016). *Miasto Archipelag. Polska mniejszych miast*. Kraków: Karakter.
- Staniławek, J. (2010). *Podstawy statystyki*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.
- Starkel, L. (2002). Regiony geograficzne południowo-wschodniej Polski a nazwy województw. W: Z. Górka, A. Jelonek (red.), *Geograficzne uwarunkowania rozwoju Małopolski* (s. 229-231). Kraków: IGiP UJ.
- Starosta, P. (1999). Tożsamość regionalna w perspektywie socjologicznej. W: A. Matczak (red.), *Badania nad tożsamością regionalną. Stan i potrzeby* (s. 40-53). Łódź-Ciechanów: Krajowy Ośrodek Dokumentacji Regionalnych Towarzystw Kultury.
- Staszewski, J. (1959). O rubieży antropogeograficznej. *Zeszyty Geograficzne WSP w Gdańsku*, 1., 9-22.
- Stedman, R.C. (2006). Understanding place attachment among second home owners. *American Behavioral Scientist*, 50(2), 187-205. <https://doi.org/10.1177/0002764206290633>
- Stepaniuk, M., Gaweł, A. (2006). Granice między krajobrazami kulturowymi w regionie Puszczy Białowieskiej. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, 5, 158-172.
- Stolarczyk, S. (1981). *Nadbużańskie Podlasie*. Krajowa Agencja Wydawnicza, Białystok.
- Swadźba, U. (2005). Śląsk jako społeczność pogranicza społeczno-kulturowego. Przeszłość i teraźniejszość. W: A. Misiak, Z. Kurcz, A. Sakson (red.), *Z pogranicza na pogranicze. W świetle teorii i wyników badań* (s. 95-103). Wrocław: Wydawnictwo Silesia.
- Synak, B. (1998). *Kaszubska tożsamość – ciągłość i zmiana. Studium socjologiczne*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Synak, B. (2009). Kaszubska tożsamość w warunkach demokratycznych przemian w Polsce. W: L. Dyczewski, D. Wadowski (red.), *Tożsamość polska w odmiennych kontekstach* (s. 363-376). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Szajdak, S. (2005). *Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM.
- Szczepański, M.S., (1999). Tożsamość regionalna – w kręgu pojęć podstawowych. W: A. Matczak (red.), *Badania nad tożsamością regionalną. Stan i potrzeby* (s. 7-17). Łódź-Ciechanów: Krajowy Ośrodek Dokumentacji Regionalnych Towarzystw Kultury.

- Szczepkowski, J. (1991). Projekt podziału administracyjnego Polski. *Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, 156, 117-132.
- Sztompka, P. (2002). *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Kraków: Znak.
- Sztumski, J. (1999). *Wstęp do metod i technik badań społecznych*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.
- Szul, R. (1991). *Przestrzeń, Gospodarka, Państwo*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego.
- Szul, R. (1996). Galicja – teatr czy rzeczywistość? *Studia Regionalne i Lokalne*, 17(50), 224-237.
- Szyfer, A. (1996). *Warmiacy. Studium tożsamości*. Poznań: Kantor Wydawniczy SAWW.
- Szymankiewicz, Z. (1995). *Lubiń*. Poznań: Wydawnictwo WBP.
- Śliwiński, J. (2007). *Puszcze wielkosiężące na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV-XVI wieku*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Ślusarczyk, J. (1993). *Granice Polski w tysiącleciu*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Ślusarczyk, J. (1996). *Obszar i granice Polski od X do XX wieku*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Świątkowski, W. (1929). *Podlasie. Pięta wycieczka po kraju*. Warszawa: Świętoński i S-ka.
- Tajfel, H., Billig, M.G., Bundy, R.P., Flament, C., (1971). Social categorization and intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 1(2), 149-178.
<https://doi.org/10.1002/ejsp.2420010202>
- Tambor, J. (2008). *Mowa Górnolązaków oraz ich świadomość językowa i etniczna*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Taylor, R.B., Gottfredson, S.D., Brower, S. (1985). Attachment to place: Discriminant validity and impacts of disorder and diversity. *American Journal of Community Psychology*, 13(5), 525-542. <https://doi.org/10.1007/BF00923265>
- Terlouw, C.P. (2009). Rescaling Regional Identities: Communicating Thick and Thin Regional Identities. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 9(3), 452-464.
<https://doi.org/10.1111/j.1754-9469.2009.01064.x>
- Tłomacki, A. (2007). Kościół rzymsko-katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego (Kościół neounicki) na południowo-wschodnim Podlasiu w latach 1924-1947. *Radzyński Rocznik Humanistyczny*, 5, 96-130.
- Tolman, E.C. (1948). Cognitive maps in rats and men. *Psychological Review*, 55(4), 189-208.
<https://doi.org/10.1037/h0061626>
- Tomaszewski, J. (1985). *Rzeczpospolita wielu narodów*. Warszawa: Czytelnik.
- Tomaszewski, J. (1991). *Mniejszości narodowe w Polsce w XX wieku*. Warszawa: Edicions Spokkania.
- Topolski, J. (1969). Wielkopolska jako region historyczny. W: J. Topolski (red.), *Dzieje Wielkopolski* (s. 23-37). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Trąbka, A. (2010). Konstruowanie tożsamości terytorialnej w ponowoczesności. W: Z. Rykiel (red.), *Tożsamość terytorialna w różnych skalach przestrzennych* (s. 32-42). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Trzebiński, W. (1956). *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815-1918 r. (Zarys historyczny)*. Warszawa: IG PAN.
- Tuan, Y.-F. (1974). Space and place: Humanistic perspective. *Progress in Geography*, 6(1), 233-246.
- Tuan, Y.-F. (1975). Place: An experiential perspective. *Geographical Review*, 65(2), 151-165.
<https://doi.org/10.2307/213970>
- Tuan, Y.-F. (1977). *Space and place: The perspective of experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Tuan, Y.-F. (1987). *Przestrzeń i miejsce*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Tyszkiewicz, J. (1982). *Podlasie: kształtowanie się nazwy i terytorium do końca XIX stulecia*. W: *Prace archiwalno-konserwatorskie na terenie województwa siedleckiego*, z. 3, Siedlce, s. 3-21.

- Tyszkiewicz, J. (1989). *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII-XVIII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Uliasz, S. (1997). O kategorii pogranicza kultur. W: C. Kłak (red.), *Pogranicze kultur* (s. 9-20). Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Vägner, J., Fialová, D. (2011). Impacts of second home tourism on shaping regional identity in the regions with significant recreational function. *Tourism & Management Studies*, 1, 285-294.
- Vainikka, J. (2013). The role of identity for regional actors and citizens in a splintered region: The case of Päijät-Häme, Finland. *Fennia*, 191(1), 25-39. <https://doi.org/10.11143/7348>
- Vaishar, A., Zapletalová, J. (2016). Regional identities of Czech historical lands. *Hungarian Geographical Bulletin*, 65(1), 15-25. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.65.1.2>
- Van Langenhove, L. (2013). What is a region? Towards a statehood theory of regions. *Contemporary Politics*, 19(4), 474-490. <https://doi.org/10.1080/13569775.2013.853392>.
- Van Patten, S.R., Williams, D.R. (2008). *Problems in place: Using discursive social psychology to investigate the meanings of seasonal homes*, Leisure Sciences, 30, s. 448-464.
- Veneri, P. (2011). *Territorial Identity in Italian NUTS-3 Regions*. Ancona: Università Politecnica del le Marche.
- Verdmon-Jacques, L. (1912). *Krótką geografja Królestwa Polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta.
- Walmsley, D.J., Lewis, G.J. (1997). *Geografia człowieka. Podejście behawioralne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Warمیńska, K. (1999). *Tatarzy polscy. Tożsamość religijna i etniczna*. Kraków: Universitas.
- Wasilewski, L. (1917). *Kresy Wschodnie*. Warszawa-Kraków: Towarzystwo Wydawnicze.
- Wasilewski, L. (1927). Istotna liczba Ukraińców w Polsce. *Sprawy Narodowościowe*, 5-6, 227-236.
- Waszczyńska, K. (2014). Wokół problematyki tożsamości. *Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego*, 6, 48-73.
- Wąsicki, J. (1963). *Ziemie Polskie pod Zaborem Pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) 1795–1806*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Weaver, R., Holtkamp, C. (2015). Determinants of Appalachian Identity: Using Vernacular Traces to Study Cultural Geographies of an American Region. *Annals Of The American Association Of Geographers*, 106(1), 203-221. <https://doi.org/10.1080/00045608.2015.1090266>
- Weigand, G. (1950). Effects of Boundary Changes in the South Tyrol. *Geographical Review*, 40(3), 364-375. <https://doi.org/10.2307/211215>
- Whebell, C.F.J. (1973). A model of territorial separatism, *Proceedings. Association of American Geographers*, 5, 295-298.
- Whittlesey, D. (1954). The Regional Concept and the Regional Method. W: P.E. James, C.F. Jones (red.), *American Geography: Inventory and prospect* (19-68). Syracuse: University Press.
- Wielka Encyklopedia PWN*, 2002, t. 8. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Więckowski, M. (2010). *Turystyka na obszarach przygranicznych Polski*. Warszawa: IGiPZ PAN.
- Wiśniewski, J. (1977). Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny. *Acta Baltico-Slavica*, 11, 7-80.
- Wiśniewski, T. (1992). *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*. Biały-stok: Wydawnictwo David.
- Wódz, J. (1991). Zagadnienie tożsamości w perspektywie socjologicznych badań nad regionami. W: W. Świątkiewicz, K. Wódz (red.), *Tożsamość kulturowa mieszkańców starych dzielnic miast Górnego Śląska* (s. 33-46). Wrocław-Warszawa: Ossolineum.
- Wódz, K. (red.). (1995). *Wokół śląskiej tożsamości*. Katowice: Ośrodek Badań Społeczno-kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury w Katowicach.
- Wójcik, M. (red.) (2017). *Tożsamość i miejsce. Budzenie uspiętego potencjału wsi*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Wróbel, A. (1965). *Pojęcie regionu ekonomicznego a teoria geografii*. Warszawa: IG PAN.
- Wrzesiński, G. (1999). Region i tożsamość regionalna w świetle badań historycznych. W: A. Matczak (red.), *Badania nad tożsamością regionalną. Stan i potrzeby* (s. 18-30). Łódź-Ciechanów: Krajowy Ośrodek Dokumentacji Regionalnych Towarzystw Kultury.

- Wyrobisz, A. (1981). Podlasie w Polsce przedrozbiorowej. W: A. Wyrobisz (red.), *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI-XVIII w.* (s. 173-210). Warszawa: Instytut Historii UW.
- Wyrozumski, J. (1999). *Dzieje Polski piastowskiej*. Kraków: Fogra Oficyna Wydawnicza.
- Wysocka, E. (1997). Poszukiwanie zintegrowanej wieloaspektowej wykładni regionalizacji. W: E. Wysocka, M. Konopka (red.), *Polskie regiony. Podstawy kulturowe regionalizacji Polski* (s. 9-20). Ciechanów: Krajowy Ośrodek Dokumentacji Regionalnych Towarzystw Kultury.
- Wysocki, R. (2006). Dylemat wyboru tożsamości narodowej. Ludność ukraińska na północnym Podlasiu. W: B. Halczak (red.), *Mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej po upadku komunizmu* (s. 175-208). Zielona Góra: Wydawnictwa Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Wyznania Religijne – Stowarzyszenia Narodowościowe i Etniczne w Polsce 2009-2011, 2013*, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Zaborowski, Ł. (2013). *Podział kraju na województwa. Próba obiektywizacji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Zagolla, R. (2007). *Sachsen: eine kleine Geschichte*. Berlin: be.bra verlag.
- Zajączkowski, S. (1953). Problem Jaćwieży w historiografii. *Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu* 19, 7-53.
- Zarycki, T. (2002). *Region jako kontekst zachowań politycznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Zarycki, T. (2008). Wybrane dylematy budowy tożsamości regionalnej. W: A. Kasińska-Metryka, R. Miernik (red.), *Tożsamość województwa świętokrzyskiego w kontekście kraju i Unii Europejskiej* (s. 37-47). Kielce-Katowice: Unikat 2.
- Zarycki, T. (2013). Polskie dyskursy o „Wschodzie” wewnętrznym i zewnętrznym – próba analizy krytycznej. W: T. Zarycki (red.), *Polska wschodnia i orientalizm* (s. 186-206). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Zarycki, T. (2018). Etośy regionalne a tożsamość narodowa – pole gry. W: J. Szomburg, M. Wandałowski (red.), *Polskie etośy regionalne i ich znaczenie z perspektywy ogólnonarodowej* (s. 13-21). Gdańsk: Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową.
- Zielińska, A. (2013). *Mowa Pogranicza. Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim*. Warszawa: Instytut Sławistyki PAN.
- Zieliński, E. (2006). *Nauka o państwie i polityce*. Warszawa: Dom wydawniczy ELIPSA.
- Zierhofferowie, Z. i K. (2016). Polityczne i upamiętniające funkcje urbanimów odantropomimicznych. *Onomastica*, 60, Poznań, 303-316, <https://doi.org/10.17651/ONOMAST.60.21>
- Zimmerbauer, K., Paasi, A. (2013). When old and new regionalism collide: Deinstitutionalization of regions and resistance identity in municipality amalgamations. *Journal of Rural Studies*, 30, 31-40. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2012.11.004>
- Zimmerbauer, K. (2013). Constructing supranational regions and identities through branding: Thick and thin region-building in the Barents and Ireland-Wales. *European Urban And Regional Studies*, 23(3), 322-337. <https://doi.org/10.1177/0969776413512842>
- Żółtowska, J.E. (2011). Podziały polityczno-administracyjne na ziemi podlaskiej w ciągu tysiąclecia. *Roczniki Nauk Społecznych*, 3(39), 235-270.
- Żyźnel, M. (2004). *Spółdzielczość wiejska na Podlasiu*. Białystok: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku.

Słowniki

- Chlebowski, B., Walewski, W. (red.) (1887). *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VIII. Warszawa: Druk „Wieku”.
- Chlebowski, B., Walewski, W. (red.) (1889). *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. X. Warszawa: Druk „Wieku”.
- Kopaliński, W. (1989). *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski*, 1998. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Słownik języka polskiego (1989). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Staszczak, Z. (red.) (1987). *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, Warszawa-Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Mapy i atlasy

Bieliūnienė, A., Kulnytė, B.; Subatniekienė, R., Adomėnas, M., Gaižauskas, A., Ulčinaitė, E. (red.) (2011). *Lithuania on the map*. Vilnius: National Museum of Lithuania.

Fleck, O. (1891). Mapa Królestwa Polskiego, oryginalna skala 1:000 000. W: *Lithuania on the map* (2011) (s. 323).

Glinka, S., Obrębska-Jabłońska, A., Siatkowski, J., (1980). (red.), *Atlas gwar wschodniostowiańskich Białostoczczyzny*, t. 1. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum.

Pawlak, J.(red.) (1985). *Atlas Historyczny Polski*. Warszawa-Wrocław: PPWK.

Historyczny Atlas Polski. (2009). Warszawa: Demart S.A.

Jakubowski, J. (1928). Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku, 1, Część północna, skala 1:600 000. W: *Atlas historyczny Polski. Seria B. Mapy Przeglądowe*, 1. Kraków: Akademia Umiejętności.

Kowza, H., Najgrakowski, M. (1973-1978a). Podziały administracyjne 1946-1970. Mapa 4, skala 1:4 000 000. W: *Narodowy Atlas Polski*. Warszawa: IG PAN, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Najgrakowski, M. (1973-1978b). Podziały administracyjny. Stan z dnia 1.03.1978 r. Mapa 5, skala 1:2 000 000. W: *Narodowy Atlas Polski*. Warszawa: IG PAN, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Perthées, K. (1795). *Mappa szczegulna województwa podlaskiego zrzządzona z innych wielu mapp miejscowych, tak dawniej, jak i świezo odrysowanych, tudzież goscincowych i niewętpliwych wiadomości. Wszystkie według reguł geograficznych i obserwacyi astronomicznych*, skala 1: 225 000, (oprac. 2013). Ciechanowiec: Muzeum Rolnictwa w Ciechanowcu.

Sanson, G. (1675). Mapa Rzeczpospolitej Obojga Narodów, skala 1: 2 100 000. W: *Lithuania on the map* (2011) (s. 156-157). Vilnius: National Museum of Lithuania.

Szkolny Atlas Geograficzny. (2018). Warszawa: Demart S.A.

Wielki historyczny atlas Białorusi, 2009, t. 1. Mińsk: Bieltkartografia.

Narodowe Spisy Powszechne

Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9. XII 1931 r: mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność: Polska. (1938). Warszawa.

Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002, źródło: <https://stat.gov.pl/spisy-powszechno-narodowe-spisy-powszechno-narodowy-spis-powszechny-2002/>. Data dostępu: 05.05.2020.

Ludność w województwie podlaskim. Stan i struktura demograficzno-społeczna. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, Urząd statystyczny w Białymstoku, Białystok, 2013

Książki telefoniczne

Spis telefonów województwa białskopodlaskiego. (1983). Warszawa: Wydawnictwa Komunikacji i Łączności.

Spis telefonów województwa białostockiego. (1984). Warszawa: Wydawnictwa Komunikacji i Łączności.

Spis telefonów województwa chełmskiego. (1986). Warszawa: Wydawnictwa Komunikacji i Łączności.

Spis telefonów województwa lubelskiego. (1983). Warszawa: Wydawnictwa Komunikacji i Łączności.

Spis telefonów województwa tomżyńskiego sporządzony wg stanu abonentów na dzień 31 X 1982. (1983/1984). Olsztyn: Dyrekcja Okręgu Poczty i Telekomunikacji w Olsztynie.

Spis telefonów województwa ostrołęckiego. (1983). Warszawa: Wydawnictwa Komunikacji i Łączności.

Spis telefonów województwa siedleckiego. (1986). Warszawa: Wydawnictwa Komunikacji i Łączności.

Spis telefonów województwa suwalskiego. (1983). Warszawa: Wydawnictwa Komunikacji i Łączności.

Spis telefonów województwa białkopodlaskiego. (1993). Lublin: TP S.A.

Spis telefonów województwa białostockiego. (1993). Białystok: TP S.A.

Spis telefonów województwa chełmskiego. (1994). Lublin: TP S.A.

Spis telefonów województwa łomżyńskiego. (1993). Łomża TP SA

Spis telefonów województwa ostrołęckiego. (1992). Warszawa: TP S.A.

Spis telefonów województwa siedleckiego. (1993). Warszawa: TP S.A.

Spis telefonów województwa suwalskiego. (1993). Białystok: TP S.A.

Książka telefoniczna. Województwo lubelskie. (2003). Lublin: TP S.A.

Książka telefoniczna. Województwo mazowieckie. (2002). Warszawa: TP S.A.

Książka telefoniczna. Województwo podlaskie. (2003). Białystok: TP S.A.

Książka telefoniczna. Województwo warmińsko-mazurskie. (2003). Olsztyn: TP S.A.

Strony internetowe

bdl.stat.gov.pl – strona Banku Danych Lokalnych, prowadzona i aktualizowana przez Główny Urząd Statystyczny (GUS). Data dostępu: 25.11.2019.

kurierpodlaski.pl – portal *Kuriera Podlaskiego*. Data dostępu: 05.06.2020.

panoramafirm.pl – internetowa wyszukiwarka firm. Data dostępu: 17.09.2017.

podlasie24.pl – regionalny portal informacyjny. Data dostępu: 03.06.2020.

podlaski.info – portal Regionalny *Tygodnika Podlaskiego*. Data dostępu: 11.07.2020.

radiopodlasie.pl strona – strona katolickiego radio *Podlasie*. Data dostępu: 05.06.2020.

mbp.org.pl – strona Miejskiej biblioteki Publicznej w Białej Podlaskiej. Data dostępu: 05.07.2020.

slowopodlasia.pl – strona tygodnika *Słowo Podlasia*. Data dostępu: 05.06.2020.

uph.edu.pl – strona Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach. Data dostępu: 05.06.2020.

svoja.org – strona poświęcona „językowi” podlaskiemu. Data dostępu: 09.12.2019.

Turowski, A. (2015). *Podlaska tożsamość: Jacy i skąd jesteście?* Tygodnik Podlaski. Archiwum online, <http://www.tygodnikpodlaski.pl/szukaj/podlaska-tozsamosc-jacy-i-skad-jestesmy-pnews-5825.html>. Data publikacji 19.05.2015. Data dostępu: 04.12.2018.

www.issp.org – strona *International Social Survey Programme* (ISSP). Data dostępu: 16.12.2020.

whc.unesco.org – strona światowego dziedzictwa UNESCO. Data dostępu: 04.01.2021.

Dr Michał Konopski jest absolwentem geografii na Wydziale Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego. Pracę magisterską pt. Funkcje ekologiczne Pola Mokotowskiego obronił w 2007 r. Od 2012 r. jest pracownikiem Zakładu Geografii Wsi i Rozwoju Lokalnego w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. S. Leszczyckiego PAN w Warszawie. Pracę doktorską pt. Tożsamość terytorialna Podlasia wobec podziału administracyjnego obronił w 2021 r. Jego zainteresowania badawcze ogniskują się wokół tożsamości terytorialnej społeczności wiejskich, percepcji przestrzeni, toponimii oraz regionalizacji geograficznej, zwłaszcza historyczno-kulturowych podstaw podziałów administracyjnych. Autor i współautor licznych publikacji w dyscyplinie geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna. Uczestnik wielu krajowych i zagranicznych projektów naukowych.

Niniejsza praca dotyczy wpływu podziałów administracyjnych na modyfikację tożsamości terytorialnej na przykładzie Podlasia. Uwzględniono zmiany przebiegu granic regionów administracyjnych obszaru północno-wschodniej Polski od I Rzeczypospolitej po czasy obecne. Główny nacisk położono na czynnik reformy administracyjnej z 1999 r. i związane z nim zmiany podziału terytorialnego na poziomie regionalnym. Na podstawie przeprowadzonych badań społecznych wykazano, że głównymi czynnikami modyfikującymi stopień identyfikacji z Podlasiem są zajęcie, wyznaczenie oraz deklarowana narodowość. Obecny układ i toponimia regionów w znaczącym stopniu przyczyniły się do postrzegania Podlasia jako regionu administracyjnego, tj. województwa podlaskiego, zarówno przez jego mieszkańców, jak i społeczności obszarów ościennych. Określenia *Podlasie* i *województwo podlaskie* powszechnie funkcjonują jako synonimy. Instytucjonalizacja województwa podlaskiego nie zatarła jednak bogactwa kulturowego jego społeczności.

Wraz z kolejnymi fazami ewolucyjnymi Podlasia o odmiennych granicach i położeniu geograficznym, mamy do czynienia z „wędrującym” regionem i „podążającą” za nim – z pewnym opóźnieniem czasowym – tożsamością regionalną. Zanim ukształtują się więzi z nowo utworzonym regionem, przywiązanie do wcześniej sformalizowanego terytorium ulega stopniowemu wygaszeniu. W rezultacie, społeczność może utożsamiać się przez całe pokolenia z więcej niż jednym regionem (tzw. *tożsamość hybrydowa*). Dzieje się to przy względnym zakorzenieniu terytorialnym i ciągłości osadniczej społeczności północno-wschodniej Polski. Za proces „wędrowania” regionu w świadomości odpowiada nazewnictwo przypisane danemu terytorium. Toponim, obok granic i mieszkającej wewnątrz nich społeczności, stanowi kluczowy filar budujący tożsamość regionalną.